

hugo

140

hugo
mizerabilii

★★★★★

Din aparițiile viitoare ale
„BIBLIOTECII PENTRU TOȚI”:

Karl May

Winnetou, roman, 5 vol.

George Sand

Povestea vieții mele, 3 vol. (I. De la copilărie la
tinerețe, II. De la supunere la libertate, III. Viața
literară și intimă).

Georges Mongrédien

Viața de toate zilele în vremea lui Ludovic al XIV-lea,
sinteză de istorie («Cultură generală»).

Plaut

Cartaginezul, comedii (vol. III).

A. Malraux

Speranța, roman, 2 vol.

N. Iorga

Sinteză bizantină («Cultură generală»).

L. N. Tolstoi

Anna Karenina, roman, 4 vol.

Citiți cărțile apărute în «Biblioteca pentru
toți», cea mai populară colecție românească
de literatură.

hugo

editura minerva

Vol. I-V, lei 25

Copied by: Victor Teodorov

victor hugo

---

mizerabilii

ROMAN

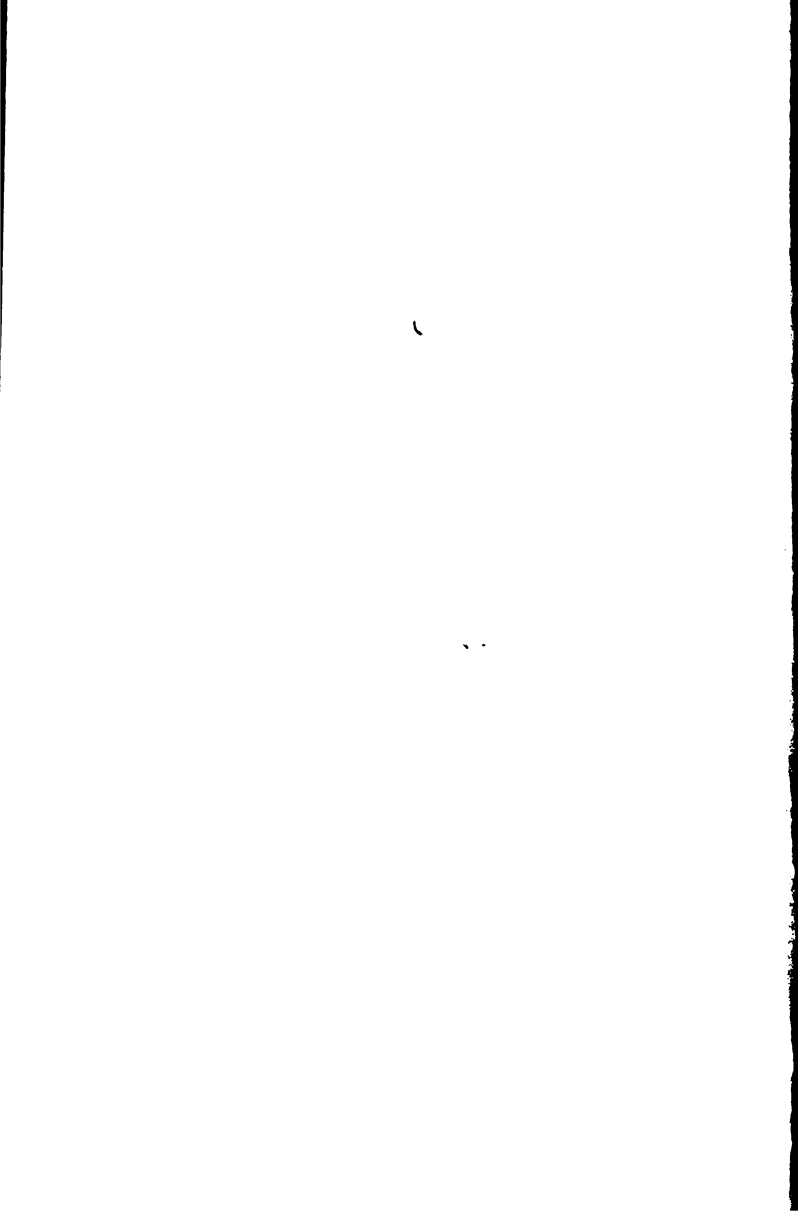
★★★★★

**TRADUCERE DE
LUCIAN DEMETRIUS ȘI TUDOR MĂINEȘCU**

**NOTE EXPLICATIVE DE
N. N. CONDEESCU**

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1971

EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

PARTEA A CINCEA

JEAN VALJEAN

•

C A R T E A   Î N T Î I A

RĂZBOIUL ÎNTRE PATRU ZIDURI

ÎNTRE CARIBDA MAHALALEI SAINT-ANTOINE
ȘI SCILLA MAHALALEI TEMPLE¹

Cele două baricade mai vrednice de amintit, despre care un observator al bolilor sociale ar putea să vorbească, nu aparțin epocii în care se petrece acțiunea acestei cărți. Aceste baricade, amîndouă simboluri sub aspecte diferite, ale unor întîmplări înfricoșătoare, au ieșit ca din pămînt în timpul răzmeriței nefericite din iunie 1848, adică a celei mai mari lupte de stradă din cîte a cunoscut vreodată istoria.

Se întîmplă uneori ca, împotriva principiilor, împotriva libertății, a egalității și a fraternității, împotriva chiar a votului universal și a guvernului prin și pentru popor, golătimea, această mare disperată, să protesteze din străfundurile zbuciumului ei, ale descurajărilor, ale lipsurilor, ale frigurilor, ale deznașdărilor, ale duhorilor, ale neștiinței și ale întunericului ce o bîntuie, și gloata să deschidă focul împotriva poporului.

---

¹ *Scilla* și *Caribda* — stîncă și vârtej din strîmtorea Mesinei, între Italia și Sicilia; navigatorii din antichitate, pe corăbiile lor mici, se temeau deopotrivă de aceste două piedici și ziceau, că, dacă scapi de una, cazi negreșit victimă celeilalte; de aici expresia „din Scilla în Caribda” (din lac în puț).

Derbedei atacă dreptul comun ; ochlocrația¹ se ridică împotriva demosului².

Asemenea zile sînt grozave, pentru că și în nebulă există totdeauna o anumită parte de dreptate, pentru că în acest duel există și o parte de sinucidere ; cuvintele care vor să fie de ocară, ca : derbedei, golănime, ochlocrație, gloată, mărturisesc, vai ! mai degrabă greșeala privilegiatilor decît a dezmoșteniților.

În ce ne privește, noi nu rostim niciodată aceste cuvinte fără durere și fără respect, pentru că atunci cînd filozofia adîncește faptele pe care le exprimă, găsește adesea, alături de mizerie, multă măreție. Atena era o ochlocrație ; Olanda a fost făurită de golănime³ ; mulțimea a salvat nu o dată Roma ; și gloata l-a urmat pe Hristos.

Nu există gînditor care să nu fi contemplat uneori mărețiile din străfunduri.

Fără îndoială că sfîntul Ieronim⁴ s-a gîndit la golănimea aceasta și la toți acești bieți oameni, la vagabonzii și nenorociții din care s-au ridicat apostolii și martirii, cînd a rostit cuvintele pline de înțeles : *Fex urbis, lex orbis*⁵.

¹ Formă de guvernămînt în care puterea este exercitată de gloată (din limba greacă : *ochlos* — gloată, și *cratos* — putere).

² Popor (gr. veche).

³ Simplu joc de cuvinte care trimite la punctul de plecare al războaielor Țărilor-de-Jos spaniole împotriva lui Filip al II-lea. În 1566 un grup de nobili și burghezi din Flandra și Olanda s-au întrunit la Breda și au hotărît să lupte pentru înlăturarea închiiziției spaniole. Puțin după aceea, o delegație s-a prezentat regentei Margareta de Parma, sora lui Filip al II-lea. Un curtean al acesteia îi trată obraznic pe postulanți drept gueux (calici, golani). Răsculații adoptară această insultă ca o denuțire cu care se mîndreau.

⁴ Scriitor creștin din secolul al IV-lea.

⁵ Drojdia cetății, legea lumii (lat.).

Disperarea acestei mulțimi care suferă și sîngează, violențele ei nesăbuite împotriva principiilor care-i sînt însăși viața, toate faptele sale săvîrșite împotriva legilor, constituie lovituri de stat populare și trebuie înăbușite. Omul cîstit se devotează mulțimii și tocmai din dragoste pentru ea, o combate. Dar cu cîtă înțelegere o iartă, în timp ce-i ține piept ! Cît de mult o slăvește, în timp ce-i stă împotriva ! Iată unul din rarele momente în care, făcînd ceea ce trebuie să faci, simți o pornire care-ți tulbură convingerile și aproape că te sfătuiește să nu mergi mai departe ; stăruiești pentru că trebuie, dar conștiința împăcată e tristă și îndeplinirea datoriei se împletește cu o strîngere de inimă.

Iunie 1848 a fost, ne grăbim s-o spunem, un eveniment deosebit și aproape cu neputință de categorisit în filozofia istoriei. Trebuie să lăsăm la o parte tot ce am spus în trecut, cînd e vorba de această răscoală extraordinară, în care s-a simțit sfînta neliniște a muncii care-și cere drepturile. A trebuit să fie combătută, așa cum se cuvenea, de vreme ce răscoala ataca însăși republica. Dar, de fapt, ce a însemnat acel iunie 1848 ? O răzvrătire a poporului împotriva lui însuși.¹

Cînd nu pierzi din vedere subiectul, nu te abate din drum nici o digresiune. Așadar, fie-ne îngăduit să oprim o clipă atenția cititorului asupra celor două baricade, cu totul excepționale, despre care am pomenit și care au caracterizat această răscoală. Una astupa intrarea în cartierul Saint-Antoine, cealaltă împiedica apropierea de cartierul Temple ; niciodată nu le vor uita cei în fața cărora s-au înălțat aceste două înfiorătoare capodopere ale războiului civil, sub cerul albastru, strălucitor, al lui iunie.

---

¹ În iunie 1848, de fapt, masele muncitorești pariziene au luat armele împotriva burgheziei.

Baricada Saint-Antoine era uriașă ; înaltă de trei caturi și lată de șapte sute de picioare¹, închidea de la un capăt la altul răscrucea prin care se intra în cartier, adică trei străzi ; brăzdată de șanțuri, de săpături, dantelată, crestată, crenelată de o despicătură uriașă, susținută de movile de pământ, care erau și ele bastioane, cu capete care ieșeau în afară ici-colo, proptită solid de cele două ieșinduri ale caselor din cartier, baricada apărea ca o culme ridicată de ciclopi², în fundul faimoasei piețe care a văzut ziua de 14 iulie. Pe străzile din spatele acestei baricade principale se ridicau, una peste alta, înaintînd, alte nouăsprezece baricade. Era destul să le vezi, ca să simți nesfîrșita suferință, agonia foburgului în acel ultim ceas cînd deznădejdea se prăbușește în catastrofă. Din ce era făcută baricada ? Din prăbușirea a trei case cu șase etaje, dărîmate dinadins, cum pretindeau unii. Din minunea săvîrșită de toate mîinile, spuneau alții. Avea înfățișarea jalnică a tuturor construcțiilor urii : era o ruină. Ai fi putut întreba : cine a clădit așa ceva ? Dar ai fi putut întreba tot atît de bine : cine a distrus-o ? Clocotul improvizase. Iată ! Poarta asta ! grilajul ăsta ! streășina asta ! pervazul ăsta ! plita asta sfărîmată ! oala asta hîrbuită ! Dați tot ! Azvîrliți tot ! Împingeți, rostogoliți, săpați, decimați, răsturnați, surpați tot ! Se însoțeau aici pavajul, piatra de construcție, grinda, drugul de fier, peticul, geamurile scoase din cercevele, scaunele desfundate, căpățînile de varză, cîrpele și blestemele. Era ceva măreț și totodată meschin. Un talmeș-balmeș care parodia adîncul. Masa materiei lîngă atom ; pereți smulși și străchini sparte ; toate cioburile își dădeau mîna amenințătoare : Sisif își aruncase

¹ Veche măsură franceză, echivalentă cu 0,3248 m.

² Care, prin proporțiile ei, pare a fi opera unor ciclopi ; aceștia erau, după legenda mitologică, niște uriași.

stînce,¹ iar Iov², hîrbul. Într-un cuvînt : înfiorător ! Era Acropola³ golaniilor. Povîrnişul era împiedicat de căruţe răsturnate ; un cărucior întins de-a curmezişul, cu osia spre cer, părea o cicatrice pe această faţadă chinuită, un omnibus împins în glumă cu umărul pînă în vîrfurile grămezii, ca şi cum arhitecţii acestei sălbăticii ar fi vrut să adauge spectacolului înspăimîntător o notă ştrengărească, îşi întindea oiştea fără hamuri spre nu ştiu ce cai ai văzduhului. Această grămadă uriaşă, această aluviune a răşcoalei părea Ossa peste Pelion⁴ a tuturor revoluţiilor ; '93 peste '89, 9 termidor peste 10 august, 18 brumar peste 21 ianuarie, vendemiar peste prerial⁵, 1848 peste 1830. Piaţa merita osteneala, şi baricada aceasta era demnă să apară chiar pe locul unde fusese dărîmată Bastilia. Dacă oceanul şi-ar face diguri, aşa

¹ Personaj mitologic, condamnat de zei să împingă în infern o stîncă care se rostogolea fără încetare înapoi. Stîncea lui Sisif simbolizează o muncă grea şi neproductivă.

² Personaj biblic menţionat de Vechiul Testament : un bogătaş arab, bun credincios al lui Iehova. Legenda spune că acesta l-a sărăcit ca să-l încerce, îmbolnăvinduo-l totodată de lepră.

³ Cetăţuia mai multor oraşe din antichitatea greco-romană, clădită pe o înălţime centrală. Celebră a fost aceea din Atena pe care se ridicau templele numite Partenon şi Erechtheon, giuvaiere ale arhitecturii ionice.

⁴ Ossa şi Pelion, munţi în Tesalia. Mitologia spune că uriaşii, răsculîndu-se împotriva lui Iupiter, au pus muntele Ossa peste Pelion. Expresia e folosită cînd e vorba de greutăţi şi sforţări inutile.

⁵ Date importante, cotituri în mersul revoluţiei din Franţa : în 1789 a izbucnit revoluţia ; anul 1793 a adus dictatura iacobină, pregătită de răsturnarea monarhiei la 10 august 1792 ; la 9 termidor grupul reacţionar al Convenţiunii a smuls puterea din mîinile lui Robespierre ; vendemiar şi prerial sînt încercări de răsturnare a Convenţiunii termidoriene, care pregătea directoratul (1795—1799) — una regalistă, cealaltă populară, numite astfel, ca şi termidor şi brumar, după lunile calendarului republican ; directoratul a fost desfiinţat prin lovitura de stat de la 18 brumar (1799) a lui Napoleon.

și le-ar construi. Pe această îngrămădeală diformă era întipărită furia valului. Care val ? Mulțimea. Ai fi crezut că e un vuiet împietrit, sau că auzi, pe deasupra acestei baricade, zumzetul albinelor uriașe și întunecate ale progresului, în roi dezlănțuit, ca și cum acolo le-ar fi fost stupul. Era un măraciniș uriaș ? O bacanală ? O fortăreață ? Părea că ar fi construit-o în goană un vârtej. În această redută era ceva de cloacă, și în această dezordine ceva olimpiant. Puteai să vezi, în acest vălmășag dezmetic, grinzi de acoperișuri, frânturi de mansardă cu tapetele lor, cercevele de ferestre înfipite în dărîmături cu geamurile neatrinse așteptînd tunul, vetre scoase din loc, dulapuri, mese, bănci, o harababură care urla, și mii de rămășițe ale sărăciei, gunoaie pe care le-ar azvîrli și un cerșetor, care aveau în ele ceva de furie și de neant. Ai fi spus că sînt zdrențele unui popor, zdrențe de lemn, de fier, de bronz, de piatră, și că mahalaua Saint-Antoine le-ar fi aruncat acolo, la porțile ei, azvîrlindu-le cu o lovitură de tîrn uriașă și ridicînd o baricadă din propria ei mizerie. Bolovanii ca niște buturugi, lanțuri smulse, stîlpi cu umeri răsfrînți ieșind din dărîmături, adăugau acestui edificiu al anarhiei întunecata imagine a vechilor chinuri îndurate de popor. Baricada Saint-Antoine făcea din orice o armă ; adunase tot ce poate să arunce un război civil în capul societății ; nu era o luptă, ci ultimul strigăt al deznădejdiei. Carabinele care apărau această redută, printre care cîteva espingole¹, erau încărcate cu cioburi de faianță, oscioare, nasturi de haină, pînă și roțițe de la picioarele unor noptiere, proiectile primejdioase fiindcă erau de aramă. Baricada aceasta era smintită ; uneori, cînd se ridica să înfrunte puterea armatei, forfotea și bubuia ; arunca pînă la cer un zgomot care nu

¹ Pușcă veche, scurtă, numită și tromblon.

poate fi redat în cuvinte ; se încorona cu o grămadă de capete arzătoare ; se umplea ca un furnicar ; avea o creastă spinoasă de puști, săbii, ciomege, securi, sulite și baionete ; un uriaș drapel roșu flutura cu plesnet în vînt ; dinăuntrul ei se auzeau strigăte de comandă, cîntece de atac, răpăituri de tobă, plîsete de femei și hohotele de rîs întunecat ale flămînzilor. Era nemăsurată și vie ; și, ca din spinarea unui animal electrizat, ieșeau din ea vîlvătai de fulger. Duhul revoluției acoperea cu norii lui creștetul baricadei pe care vuia glasul poporului, asemănător cu acela al lui Dumnezeu ; o măreție ciudată se desprindea din acest uriaș coș de moloz. Era un maldăr de gunoi și totodată era muntele Sinai.

Așa cum am arătat mai sus, baricada se ridicase să lupte în numele revoluției. Dar ce lovea ? Revoluția. Baricada aceasta, care însemna voia împlinirii, dezordinea, tulburarea, neînțelegerea, necunoscutul, avea în fața ei adunarea constituantă, suveranitatea poporului, votul universal, națiunea, republica : era *Carmagnola*¹ care sfida *Marseieza*.

Sfidare nesăbuită, dar eroică, fiindcă acest bătrîn cartier al Parisului e un erou.

Cartierul și reduta lui se ajutau împreună. Cartierul se rezema pe redută, reduta se bizaia pe cartier. Uriașa baricadă se întindea ca un mal stîncos, de care se sfărîmase strategia generalilor Africii². Vă-

---

¹ Cîntec revoluționar din 1792, care evoca desființarea monarhiei. Prin cupletele ei antimonarhice a fost mai populară decît *Marseieza* lui Rouget de l'Isle. Sub Ludovic-Filip masele populare manifestau dispreț față de *Marseieza*, devenită imn al monarhiei burgheze.

² Generalii de care burghezia franceză s-a servit pentru a înăbuși în sînge insurecția muncitorească din iunie 1848 se făcuseră cunoscuți în expedițiile colonialiste pentru cucerirea Algeriei. Astfel, Cavaignac fusese guvernator al noii colonii, iar Lamoriciere avusese acolo un înalt comandament.

găunile, ridicăturile, umflăturile, cocoșele ei se strîmbau, ca să spunem așa, și rînjeau pe sub fum. Mitrălia se pierdea în această masă lipsită de formă, obuzele se înfundau în învîlmășeală, se scufundau, se pierdeau; ghiulelele nu izbuteau să treacă decît prin găuri; la ce bun să tragi cu tunul în haos? Iar regimentele, obișnuite cu cele mai feroase priveliști ale războiului priveau cu ochi neliniștiți la acest soi de redută-fiară, zbîrlită ca un porc mistreț și uriașă cît un munte.

La un sfert de leghe mai departe, în colțul străzii Temple, care dă în bulevard aproape de Castelul de apă, dacă îndrăzneai să-ți arunci ochii dincolo de vitrina magazinului Dallemagne, zăreai peste strada pe care urca malul Belleville¹, în vîrf de tot, un zid ciudat ridicîndu-se pînă la etajul al doilea al fațadelor, un fel de trăsură de unire între casele din dreapta și cele din stînga, ca și cum strada și-ar fi îndoit singură zidul ei cel mai înalt, ca să se înfunde dintr-o dată. Zidul acesta era ridicat din pietre desprinse din caldarîm. Era drept, corect, neted, perpendicular, nivelat cu echerul, tras cu sfoara, aliniat cu firul de plumb. Îi lipsea, fără îndoială, cimentul, dar, ca la unele ziduri romane, acest amănunt nu-i tulbura rigidă arhitectură. Îi ghiceai grosimea după înălțime. Cornișa era matematic paralelă cu soclul. Din loc în loc, distingeai pe suprafața lui cenușie crăpături aproape nevăzute, ca niște fire negre de ață. Aceste crăpături erau despărțite unele de altele prin spații egale. Strada era pustie cît vedeai cu ochii. Toate ferestrele și toate porțile erau închise, iar în fund se ridica acest uriaș, care păzea strada; zid nemișcat și liniștit; nu vedeai pe nimeni, nu

---

¹ Temple, Castelul de apă, Belleville — puncte din Paris în jurul cărora s-au dat lupte aprige în iunie 1848. Sînt situate la est, în cartiere muncitorești.

auzeai venind nici un strigăt, nici un zgomot, nici o suflare. Un mormînt.

Strălucirea soarelui de iunie scălda în lumină această priveliște cumplită.

Era baricada mahalalei Temple.

Dar cum ajungeai în locul acela și zăreai baricada, oricît ai fi fost de îndrăzneț, era cu neputință să nu rămîi pe gânduri în fața acestei apariții tulburătoare. Era ceva perfect ajustat, încheiat, bine legat, rectiliniu, simetric și funebru. O împletire de știință și beznă. Simțeai că marele căpitan al acestei baricade era ori un geometru, ori un strigoi. Te uitai la ea și vorbeai în șoaptă.

Din cînd în cînd, dacă îndrăznea cineva — vreun soldat, vreun ofițer sau vreun reprezentant al poporului — să treacă pe acel drum singuratic, se auzea un fluierat ascuțit și slab, și trecătorul cădea rănit ori mort, iar dacă scăpa teafăr, glonțul, alteori un proiectil biscaian¹ nimerea într-un oblon tras, între două pietre de construcție, sau în tencuiala unui zid. Căci oamenii baricadei își făcuseră două tunuri mici din două trunchiuri de țevă de fontă, astupate la un capăt cu cîlți și cu lut. Nu risipeau zadarnic praful de pușcă. Mai toate proiectilele își atingeau ținta. Ici-colo zăceau cîteva cadavre, și pe pavaj bălți de sînge. Mi-aduc aminte de un fluture alb, care zbura încoace și încolo pe stradă. Vara nu voia să abdice.

În împrejurimi gangurile caselor erau înțesate de răniți.

Te simțeai ochit de cineva pe care nu-l vedeai și simțeai că toată lungimea străzii era o țintă.

---

¹ Glonț de calibru mare, tras de o pușcă de meterez sau de un tun.

Îngrămădiți îndărătul povârnișului pe care podul boltit al canalului îl face la intrarea în mahalaua Temple, soldații coloanei de atac observau, gravi și reculeși, această redută lugubră, această încrem-nire, această nepăsare de unde venea moartea. Unii dintre ei se tîrau pe burtă pînă în sus de cotul po-dului, avînd grijă să nu li se vadă chipiul.

Viteazul colonel Monteynard admira baricada și se înfiora. „Ce bine-i clădită ! spunea el unui deputat. Nici o piatră nu iese mai în afară decît alta. Parcă e de porțelan.“ În acel moment, un glonț îi sfărîma decorația de pe piept și colonelul căzu.

— Lașii ! spuneau unii. Să se arate odată ! Să-i vedem ! Nu îndrăznesc ! Se ascund !

Baricada mahalalei Temple, apărată de optzeci de oameni, atacată de zece mii, rezistă trei zile. În cea de-a patra se procedă ca la Zaacea și la Constan-tine¹, se străpunseră casele, soldații se urcară pe acoperișuri, și baricada fu luată. Nici unul din cei optzeci de „lași“ nu se gîndi să fugă ; fură uciși cu toții, afară de șeful lor, Barthélemy, despre care vom vorbi îndată.

Baricada Saint-Antoine era lăcașul lunetelor ; ba-ricada Temple era însăși tăcerea. Diferența între aceste două redute era de la cumplit la înfiorător. Una părea un bot de fiară ; cealaltă, o mască.

Admițînd că răscoala uriașă și întunecată din iunie a fost alcătuită din mînie și dintr-o pornire de ne-înțeleș, simțeai că în prima baricadă sălășluiește ba-laurul, iar îndărătul celei de-a doua, sfinxul.

Aceste două întărituri au fost ridicate de doi oa-meni, și anume Cournet și Barthélemy. Cournet fă-cuse baricada Saint-Antoine. Barthélemy, pe cea de

---

¹ Localități din Algeria, apărate cu îndrîjire de arabi în re-zistența lor față de colonialiștii francezi. Constantine a căzut în 1837, în urma unui lung asediu, iar Zaacea în 1849.

la Temple. Fiecare din ele era imaginea celui ce-o ridicase.

Cournet era un bărbat înalt, cu umeri largi, roșu la față, cu pumnul puternic, cu inima îndrăzneată, cinstit la suflet, cu privirea sinceră și tulburătoare. Activ, energic, iute la mînie, furtunos, era cel mai inimos dintre oameni și cel mai temut dintre luptători. Războiul, luptele, încăierările erau însuși aerul pe care îl respira și îl înveselea. Fusese ofițer de marină și, după gesturi, după voce, ghiceai că venea de pe ocean și că ieșea din furtună; ducea mai departe vijelia, în luptă. Dacă l-am asemui cu un geniu, Cournet ar avea în el ceva din Danton, așa cum, asemuit cu un zeu, Danton ar avea în el ceva din Hercule.

Barthélemy, slab, șubred, palid, tăcut, era un fel de băietandru întunecat, care, palmuit odată de un gardian, îl pîndise, îi ieșise înaintea și-l omorîse. Astfel, la șaptesprezece ani fusese trimis la ocnă. Ieșise de acolo și ridicase baricada.

Mai tîrziu, printr-o ciudățenie a soartei, la Londra, proscrisi și unul și celălalt, Barthélemy îl ucise pe Cournet. A fost un duel tragic. După puțin timp, prins în vîrtejul uneia dintre acele misterioase aventuri în care e amestecată și patima, prăbușiri în care justiția franceză găsește circumstanțe ușurătoare, iar cea engleză n-are altă măsură decît moartea, Barthélemy fu spînzurat. Mohorîta orînduire socială e construită în așa fel încît, datorită unui deznodămînt al faptelor și mulțumită întunecării morale, acel nenorocit în care exista fără doar și poate o inteligență limpede, poate chiar o inteligență mare, a trebuit să înceapă cu ocnă în Franța și să sfîrșească cu spînzurătoarea în Anglia.

În orice împrejurare, Barthélemy nu arbora decît un singur drapel : drapelul negru.

CE POȚI FACE ÎNTR-O PRĂPASTIE DECÎT
SĂ STAI DE VORBĂ ?

În învățătura subterană a răscoalei, șaisprezece ani înseamnă mult și iunie 1848 știe mai multe decît iunie 1832. Dar baricada din strada Chanvrière, deși numai o schiță, un embrion, față de cele două bariade uriașe despre care am pomenit, era totuși de temut în acel moment.

Răsculații, sub privegherea lui Enjolras, pentru că Marius nu mai știa pe ce lume se află, se folosiseră de întunericul nopții. Baricada nu numai că fusese reparată, ci și mărită. O înălțaseră cu două picioare. Drugii de fier, înfipti în pavajul străzii, păreau lănci în cumpănire. Tot felul de sfărîmături, adăugate și aduse din toate părțile, complicau împletitura ei exterioară. Reduta fusese prefăcută cu multă iscusință în zid pe dinăuntru și în desîș țepos pe dinafară.

Scara de piatră, pe care te puteai sui pe baricadă ca pe un zid de cetate, fusese de asemenea întregită.

Răsculații avuseseră grijă și de gospodăria baricadei. Sala cea joasă fusese descurcată, bucătăria fusese terminată, pulberea de pușcă strînsă de pe jos și de pe mese, gloanțele fuseseră topite, se umpluseră cartușe, se făcuseră scaune, se împărțiseră armele luate de la dușman, se curățise interiorul redutei, se strînseseră cioburile, se căraseră cadavrele.

Morții fuseseră puși grămadă pe strada Mondétour, care era încă în mîinile răsculaților. Pavajul a rămas multă vreme roșu în locul acela. Printre morți erau patru inși din garda națională a suburbiei. Enjolras dădu ordin să li se pună deoparte uniformele.

- Enjolras își sfătuisese oamenii să doarmă două ceasuri. Un sfat de-al lui Enjolras era ordin. Cu toate

astea, numai vreo trei-patru profitară de el. Feuilly folosi cele două ore pentru a săpa o inscripție pe zidul din fața cârciumii :

TRĂIASCĂ POPOARELE !

Aceste două cuvinte, zgîriate cu un cui în piatră, se mai puteau citi pe acel zid în 1848.

Cele trei femei se folosiseră de răgazul nopții ca să dispară, ceea ce îi făcea pe răsculați să respire mai în voie.

Femeile găsiseră mijlocul să se adăpostească într-o casă învecinată.

Cea mai mare parte din răniți puteau și voiau încă să lupte. Pe un așternut făcut dintr-o saltea și două grămezi de paie în bucătăria ambulantei se aflau atunci cinci oameni grav răniți, dintre care doi din garda municipală. Cei din garda municipală fură pansați mai întîi.

Nu mai rămaseră în sala cea joasă decît Mabeuf, sub giulgiul lui negru, și Javert, legat de stîlp.

— E sala morților, spuse Enjolras.

Așa cum stăteau înăuntrul acelei încăperi abia luminate în fund de o candelă, masa mortuară ca o linie orizontală îndărătul stîlpului, Javert în picioare, iar Mabeuf culcat, desenau un fel de cruce mare, nelămurită.

Oiștea omnibusului, deși scurtată de împușcături, era încă în picioare, și-ai fi putut agăța de ea un steag.

Enjolras, care avea acea calitate a conducătorilor de a face întotdeauna ceea ce spun, atîrnă de prăjină haina găurită și însîngerată a bătrînului ucis.

Nu mai era chip să mănînce. N-aveau nici pîine, nici carne. Cei cincizeci de oameni ai baricadei, de șaisprezece ceasuri de cînd erau acolo, isprăviseră repede slabele provizii ale cârciumii. La un moment

dat, orice baricadă care rezistă se preschimbă fără scăpare în pluta *Meduzei*. Trebuiră să întâmpine foamea cu resemnare. Era în primele ceasuri ale acelei zile spartane de 6 iunie, când, în baricada Saint-Merry, muncitorul Jeanne, înconjurat de răsculații care cereau pâine, strigă tuturor : „La ce bun ? Acum e ora trei. Peste un ceas vom fi morți cu toții !”

Pentru că nu mai aveau ce să mănânce, Enjolras îi opri să bea. Interzise vinul și drămui rachiul.

Găsiseră în pivniță vreo cincisprezece sticle pline, astupate cu ceară. Enjolras și Combeferre le cercetară. Pe când urca, Combeferre spuse : „E din vechile rezerve ale lui Hucheloup, care a fost mai întâi băcan”. „Trebuie să fie un vin bun, observă Bossuet. Norocul nostru, că Grantaire doarme. Dacă ar fi pe picioare, n-am salva noi sticlele astea cu una, cu două”. În ciuda murmurilor, Enjolras nu le dădu voie să se atingă de cele cincisprezece sticle și, pentru ca nimeni să nu cuteze, și să fie oarecum sfințite, le puse sub masa pe care zăcea bătrînul Mabeuf.

Pe la orele două noaptea se numărară. Mai rămăseseră treizeci și șapte.

Începea să mijească de ziuă. Stinseră torța și o puseră la loc în firida ei de piatră. Interiorul baricadei, un fel de curticică furată străzii, era înecat în beznă și semăna, în acea nelămurită teamă a zorilor, cu puntea unei corăbii părăsite în voia valurilor. Luptătorii se mișcau încoace și încolo, ca niște umbre negre. Deasupra acestui înfricoșător cuib de întunerice, etajele caselor mute se schițau vinete : sus de tot, păleau hornurile. Cerul avea acea nuanță fermecătoare, care e poate alb, poate albastru. Zburau păsări, ciripind a fericire. Casa înaltă care servea de fundal baricadei, întoarsă cum era spre răsărit, avea pe acoperiș un reflex trandafiriu. La feres-

truica celui de-al treilea cat, vîntul dimineții flutura părul cărunt de pe capul mortului.

— Sînt încîntat că am stins torța, îi spunea Courfeyrac lui Feuilly. Flacăra ei răsucită de vînt mă sîcîia. Îmi făcea impresia că-i e frică. Lumina torțelor seamănă cu înțelepciunea lașilor : luminează rău pentru că tremură.

Zorii trezeau mințile, așa cum deșteptau din somn păsărelele ; toți stăteau de vorbă.

Joly, văzînd o pisică plimbîndu-se mereu de-a lungul unui jgheab, scoase o cugetare filozofică.

— Ce e pisica ? strigă el. Un corectiv. După ce l-a făcut pe șoarece, bunul Dumnezeu a spus : „Uite, am făcut o prostie !“ Și a plămădit pisica. Pisica este erata șoarecelui. Șoarecele și apoi pisica sînt șpaltul revăzut și corectat al creațiunii.

Combeferre, înconjurat de studenți și de muncitori, vorbea despre cei morți, de Jean Prouvaire, de Bahorel, de Mabeuf, chiar de Cabuc și de neînduplecata mîhnire a lui Enjolras. Spunea :

— Harmonius și Aristogiton, Brutus, Chereas, Stephanus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, toți au avut, după isprava lor¹, o clipă de spaimă. Inimă noastră e atît de sensibilă și viața omenească atît de misterioasă, încît, chiar într-o crimă cetățenească, chiar în săvîrșirea unei crime liberatoare, dacă așa ceva există, remușcarea de a fi răpus un om întrece bucuria de a fi slujit umanitatea.

¹ Aceste „isprăvi“ ale lor sînt uciderile unor tirani sau ale unor personaje politice (Asupra lui Harmodius și Aristogiton, Brutus, Cromwell și Charlotte Corday, vezi explicațiile anterioare.) Casius Chereas, tribun din garda pretoriană romană, l-a ucis pe împăratul nebun Caligula (anul 41), încercînd apoi să restabilească republica. Karl Sand, student german, l-a ucis, în 1829, pe scriitorul reacționar Kotzebue, agent al Sfintei Alianțe. Fapta lui, evocată de Pușkin în poemul *Pumnul*, a fost socotită ca un avertisment dat reacțiunii monarho-feudale de după căderea lui Napoleon I.

• Și iată că meandrele vorbelor luară o altă cale o clipă mai târziu, când versurile lui Jean Prouvaire schimbă subiectul, și Combeferre a început să compare între ei pe traducătorii *Georgicelor*, pe Raux cu Cournand, pe Cournand cu Delille, amintind pasajele traduse de Malfilâtre¹, mai ales minunata moarte a lui Cezar; și prin acest cuvânt: Cezar, conversația se întoarce la Brutus.

— Cezar, spunea Combeferre, a căzut pe drept cuvânt. Cicero a fost sever cu Cezar, și a avut dreptate. O astfel de asprime nu este o diatribă. Când Zoil îl insultă pe Homer, când Maevius îl insultă pe Virgiliu, când Visé îl insultă pe Molière, când Pope îl insultă pe Shakespeare, când Fréron² îl insultă pe Voltaire, se adevărește vechea lege a invidiei și a urii; geniile atrag injurii, oamenii mari sînt mai mult sau mai puțin huiduiți. Dar Zoil și Cicero nu sînt același lucru. Cicero e un făuritor de dreptate prin gîndire, așa cum Brutus e un făuritor de dreptate cu spada. Eu o înfierez pe cea din urmă, spada; antichitatea însă o îngăduia. Cezar, care a violat Rubiconul și a împărțit, ca și cum ar fi fost ale lui, demnitățile care veneau de la popor, Cezar, care nu se ridica în picioare cînd intrau senatorii, făcea, așa cum spune Eutropiu³, lucruri regești și aproape tiranice: *regia ac pene tyrannica*. A fost un om mare;

¹ Raux, Cournand, Delille, Malfilâtre — traducători, adaptatori sau imitatori francezi (secolul al XVIII-lea) ai poemului agricol *Georgicele*, una din operele de seamă ale poetului latin Vergiliu. Delille și Malfilâtre sînt socotiți astăzi printre poeții minori ai vremii lor. Jacques Delille (1738—1813) a publicat traducerea *Georgicelor* în 1770. Malfilâtre (1733—1767) tradusese anterior din acel poem numai cîteva fragmente.

² Zoil, Maevius, Visé, Pope, Fréron — critici răuvoitori, veninoși, care au atacat opere și autori de seamă.

³ Istoric roman din mijlocul secolului al IV-lea al erei noastre; a lăsat un breviar (prescurtare) al istoriei romane.

cu atît mai rău, sau cu atît mai bine ; lecția e mai înaltă. Cele douăzeci și trei de răni ale lui mă mișcă mai puțin decît scuipatul de pe fruntea lui Hristos. Cezar e înjunghiat de senatori ; Hristos e pălmuț de servitori. Cu cît ocară e mai mare, cu atît simți mai mult divinitatea.

Bossuet, care îi domina pe vorbitori din vârful unei grămezi de pietre, strigă, cu carabina în mînă :

— O, Cydathenaeum ! O, Myrrhinus ! O, Probalinthus ! O, haruri ale Aeantidei !¹ Ah ! cine mă va face să pot rosti versurile lui Homer, ca un grec din Laurium sau din Edapteaon² !

III

LUMINĂ ȘI ÎNTUNECARE

Enjolras plecase în recunoaștere. Ieșise prin stradă Mondétour, furișîndu-se de-a lungul caselor.

Trebuie să spunem că răsculații erau plini de nădejde. Felul în care respinseseră atacul de noapte îi îndemna să disprețuiască de mai înainte atacul din zori de zi. Îl așteptau zîmbind. Nu se îndoiau de izbînda lor, așa cum nu se îndoiau de cauza lor. De altfel, erau încredințați că avea să le vină ajutoare. Se bizuiau pe ele. Cu ușurința profetică și biruitoare, care e una din forțele luptătorului francez, ei împărțeau ziua care începea în trei faze neîndoielnice : la șase dimineața un regiment „care a fost lucrat” va da înapoi ; la amiază va izbucni răscoala întregului Paris ; la asfințitul soarelui, revoluția.

¹ Forme latine ale numelor unor localități situate în diferite puncte ale Aticii.

² Regiuni din Grecia antică, renumite pentru minele lor de metale prețioase.

Se auzea clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care nu încetase nici o clipă din ajun; era o dovadă că cealaltă baricadă, cea mare, a lui Jeanne, rezista mai departe.

Toate speranțele acestea treceau de la un grup la altul, într-un fel de murmur vesel și amenințător, care semăna cu zumzetul de război al unui stup de albine.

Enjolras se întoarse. Se înapoia din posomorîta lui preumblare vulturească în întunecimea de afară. Ascultă o clipă toată această bucurie, cu brațele încrucișate, cu o mîna la gură. Apoi, proaspăt și îmbujorat în lumina crescîndă a dimineții, spuse:

— Toată armata Parisului e în luptă. O treime a ei apasă asupra baricadei în care vă aflați. Pe deasupra mai e garda națională. Am văzut chipiurile celui de-al cincilea regiment de linie și stegulețele legiunii a șasea. Într-o oră veți fi atacați. În ce privește poporul, a clocotit ieri; dar în dimineața asta nu se clintește! Nu-i nimic de așteptat, nimic de nădăjduit. Nici un cartier și nici un regiment. Sîntem părăsiți!

Vorbele acestea căzură asupra zumzetului grupelor și avură același efect pe care îl are prima picătură a furtunii asupra roiului. Amuțiră cu toții. Fu un moment de spaimă nespusă, în care ai fi putut auzi moartea plutind.

Clipa aceasta fu scurtă.

Din colțul cel mai întunecat al grupelor de luptători un glas strigă lui Enjolras:

— Fie! Să ridicăm baricada la o înălțime de douăzeci de picioare și să rămînem aici. Cetățeni, să murim pe baricadă cu toții! Să arătăm că nici atunci cînd poporul părăsește pe republicani, republicanii nu părăsesc poporul!

Cuvintele acestea culegeau gîndul tuturor din norul greu al îngrijorării individuale. Fură primite cu un strigăt de entuziasm.

Nu s-a știut niciodată numele celui care a vorbit astfel : era un muncitor, neștiut, necunoscut, uitat, un erou care trece ; un mare anonim amestecat ca totdeauna în crizele omenеști, în genezele sociale și care, după ce la un moment dat a rostit într-o formă supremă cuvîntul hotărîtor, după ce a reprezentat o clipă, cît ai clipi din ochi, poporul și pe Dumnezeu, s-a pierdut în beznă.

Această hotărîre nestrămutată se potrivea atît de bine cu atmosfera zilei de 6 iunie 1832, încît, aproape la aceeași oră, în baricada Saint-Merry, răsculații scoteau acest strigăt rămas istoric și consemnat în dezbaterile procesului care a urmat : „Fie că ne vin în ajutor, fie că nu ne vin, e totuna. Ne vom lăsa uciși pînă la unul !”

Așa cum se vede, cele două baricade, deși izolate în spațiu, aveau, totuși o legătură între ele.

IV

CINCI MAI PUȚIN. UNUL MAI MULT

După ce acel necunoscut, care hotărîse „să moară pe baricadă cu toți”, sfîrșise de vorbit și rostise ceea ce era în sufletul tuturor, din toate gurile ieși un strigăt ciudat de mulțumit și înspăimîntător, cu un înțeles funebru și cu un accent de biruință.

— Trăiască moartea ! Rămînem aici toți !

— De ce toți ? spuse Enjolras.

— Toți ! Toți !

Enjolras vorbi din nou :

— Poziția e bună, baricada e zdravănă. Ajung treizeci de oameni. De ce să jertfim patruzeci ?

Ei îi răspunseră :

— Pentru că nici unul n-o să vrea să picece.

— Cetățeni, strigă Enjolras, și vocea lui vibra aproape mînioasă, republica nu e atît de bogată în oameni încît să-i cheltuim fără folos. Gloria ușoară e o risipă. Dacă datoria le cere unora să plece, să-și îndeplinească această datorie ca pe oricare alta.

Enjolras, omul-principiu, avea asupra coreligionarilor săi acea atotputernicie care se desprinde din absolut. Totuși, oricît de mare era atotputernicia lui, se auziră murmure.

Șef pînă în vîrfurile unghiilor, văzînd că ceilalți șovăie, el stăruie. Începu cu autoritate :

— Cei care se tem că rămînem numai treizeci, s-o spună !

Murmurele se întetiră :

— De altfel, observă o voce dintr-un grup, e ușor să vorbești de plecare. Baricada e încercuită.

— Nu dinspre Hale, spuse Enjolras. Strada Mondétour e liberă, și prin strada Prêcheurs se poate ajunge în piața Innocents.

— Și acolo, urmă o altă voce din grup, te înhață. Nimerеști drept într-un post de pază al liniei sau al suburbiei. O să vadă trecînd pe unul cu bluză și șapcă. „Mă, de unde vii tu ? Nu cumva de la baricadă ? Și-o să se uite la mîinile tale. Miroși a praf de pușcă ? Împușcați-l !“

Fără să răspundă, Enjolras atinse umărul lui Combeferre, și amîndoi intrară în sala cea scundă.

Ieșiră după o clipă. Enjolras întindea cu amîndouă mîinile cele patru uniforme pe care le pusese deoparte. Combeferre îl urma, ducînd centurile și chipiurile.

— Cu uniforma asta, spuse Enjolras, te-amesteci printre rînduri și scapi. Oricum, uite, pentru patru oameni.

Și aruncă pe pămîntul golit de pavaj cele patru uniforme.

Nimeni nu se clinti. Combeferre luă cuvîntul :

— Haideți ! spuse el. Trebuie să vă fie puțin milă. Știți voi despre ce e vorba ? E vorba de femei. Iată ! Sînt femei, da sau nu ? Copii, da sau nu ? Mame care împing leagănele cu piciorul și care au în jurul lor o droaie de copii, da sau nu ? Cine dintre noi n-a văzut niciodată sînul unei femei care alăptează, să ridice mîna. Așa ! Vreți să vă lăsați uciși, nici eu nu vreau altceva, eu, care vă vorbesc, numai că nu doresc să simt în jurul meu stafiile femeilor frîngîndu-și mîinile. Vreți să muriți, fie, dar nu-i faceți și pe alții să moară ! Sinucideri ca aceea care se va săvîrși aici sînt sublime, dar sinuciderea are o margine și de îndată ce se întinde asupra celor din jurul vostru, se preschimbă în asasinat. Gîndiți-vă la capetele mici, bălaie, și la părul cărunt. Ascultați ! Acum cîteva minute, Enjolras mi-a spus că a văzut în colțul străzii Cygne o fereastră luminată, o candelă la o biată fereastră de la al cincilea etaj și, în dreptul geamului, umbra tremurătoare a capului unei femei bătrîne, care părea să-și fi petrecut noaptea acolo, așteptînd. Era poate mama unuia dintre voi. Ei bine, fiul acelei femei să plece, să se grăbească să se ducă și să-i spună maică-si : „Iată-mă, mamă !“ Să n-aibă nici o grijă, o să ne descurcăm și fără el. Cînd îi susții cu munca ta pe cei din jur, n-ai dreptul să te sacrifici pe tine, sacrificîndu-i pe ai tăi. Asta ar însemna să-ți renegi familia. Și cei care au fete, care au surori ! Vă gîndiți voi ? Lăsați să vă ucidă ! Iată-vă morți ! Foarte bine, și mîine ? Fete tinere care n-au ce mîncea — e îngrozitor ! Un bărbat mai cerșește, o femeie mai vinde ceva. Dar aceste fapte înscîntătoare, atît de gingașe, atît de blînde, cu bonete de flori, care cîntă, flecăresc, umplu casa cu lumină, aceste fapte care sînt ca o mireasmă vie, care dovedesc că îngerii din ceruri există prin nevinovăția

fecioarelor de pe pământ, Jeana, Liza sau Mimi, ființe minunate, cinstite, care sînt binecuvîntarea și mîndria voastră, vai, Dumnezeu, să se sfîrșească de foame! Ce vreți să vă mai spun? Există un negoț de carne omenească și mîinile voastre de umbre tremurătoare n-o să le împiedice să se vîndă. Gîndiți-vă la stradă, la trotuarul plin de trecători, la prăvăliile prin fața cărora femeile trec încoace și încolo, decoltate și întinate. Și ele au fost odată neprihănite. Cei care au surori să se gîndească la ele. Mizeria, prostituția, sergenții de stradă, Saint-Lazare¹, iată în ce au să cadă fetele acestea gingașe și frumoase, fragile minuni de sfială, de bunătate și de frumusețe, mai proaspete decît liliacul de mai. A! v-ați lăsat uciși! A! nu mai sînteți! Foarte bine: ați vrut să scăpați poporul de regalitate și v-ați dat fetele pe mîna poliției. Prieteni, luați seama, fic-vă milă! Femeile, nenorocitele de femei, nimeni nu se gîndește la ele! Ne bizuim pe aceea că nu li s-a dat învățătura noastră, a bărbaților, le împiedicăm să citească, le împiedicăm să cugete, le împiedicăm să facă politică; le veți împiedica, oare, diseară, să meargă la morgă și să vă recunoască cadavrele? La naiba! cei ce au familie trebuie să fie oameni de înțeles, să ne strîngă mîna, să plece și să ne lase să ne vedem singuri de treabă. Știu bine că-ți trebuie curaj ca să pleci, că e greu, dar, cu cît e mai greu, cu atît meritul e mai mare. Voi ce spuneți? Am o pușcă, sînt pe baricadă, ce-o fi o fi, rămîn! Ce-o fi o fi, spuneți voi la repezeală. Prieteni, există un mîine. Mîine voi nu veți mai fi, dar familiile voastre vor continua să fie. Și cîte suferințe! Uite, un copilaș frumos, sănătos, cu obraji ca niște mere, care gîngurește, țipă, trîncănește, rîde, pe care, cînd îl sîruți, îl simți fraged, ei bine, știți voi ce se întîmplă

---

¹ Închisoare din Paris destinată femeilor delievante.

cu el cînd îl părăsiți ? Am văzut eu unul, mic de tot, cam atît de înăltuț. Taică-său murise. Niște oameni sărmani îl luaseră de milă, dar n-aveau nici ei destulă pîine. Copilului îi era mereu foame. Era iarna. Nu plîngea. Îl vedeai ducîndu-se lîngă soba cu horn de lut, în care focul nu ardea niciodată. Copilașul desprindea cu degetele lui cîte puțin pămînt de pe vatră și-l mîncea. Avea răsufierea răgușită, fața vînată, picioarele moi și pîntecele umflat. Nu spunea nimic. Îi vorbeai și nu-ți răspundea. A murit. L-au adus să moară la ospiciul Necker, unde l-am văzut și eu. Eram intern acolo. Acum, dacă sînt printre voi tați, a căror fericire e să se plimbe duminica ținînd în mîna lor puternică mînuța copilului lor, să-și închiuie fiecare dintre ei că acel copilaș a fost al lor. Mi-aduc aminte, bietul țînc, parcă-l văd cînd l-au pus în pielea goală pe masa de disecție, avea coastele ieșite pe sub piele, ca mormintele pe sub iarbă într-un cimitir. I-au găsit un fel de noroi în stomac. Printre dinți avea cenușă. Haide, să ne cercetăm cugetele și să ne sfătuim cu inima noastră : Statisticile spun că dintre copiii părăsiți cincizeci și cinci la sută mor. Repet : e vorba de femei, de mame, de fete tinere, de prunci. Cine vă vorbește despre voi ? Se știe bine cine sînteți ; se știe bine că sînteți cu toți viteji, pentru Dumnezeu ! Se știe bine că sufletele voastre sînt pline de bucuria și de mîndria de a vă da viața pentru marea noastră cauză ; se știe bine că vă simțiți aleși pentru o moarte folositoare și măreață, și că fiecare dintre voi vrea partea lui de glorie. Foarte bine. Numai că nu sînteți singuri pe lume. Mai sînt și alții la care trebuie să vă gîndiți. Nu trebuie să fim egoiști !

Toți își plecară capetele îngîndurați.

Ciudate sînt contradicțiile sufletului omenesc în clipele lui cele mai sublime ! Combeferre, care vorbea

astfel, nu era orfan. Își aducea aminte de mamele celorlalți și o uita pe a lui. Mergea la moarte. Era „egoist”.

Marius, flămînd, zbuciumat, desprins, rînd pe rînd, de orice speranță, naufragiat pe malurile întunecoase ale durerii, copleșit de emoții puternice și simțind că se apropie sfîrșitul, se adîncise din ce în ce mai mult în acea încremenire halucinantă, care precede totdeauna ora din urmă, acceptase de bunăvoie.

Un fiziolog ar fi putut studia asupra lui simptomele în creștere ale acelei cufundări în sine, pline de înfrigurare, cunoscută și clasată de știință, și care este pentru suferință ceea ce este voluptatea pentru plăcere. Deznădejdea își are extazul ei. Iată unde ajunsese Marius. Lua parte la tot ce se petrecea ca orice privitor ; după cum am spus, lucrurile care se petreceau în jurul lui îi păreau îndepărtate ; deslușea întregul, dar nu-și dădea seama de amănunte. Pe cei ce treceau încoace și încolo îi vedea ca într-o străfulgerare. Îi auzea vorbind ca din fundul unei prăpastii.

Totuși, scena aceasta îl mișcă. Era în ea o emoție care-l străpunse și îl trezi. Nu mai avea decît un singur gînd ; să moară — și nu voia să se gîndească la altceva ; dar, în starea aceasta de întunecată rătăcire, îi veni în minte că, atunci cînd te pierzi pe tine însuți nimic nu te oprește să scapi pe un altul.

Ridică vocea :

— Enjolras și Combeferre au dreptate, spuse el. Să nu facem jertfe inutile ! Mă alătur lor, și trebuie să ne grăbim. Combeferre v-a spus lucruri convingătoare. Sînt printre voi unii care au familie, mame, surori, neveste, copii. Să iasă din rînduri !

Nimeni nu se clinti.

— Bărbații însurați și capii de familie afară din rînduri ! repetă Marius.

Avea o mare autoritate. Enjolras era șeful baricadei, dar Marius fusese cel care o salvase.

— Vă ordon ! strigă Enjolras.

— Vă rog ! spuse Marius.

Atunci, zguduți de vorbele lui Combeferre, răscoliți de ordinul lui Enjolras, mișcați de rugămintea lui Marius, eroii începură să se denunțe unii pe alții: „Așa e ! spunea unul mai tânăr, altuia mai copt. Ești tată de familie. Du-te !” „Ba mai degrabă tu, îi răspunse celălalt, ai două surori pe care le întreții.” Și începu o luptă aprigă. Se întreceau care pe care să nu se lase dați afară din mormânt.

— Să ne grăbim, spuse Courfeyrac. Într-un sfert de oră va fi prea târziu.

— Cetățeni, urmă Enjolras, aici e republică și domnește votul universal. Arătați-i voi pe aceia care trebuie să plece.

Îl ascultară. După câteva minute, cinci inși, arătați de toți ceilalți, ieșeau din rînduri.

— Sînt cinci ! strigă Marius.

Nu erau decît patru uniforme.

— Foarte bine, răspunseră cei cinci. Unul dintre noi va rămîne.

Se întreceau acum care să rămînă și care să găsească motive pentru ca ceilalți să plece. Cearta generoasă începu din nou : „Ai o nevastă care te iubește”. „Tu ai o mamă bătrînă.” „Nu mai ai părinți, dar ce-au să se facă cei trei frățiori ai tăi ?” „Tu ești tatăl a cinci copii.” „Tu ai tot dreptul să trăiești, ai șaptesprezece ani. E prea devreme.”

Marile baricade revoluționare au fost locul de înfrîntare al eroismului. Lucrurile cele mai greu de închipuit deveneau aici simple. Oamenii aceștia nu se minunau unii de alții.

— Hai, repede ! repeta Courfeyrac.

Unii îi strigară, din rînduri, lui Marius :

— Numește dumneata pe cel care trebuie să rămână !

— Da, spuseră cei cinci. Alege ! Te ascultăm !

Marius nu credea să mai poată avea emoții. Cu toate acestea, la gândul că trebuie să aleagă un om pentru a-l da morții, tot sîngele îi năvălise spre inimă. Dacă ar fi fost cu puțință, ar fi pălit și mai tare.

Înaintă spre cei cinci care-i zîbeau, și fiecare, cu ochii plini de acea licărire care în adîncurile istoriei strălucește asupra Termopilelor, îi striga :

— Eu ! Eu ! Eu !

Și Marius numără prostește ; erau mereu tot cinci ! Apoi privirea i se lăsă în jos, spre cele patru uniforme.

În clipa aceea, ca din văzduh, o a cincea uniformă căzu peste cele patru.

Cel de-al cincilea om era salvat.

Marius ridică ochii și-l recunoscu pe domnul Fauchelevent.

Jean Valjean intrase în baricadă.

Fie că aflase locul, fie din instinct, fie din întâmplare, intrase prin ulicioara Mondétour. Mulțumită uniformei sale de guard național trecuse cu ușurință.

Paza pusă de răsculați pe strada Mondétour nu dăduse semnalul de alarmă pentru un simplu soldat al gărzii naționale. Îl lăsase să o ia pe stradă, spunîndu-și : „Poate că e o înălțime, sau, în cel mai rău caz, un prizonier“. Clipa era prea gravă pentru ca santinela să se sustragă de la datorie și să părăsească postul său de observație.

În clipa în care Jean Valjean pătrunsese în re-dută nu-l zărise nimeni, toate privirile fiind ațintite asupra celor cinci aleși și spre cele patru uniforme. Jean Valjean, însă, văzuse și auzise, și în liniște își scoase hainele, aruncîndu-le peste grămada celorlalte.

Emoția fu de nedescris.

— Cine e omul acesta ? Întrebă Bossuet.

— E un om care-i salvează pe ceilalți, răspunse Combeferre.

Marius adăugă cu o voce gravă :

— Îl cunosc.

Această garanție le ajungea tuturor.

Enjolras se întoarse spre Jean Valjean.

— Bine-ai venit, cetățene ! Și adăugă : Știi că așteptăm moartea...

Fără să răspundă, Jean Valjean îl ajută pe răsculat să-și îmbrace uniforma.

V

CE SE VEDE DIN VÎRFUL BARICADEI

Situația tuturor în acel ceas hotărîtor și în acel loc fără scăpare culmina în necuprinsa melancolie a lui Enjolras.

Enjolras avea într-însul plenitudinea revoluției : totuși îi lipsea ceva, atît cît poate absolutului să-i lipsească. Avea prea mult din Saint-Just și nu destul din Anacharsis Cloots¹ ; totuși, în societatea *Prietenii A.B.C.-ului* suferise o oarecare influență a ideilor lui Combeferre ; de cîtva timp părăsea încetul cu încetul forma strînsă a dogmei și se lăsa dus de vederile largi ale progresului ; ajunsese să accepte, ca pe o evoluție definitivă și măreață, transformarea marii republici franceze într-o imensă republică umană. Cît despre mijloacele imediate, fiindcă evenimentele

¹ Fraza trebuie înțeleasă astfel : Enjolras era un doctrinar prea rigid și nu avea destul spirit internaționalist, ca Anacharsis Cloots, revoluționar din extrema stîngă iacobină, ghilotinat în 1794 împreună cu Hebert.

se desfășurau sub semnul violenței, le voia violente ; nu admitea nici o abatere ; făcea parte din acea școală epică și de temut, pe care o rezumă cuvintele : o mie șaptesute nouăzeci și trei.

Enjolras stătea în picioare pe scara de piatră, rezemat în țeava carabinei. Se gândea : tresărea, ca și cum ar fi trecut pe lângă el duhuri ; locurile unde sălășluiește moartea te prefac uneori în profet. În ochii lui, care priveau adânc, apăreau un fel de scînteieri mocnite. Deodată își ridică fruntea și părul lui blond se revărsă pe spate ca pletele îngerului de pe întunecatul car al stelelor, ca o coamă de leu spăimîntat, ca o aureolă strălucitoare. Enjolras strigă :

— Cetățeni, vă închipuiți voi viitorul ? Străzile orașelor scăldate în lumină, ramuri înverzite pe praguri, națiunile înfrățite, oamenii drepiți, bătrînii binecuvîntînd copiii, trecutul iubind prezentul, gînditorii avînd deplină libertate, credincioșii deplină egalitate, cerul drept religie, Dumnezeu preot el însuși, conștiința umană — altar ; nu va mai exista ura, atelierul se va înfrăți cu școala, faima publică va fi și pedeapsă și răsplată ; muncă pentru toți, drepturi pentru toți, pace pentru toți ; nu se va mai vărsa sînge, nu vor mai fi războaie, mamele vor fi fericite ! Primul pas e stăpînirea materiei ; al doilea — realizarea idealului. Gîndiți-vă la cele ce au fost împlinite de progres pînă acum. Odinioară primele rase omenești vedeau cu groază trecîndu-le prin fața ochilor hidra care sufla peste ape, balaurul care scotea limbi de foc, zmeul, monstru al văzduhurilor, care zbură cu aripi de vultur și cu gheare de tigru ; lighioane înspăimîntătoare care stăpîneau pe om. Cu toate acestea, omul le-a întins capcane, sfintele curse ale inteligenței, și a pus pînă la urmă mîna pe monștri. Am supus hidra : e vaporul de astăzi ; am supus balaurul și l-am numit locomotivă ; sîntem pe cale să-l supunem și pe zmeu,

fi avem chiar în mână, și-i zicem balon. În ziua în care această operă vrednică de Prometeu va fi sfârșită, și când omul va înhăma pentru totdeauna la carul voinței sale tripla himeră antică — hidra, balaurul și zmeul — el va stăpîni apa, focul și văzduhul și va fi pentru restul creațiunii însuflețite ceea ce erau zeitățile odinioară pentru el însuși. Curaj, și înainte! Încotro mergem, cetățeni? Spre știința care cîrmuiește, spre forța lucrurilor care e singura forță publică, spre legea naturală, a cărei sancțiune și penalitate sălășluiesc în ea însăși și sînt consfințite de evidență; spre zorii adevărului, care sînt asemeni zorilor dimineții. Mergem spre uniunea popoarelor; mergem spre unitatea omului. Nu vor mai fi închipuiri; nu vor mai fi paraziți. Ceea ce e adevărat va domni peste ceea ce este real, iată scopul. Temeliile civilizației se vor întinde pînă în creștetul Europei, și mai tîrziu, pînă în inima continentelor, ca într-o Mare Adunare a inteligenței. S-a mai văzut o dată ceva asemănător. Amfichioniile¹ se întruneau de două ori pe an: o dată la Delfi, lăcașul zeilor, a doua oară la Termopile, lăcașul eroilor. Europa va avea amfichioniile ei; globul pămîntesc va avea amfichioniile lui. Franța poartă acest viitor sublim în coapsele ei. Iată ce va ieși din plămada veacului al XIX-lea. Ceea ce a fost schițat de Grecia, e vrednic de a fi isprăvit de Franța. Ascultă-mă, tu, Feuilly, brav muncitor, om din popor, om al tuturor popoarelor! Slavă ție! Tu vezi limpede vremurile care au să vină, tu ai dreptate. N-ai avut tată, nici mamă, Feuilly! Ți-ai luat ca mamă adoptivă omenirea, și ca tată, dreptul. Ai să mori aici, adică ai să învingi. Cetățeni, orice s-ar întîmpla astăzi, prin înfrîngerea sau prin

---

¹ Adunări în Grecia antică la care toate popoarele Greciei își trimiteau delegații pentru a discuta probleme de interes comun.

victoria noastră noi vom înlăptui o revoluție ! Și, așa cum incendiile luminează un oraș întreg, revoluțiile luminează umanitatea. Ce fel de revoluție vom face? Am spus-o : revoluția Adevărului. Din punct de vedere politic, nu există decît un singur principiu : atotputernicia omului asupra lui însuși. Această atotputernicie a eului asupra lui însuși se cheamă Libertate. Acolo unde se asociază mai multe atotputernicii de felul acesta începe statul. Dar într-o astfel de asociere nimeni nu abdică de la nimic. Fiecare atotputernicie cedează o parte din ea însăși pentru a forma dreptul comun. Cantitatea rămîne aceeași pentru toți. Această identitate de concesi pe care le face fiecare se cheamă Egalitate. Dreptul comun nu este altceva decît ocrotirea tuturor, revărsîndu-se asupra dreptului fiecăruia. Această ocrotire a tuturor asupra fiecăruia se cheamă Fraternitate. Punctul de intersecție al tuturor acestor suveranități care se strîng laolaltă se cheamă Societate. Această intersecție fiind un punct de unire, e în același timp un nod. Iată ceea ce numim legătură socială. Unii dintre noi o numesc contract social ; e același lucru, deoarece cuvîntul contract este etimologic format din ideea de legătură. Să ne înțelegem asupra egalității ; căci, dacă libertatea este vîrfurile, egalitatea este baza. Egalitatea, cetățeni, nu este ca o vegetație crescută la aceeași înălțime, nu este o societate făcută din fire lungi de iarbă și din stejari pitici ; din invidii învecinate pornind să se mutilizeze unele pe altele, din punct de vedere al fiecăruia luat în parte, înseamnă posibilități egale pentru toate aptitudinile ; din punct de vedere politic, vot egal, iar în ce privește religia, egalitate de drepturi pentru toate conștiințele. Egalitatea are un singur organ : învățămîntul gratuit și obligatoriu. Trebuie să se înceapă prin dreptul la alfabet. Școala

primară să fie impusă tuturor, școala secundară să fie deschisă tuturor, iată legea. Din școli identice iese o societate egală. Da, învățămînt ! Lumină ! Lumină ! Totul izvorăște din lumină și se întoarce în lumină ! Cetățeni, secolul al XIX-lea e mare, dar al XX-lea va fi fericit ! Atunci nimic nu va semăna cu vechea poveste ; oamenii nu se vor mai teme, ca astăzi, de cuceriri, de invazii, de uzurpări, de rivalități între națiuni înarmate, de întreruperea civilizației care să atîrne de o căsătorie între regi, de apariția tiraniilor ereditare, de o împărțire a popoarelor făcută la cine știe ce congres, de dezmembrări pricinuite de căderea unei dinastii, de luptă a două dintre religii care se ciocnesc piept în piept ca doi berbeci întunecați, pe puntea infinitului ; oamenii nu se vor teme de foamete, de exploatare, de prostituția pricinuită de deznădejde, de mizeria datorită șomajului, de eșafod și de sabie, de războaie și de toate tîlhăriile pe care împlinirea le săvîrșește în codrul evenimentelor. S-ar putea spune că nici nu vor mai fi evenimente. Toți vor fi fericiți. Specia umană își va îndeplini legile sale, după cum globul pămîntesc și le îndeplinește pe ale lui ; se va restabili armonia între astru și suflet. Sufletul va gravita în jurul adevărului, ca astrul în jurul luminii. Prieteni, ceasul în care vă vorbesc e un ceas întunecat ; dar așa sînt socotelile grozave ale viitorului. Fiecare revoluție e un bir. O, neamul omenesc va fi salvat, ridicat și mîngîiat ! I-o spunem noi, de pe această baricadă. De unde va izbucni chemarea dragostei dacă nu de pe culmile jertfel ? O, fraților, aci e locul de întîlnire al celor ce gîndesc și al celor ce suferă : baricada noastră nu-i făcută nici din piatră, nici din grinzi, nici din fier ; e făcută din două grămezi : una de idei și alta de suferințe. Suferința se întîlnește aici cu idealul. Ziua îmbrățișează noaptea și-i spune : voi muri îm-

preună cu tine și tu vei renaște dimpreună cu mine. Credința se naște din îmbrățișarea tuturor deznădejdlor. Aici suferințele își aduc agonia iar ideile, nemurirea. Agonia și nemurirea se vor contopi și vor plămădi moartea noastră. Fraților, cel ce moare aici, moare în strălucirea viitorului, și mormîntul în care intrăm e scăldat în razele dimineții.

Enjolras se întrerupse, dar nu tăcu; buzele lui continuau să se miște, ca și cum și-ar fi vorbit lui însuși, ceea ce-i făcu pe ceilalți, care erau atenți și căutau să-l audă mai departe, să-l privească. Nu-l aplaudară, dar șoaptele ținură multă vreme. Cuvîntul e suflare, și freamătul gîndului seamănă cu al frunzelor.

VI

MARIUS RĂTĂCIT, JAVERT LACONIC

Să arătăm ce se petrecea în mintea lui Marius. Amintiți-vă de ceea ce era în sufletul lui. Spuneam că totul nu mai era pentru el decît vedenie. Judecata i se tulburase. Stăruim în a spune că Marius era umbrit de marile aripi întunecate ce se desfac asupra celor care trag să moară. Se simțea intrat în mormînt. I se părea că se află de cealaltă parte a zidului și nu mai vedea fețele celor în viață decît cu ochi de mort.

Cum ajunsese acolo domnul Fauchelevent? De ce venise? Ce voia să facă? Marius nu-și puse nici una din aceste întrebări. De altfel, fiindcă disperarea unuia cuprinde adeseori și pe ceilalți, lui Marius i se părea firesc ca toată lumea să moară.

Dar se gîndi la Cosette cu o strîngere de inimă.

Întrucît priveşte pe domnul Fauchelevent acesta nici nu-i vorbeşte, nici nu-l privi şi păru că nu aude cînd Marius ridică glasul pentru a spune : „Îl cunosc“.

Pe Marius această atitudine a domnului Fauchelevent îl alină şi, dacă am putea folosi acest cuvînt pentru astfel de stări sufleteşti, am spune că-i plăcu. Simţise totdeauna că nu-i va fi cu putinţă să-i vorbească acestui om enigmatic, care i se părea în acelaşi timp echivoc şi impunător. Trecuse multă vreme de cînd nu-l mai văzuse, ceea ce, pentru firea sfioasă şi reţinută a lui Marius, era încă o pricină care sporea această piedică.

Cei cinci oameni care fuseseră aleşi să părăsească baricada plecaseră prin ulicioara Mondétour ; se-mănau leit cu gărzile naţionale. Unul dintre ei mergea plîngînd. Înainte de plecare îi îmbrăţişaseră pe cei ce rămîneau.

După plecarea celor cinci oameni dăruiti vieţii, Enjolras se gîndi la cel osîndit la moarte. Intră în sala scundă. Legat de stîlp, Javert sta pe gînduri.

— Ai vreo dorinţă ? îl întrebă Enjolras.

— Cînd mă veţi ucide ? răspunse Javert.

— Aşteaptă. În momentul acesta avem nevoie de toate cartuşele.

— Atunci daţi-mi ceva de băut, spuse Javert.

Enjolras îi întinse un pahar cu apă şi, fiindcă Javert era legat îl ajută să bea.

— Asta-i tot ? întrebă Enjolras.

— Mă simt prost la stîlp. N-aţi fost prea drăguţi lăsîndu-mă să-mi petrec noaptea aici. Legaţi-mă cum vreţi, dar aţi putea să mă culcaţi pe o masă, ca pe celălalt.

Şi-i arătă cu o mişcare din cap cadavrul lui Maheu.

Ne amintim că în fundul sălii se afla o masă mare și lungă, pe care fuseseră topite gloanțele și umplute cartușele. Fiindcă pulberea fusese întrebuințată și cartușele împărțite, masa era liberă.

La ordinul lui Enjolras, patru răsculați îl dezlegară pe Javert. În timp ce-i desfăceau legăturile, al cincilea îi ținea o baionetă proptită în piept. Îi lăsară mâinile legate la spate și îi strînseră picioarele cu o curea de bici, subțire și trainică, ce-i îngăduia să facă pași mici de-o jumătate de metru, ca al celor care merg la eșafod. Îl duseră așa pînă la masa din fundul sălii, pe care îl întinseră, și-l legară strîns, de-a curmezișul trupului.

Pentru mai multă siguranță, deși felul cum îl legaseră făcea cu neputință orice evadare, mai adăugaseră un fel de legături, numite în închisori hamuri, și care, înnodate de o frînghie fixată în jurul gîtului, se bifurcau de la ceafă pe burtă și, după ce treceau printre picioare, cuprindeau și mâinile.

În vreme ce-l cetluiau pe Javert, un bărbat îl privea din prag cu o atenție ciudată. Umbra pe care o arunca acest om îl făcu pe Javert să întoarcă fruntea. Ridică ochii și îl recunoscă pe Jean Valjean. Nici măcar nu tresări. Lăsă pleoapele în jos cu mîndrie și se mărgini să spună : „Firește !“

VII

SITUAȚIA SE ÎNRAUTĂTEȘTE

Ziua creștea văzînd cu ochii, dar nici o fereastră nu se deschidea și nici o ușă ; erau zorile, nu deșteptarea. Capătul străzii Chanvrière, opus baricadei, fusese, după cum am spus, evacuat de trupe ; părea liber și se deschidea în fața trecătorilor cu o liniște

înfiorătoare. Strada Saint-Denis era mută ca sfînxul din Teba¹. Nici o vietate la răspîntiile pe care le înălbea o rază de soare. Nimic mai cumplit decît lumina străzilor pustii.

Nu vedeai nimic, dar auzeai. La o oarecare depărtare se mișca ceva misterios. Nu mai era nici o îndoială că se apropia clipa hotărîtoare. Ca în seara din ajun, santinelele se retraseră, de data aceasta toate.

Baricada era mai puternică decît la primul atac. De la plecarea celor cinci, răsculații o înălțaseră și mai mult.

După sfatul santinelei care observase regiunea Hallelor, Enjolras, de teama unui atac neașteptat prin spate, luă o hotărîre gravă. Puse să se baricadeze culoarul strîmt al străduței Mondétour, care pînă atunci rămăsese liber. Scoaseră pietrele de pe stradă de-a lungul cîtorva case și, în felul acesta, baricada, zidită pe patru străzi, strada Chanvrière în față, străzile Cygne și Petite Truanderie la stînga, și strada Mondétour la dreapta, era într-adevăr aproape de necucerit; dar luptătorii erau acum închiși în ea. Avea trei laturi, dar nici o ieșire. „Fortăreață și cursă de șoareci“, spuse Courfeyrac rîzînd.

Enjolras grămădi lîngă ușa cîrciumii vreo treizeci de bolovani „de rezervă“, cum spunea Bossuet.

Tăcerea era acum atît de adîncă în partea de unde trebuia să vină atacul, încît Enjolras așeză din nou pe fiecare la postul lui de luptă.

I se dădu fiecăruia o rație de rachiu.

¹ Monstru din mitologia greacă despre care legenda spune că stătea la intrarea în cetatea Teba (Grecia centrală) și oprea călătorii punîndu-le întrebări grele: cînd nu primea răspunsuri satisfăcătoare își sfîșia interlocutorii intimidați de privirile lui fixe și tăcerea lui amenințătoare.

Nimic mai ciudat decît o baricadă care se pregăteşte să înfrunte asaltul. Toţi îşi aleg locul, ca la un spectacol, se cuibăresc, se proptesc, se reazemă. Unii îşi fac strapontine din bolovani. Te supără colţul unui zid, te dai la o parte ; te ajută un perete fortificat, te adăposteşti în spatele lui. Stîngacii sînt preţioşi ; iau locurile care nu sînt la îndemîna altora. Mulţi preferă să lupte stînd jos. Vor să şadă în voie, ca să ucidă, şi confortabil ca să moară. În dureroasele lupte din iunie 1848, unul dintre răsculaţi, un straşnic trăgător care lupta de pe terasa unui acoperiş, adusesese cu el un jilt Voltaire, în care şi-a găsit moartea străpuns de o lovitură de mitralie.

Îndată ce comandantul a poruncit aşezarea în ordine de bătaie, toate mişcările dezordonate încetează ; s-a sfîrşit forfoteala de la unii la alţii, grupurile şi discuţiile în doi, nimeni nu se mai izolează de ceilalţi ; tot ce se găseşte în minţile oamenilor se adună şi se preschimbă în aşteptarea asaltului. Înaintea primejdiei baricada e un haos ; în primejdie e disciplină. Primejdia menţine ordinea.

Din clipa în care Enjolras îşi luă carabina cu două focuri şi se aşează în dreptul unui crenel pe care şi-l alesese, toţi ceilalţi amuţiră. De-a lungul zidului de bolovani se auzi un tăcănit uşor, nedesluşit, mici zgomote surde. Se încărcău puştile.

De altfel, oamenii erau mai mîndri şi mai siguri decît oricînd ; prinosul de sacrificiu întăreşte ; nu mai nădăjduiau, erau disperaţi. Disperarea e ultima armă, care uneori aduce victoria, aşa a spus Virgiliu. Mijloacele supreme ies din hotărîrile supreme. Cîteodată, cînd te îmbarci în moarte scapi de naufragiu, şi capacul sicriului e o scîndură salvatoare.

Ca în seara trecută, atenţia tuturor era îndreptată, pironită, am putea spune, spre capătul de stradă care acum era luminat desluşit.

Așteptarea nu fu lungă. Freamătul începu din nou, limpede, dinspre strada Saint-Leu, dar nu semăna cu acela al primului atac. Un zăngănit de lanțuri, murmurul neliniștitor al unei mulțimi de oameni, un clinchet de aramă săltând pe pietrele caldarîmului, un fel de huruit solemn și prelung, vesteau apropierea unor arme sinistre. Tresăriră răunchii străzilor vechi și liniștite, croite și clădite pentru o rodnică circulație a bunurilor și a ideilor, nu pentru ca să fie străbătute de roțile crunte ale războiului. Privirea luptătorilor, ațintită spre capătul străzii, deveni sălbatică.

Se ivi un tun.

Artileriştii împingeau din urmă gura de foc pusă în poziție de tragere. Scutul dinainte fusese detașat; doi tunari sprijineau afetul, patru erau la roți, iar alții veneau înapoia lor cu chesonul. Se vedea cum fumegă fitilul aprins.

— Foc ! strigă Enjolras.

Toată baricada trase și se auzi o detunătură înfricoșătoare ; un val de fum acoperi și făcu să dispară tunul și soldații care îl purtau ; după câteva secunde norul se risipi și apărură din nou ; servanții apropiau tunul, încet, în fața baricadei, în ordine și fără să se grăbească. Nu fusese nici unul lovit. Apoi șeful de tun, apăsînd culasa pentru a înălța tirul, începu să îndrepte țeava spre țintă cu gravitatea unui astronom care își potrivește luneta.

— Bravo, tunarilor ! strigă Bossuet.

Și toată baricada bătu dîn palme.

Peste o clipă, așezat drept în mijlocul drumului, călare pe rigolă, tunul era pus în poziție de tragere. O gură uriașă stătea căscată asupra baricadei.

— Așa da ! spuse Courfeyrac. Vine dihania ! Întîi un bobîrnac și pe urmă ghiontul ! Armata întinde

spre noi coșgogeamite labă. Baricada o să fie zgâlțâită serios. Puștile te pipăie, tunul îți dă brînci.

— E o piesă de opt, model nou, de bronz, adăugă Combeferre. Tunurile acestea au un cusur: dacă la o sută de părți aramă se toarnă mai mult de zece părți cositor, pot să explodeze. Prisosul de cositor le micșorează rezistența. Rămîn în țeava de bronz, de-a lungul luminii, goluri și scobituri care-o slăbesc. Pentru a se ocoli această primejdie și pentru a se spori încărcătura ar trebui poate să se revină la procedeul veacului al XIV-lea, adică la strîngerea pe dinafară a piesei cu o serie de cercuri de oțel nesudate, de la culasă și pînă la mijlocul tunului. Pînă una-alta înlături cusurul așa cum poți; ajungi să-ți dai seama unde sînt golurile și scobiturile în lumina tunului cu ajutorul unei „pisici”. Un instrument mai bun e steaua mobilă a lui Gribeauval¹.

— În veacul al XVI-lea, observă Bossuet, tunurile erau ghintuite.

— Da, răspunse Combeferre, e un mijloc prin care se mărește forța balistică, dar se micșorează precizia tirului. Nu numai atît, dar în tirul la mică distanță traiectoria n-are precizia necesară, parabola e exagerată, drumul proiectilului nu e destul de rectiliniu ca să poată lovi țintele apropiate, ceea ce e una din necesitățile luptei, a căror importanță crește o dată cu apropierea inamicului și cu cadența tirului. Acest cusur de tensiune a curbei proiectilului la tunurile ghintuite din veacul al XVI-lea era pricinuit de încărcătura prea slabă; pentru astfel de piese, încărcătura slabă e impusă de necesitățile balisticii, de rezistența afetului, de pildă. Pe scurt, tunul, acest tiran, nu poate tot ce-ar vrea. Forța e uneori o slăbi-

---

¹ Instrument cu ajutorul căruia se verificau dimensiunile, forma și ghinturile din țevile armelor de foc.

ciune. Un obuz nu face decît şase sute de leghe pe oră ; lumina face şaptezeci de mii de leghe pe secundă. E superioritatea lui Hristos asupra lui Napoleon.

— Încărcaţi armele ! spuse Enjolras.

Ce avea să se întîmple cu întăriturile baricadei sub lovitura tunului ? Va izbuti obuzul să facă o spărtură ? Aceasta era întrebarea. În timp ce răsculaţii îşi încărcau din nou armele, artileriştii încărcău tunul.

Înăuntru redutei domnea o îngrijorare adîncă.

Ghiuleaua porni, detunătura răsună.

— Prezent ! strigă un glas vesel.

În timp ce obuzul se îndrepta spre baricadă, Gavroche se năpusti înăuntru ei.

Venea dinspre strada Cygne ; trecuse cu uşurinţă peste baricada mai mică ce se afla faţă în faţă cu răscrucea de la Petite Truanderie.

Sosirea lui Gavroche avu mai mult succes decît obuzul.

Obuzul se pierduse în şanţul dărîmăturilor. Sfărîmase o roată de omnibus şi prefăcuse în ţandări vechea căruţă Anceau. Baricada izbucni în rîs.

— Continuaţi ! le strigă Bossuet artileriştilor.

VIII

ARTILERIŞTII TREBUIE LUĂȚI ÎN SERIOS

Îl înconjurară cu toții pe Gavroche.

Dar nici n-avu vreme să înceapă a povesti, și Marius, tremurînd, îl trase deoparte.

— Ce cauți aici ?

— Ei ! spuse copilul. Dar dumneata ?

Și-l privi țință pe Marius, cu binecunoscuta lui semeție. Mîndria curată din sufletul său făcea ca ochii să-i pară mai mari.

Marius urmă pe un ton aspru :

— Cine ți-a spus să te întorci ? Mi-ai dus cel puțin scrisoarea la adresă ?

Gavroche avea oarecare remușcări în privința scrisorii. În graba lui de a se întoarce la baricadă, s-ar putea spune că mai degrabă se descotorosise de ea, decît o dusesse la destinație. Era silit să-și mărturisească singur că o încredințase cam lesne unui necunoscut căruia nici măcar nu-i văzuse fața. E adevărat că omul acela era cu capul gol, dar dacă totuși... Pe scurt, își făcea muștrări și se temea de muștrările lui Marius. Ca să iasă din încurcătură, adoptă procedeul cel mai simplu : minți cu nerușinare.

— Cetățene, am dat scrisoarea portarului. Doamna dormea. Cînd se va deștepta va primi scrisoarea.

Trimițînd acea scrisoare, Marius urmărea două scopuri : să-și ia rămas bun de la Cosette și să-l scape pe Gavroche. Trebuia să se mulțumească cu jumătate.

Deodată, însă, făcu o legătură între trimiterea scrisorii și prezența domnului Fauchelevent înăuntrul baricadei. I-l arătă pe Fauchelevent lui Gavroche :

— Îl cunoști pe omul acesta ?

— Nu, spuse Gavroche.

Într-adevăr, după cum am arătat, Gavroche nu-l văzuse pe Jean Valjean decît în umbra nopții.

Bănuielile dureroase și tulburi care se înfiripaseră în mintea lui Marius se risipiră. Ce știa el despre părerile domnului Fauchelevent ? Poate că era republican. Altminteri nu se amesteca în luptă.

Între timp, Gavroche ajunsese la celălalt capăt al baricadei, strigînd : „Pușca mea !”

Courfeyrac i-o dădu.

Gavroche își preveni „tovarășii“, cum îi numea el, că baricada era blocată. Se strecurase cu mare greutate. Un batalion de linie, grupat la Petite-Truanderie, ținea sub observație aripa dinspre strada Cygne. În partea opusă, garda municipală ocupa strada Prêcheurs. În față, se afla grosul armatei.

După ce dădu raportul, Gavroche adăugă :

— Vă autorizez să le trageți o chelfăneală zdra-vănă !

În vremea aceasta, Enjolras, cu urechea ațintită, pîndea la crenelul său.

Asediatorii, nu prea încîntați de lovitura de tun, n-o mai repetară.

O companie de artilerie de linie venise să ocupe extremitatea străzii, îndărătul tunului. Soldații sco-teau pavajul de pe drum și construiau din pietre un fel de zid scund, o ridicătură care n-avea mai mult de treizeci de centimetri înălțime și se afla față în față cu baricada. În colțul din stînga al acestei ridi-cături se vedea capul coloanei unui batalion din îm-prejurimi, masat în strada Saint-Denis.

Enjolras, la pîndă, păru că distinge zgomotul carac-teristic pe care îl fac cutiile cu pulbere cînd sînt scoase din chesoane și văzu pe șeful de tun schim-bînd linia de ochire și înclinînd ușor țeava tunului spre stînga. Apoi tunarii începură să încarce piesa. Șeful apucă el însuși șomoilogul aprins și-l apropie de țeavă.

— Aplecați capetele, lipiți-vă de perete ! strigă Enjolras. În genunchi, de-a lungul baricadei !

Răsculații, care erau împărțiți în fața cîrciumii și își părăsiseră posturile de luptă la sosirea lui Ga-vroche, se năpustiră unii peste alții spre baricadă ; dar înainte ca ordinul lui Enjolras să fi fost execu-tat, descărcătura izbucni cu răgetul înfricoșător al mi-traliei.

Încărcătura, care fusese îndreptată asupra muchiei redutei, ricoșase pe zid și lăsase doi morți și trei răniți.

Dacă tirul continua, baricada nu putea să mai reziste. Mitralia o străpungea.

Se auzi un murmur de îngrijorare.

— Să încercăm să împiedicăm a doua lovitură, spuse Enjolras.

Și, aplecându-și carabina, îl ochi pe șeful de tun care, în clipa aceea, stătea aplecat asupra culasei, rectificând și fixând definitiv linia de ochire.

Șeful de tun era un sergent chipeș, foarte tânăr, cu fața blândă, cu un aer inteligent, potrivit cu această grozavă armă a viitorului, care când va deveni desăvârșită, va trebui să ucidă pînă la urmă însuși războiul.

Combeferre, în picioare lîngă Enjolras, se uita la tînărul sergent.

— Păcat ! spuse Combeferre. Ce dezgustătoare sînt măcelurile ! Ei, cînd nu mai vor fi regi, nu vor mai fi nici războaie ! Enjolras, tu îl ochești pe soldatul ăsta și nici nu te uiți la el. Închipuie-ți că e un băiat încîntător și de ispravă ; se vede că e un om care gîndește, tinerii din artilerie sînt foarte instruiți ; are un tată, o mamă, o familie, poate că e îndrăgostit, are cel mult douăzeci și cinci de ani, ți-ar putea fi frate.

— Îmi și este, spuse Enjolras.

— Da, reluă Combeferre, e și al meu. Ei bine, să nu-l ucidem.

— Lasă-mă ! Ce trebuie, trebuie !

Și o lacrimă alunecă încet pe obrazul de marmură al lui Enjolras.

În același timp apăsă pe trăgaciul carabinei. Glonțul fulgeră. Artileristul se învîrți de două ori în loc, cu brațele întinse înainte și cu capul ridicat, ca și

cum ar fi vrut să aspire aerul, apoi căzu într-o rînă, peste tun, și rămase acolo, nemișcat. I se vedea spinarea în mijlocul căreia se scurgea un val de sînge. Glonțul îi străbătuse pieptul dintr-o parte într-alta. Murise.

Trebuiră să-l ducă de acolo și să-l înlocuiască. Răsculații mai cîștigă cîteva minute.

IX

FOLOSUL UNUI VECHI TALENT DE BRACONIER ȘI AL ÎMPUȘCĂTURII FĂRĂ GREȘ CARE A INFLUENȚAT ASUPRA CONDAMNĂRII DIN 1796

Înăuntrul baricadei se ținea sfat. Tirul tunului avea să înceapă din nou. Cu asemenea mitralie nu le mai rămînea nici un sfert de oră. Trebuia să găsească un mijloc de apărare împotriva schijelor.

— Să așezăm o saltea ! ordonă Enjolras.

— N-avem, spuse Combeferre. Am pus rănii pe ele.

Jean Valjean, care stătea deoparte, pe o piatră, lîngă cîrciumă, cu pușca între genunchi, nu luase parte pînă atunci la cele ce se întîmplau. Părea că nici nu-i aude pe răsculații care spuneau în jurul lui : „Uite o armă care nu-i bună la nimic !”

La ordinul dat de Enjolras se ridică.

Ne amintim că la folosirea întăririlor din strada Chanvrerie o bătrînă își pusese salteaua la fereastră ca să se ferească de gloanțe. Fereastra aceasta era a unui pod, pe acoperișul unei case cu șase etaje, situată puțin în afară de baricadă. Salteaua, pusă în lungul ei și proptită pe două prăjini de rufe, era susținută de două frînghii care de departe păreau niște sforicele, prinse în cuie bătute în pervazurile man-

sardei. Frînghiile se proiectau pe cer ca niște fire de păr.

— Poate cineva să-mi împrumute o carabină cu două focuri ? întrebă Jean Valjean.

Enjolras, care și-o încărcase pe a lui, i-o întinse.

Jean Valjean ochi mansarda și trase.

Una dintre cele două frînghii se rupse.

Salteaua nu mai atîrna decît de un fir.

Jean Valjean trase a doua oară. A doua frînghie biciui geamul mansardei. Salteaua alunecă printre cele două prăjini și căzu în stradă.

Baricada bătu din palme.

Toate vocile strigară :

— Uite o saltea !

— Da, spuse Combeferre, cine se duce s-o ia ?

Într-adevăr, salteaua căzuse în afara baricadei, între asediați și asediatorii. Moartea sergentului de tunari îndîrjise trupa, iar soldații se culcaseră pe burtă în spatele șirului de pietre pe care-l ridicaseră. Ca să răzbune tăcerea silită a tunului care amuțise, deschiseseră focul împotriva baricadei, așteptînd să se întregească numărul servanților. Răsculații, ca să-și economisească munițiile, nu răspundeau împușcăturilor. Gloanțele se opreau în zidul baricadei ; dar în stradă, unde se întetea tirul, era un infern.

Jean Valjean ieși prin deschizătură, pătrunse în stradă, străbătu prin ploaia de gloanțe, ajunse la saltea, o luă, o puse în spinare și se întoarse la baricadă.

Așeză el însuși salteaua la deschizătură. O lipi de perete în așa fel încît artileristii să n-o vadă.

După ce isprăvi, așteptară lovitura de tun.

Ea nu întîrzie. Tunul își vărsă, mugind, încărcătura de plumbi. De data asta nu mai ricoșă, se opri în saltea. Obținuseră efectul așteptat. Baricada scăpase teafără.

— Cetățene, spuse Enjolras lui Jean Valjean, republica îți mulțumește.

Bossuet râdea cuprins de admirație.

— E imoral, strigă el, ca o saltea să aibă atîta putere! E victoria care se îndoaie asupra celui care trăsneste. N-are a face! Slavă saltelei care închide gura tunului!

X

ZORI

În clipa aceea Cosette se trezea.

Odaia ei era strîmtă, curată, retrasă, cu o fereastră înaltă care dădea spre răsărit, în curtea din fund a casei.

Cosette habar n-avea de cele ce se petreceau în Paris. Nu fusese în oraș în ajun, și apucase să intre în odaia ei cînd Toussaint spusese: „Se pare că e zarvă mare!”

Cosette dormise numai cîteva ceasuri, dar dormise. Visase frumos, poate și datorită faptului că pătucul ei era alb. Se făcea că Marius se ivise în fața ei, în lumină. Se trezi cu soarele în ochi, făcînd-o să creadă la început că visul continuă.

Ieșind din vis, primul ei gînd fu vesel. Cosette se simți liniștită. Ca și Jean Valjean cu cîteva ceasuri mai înainte, trecea prin acea limpezire a sufletului care nu vrea cu nici un chip nenorocirea. Începu să nădăjduiască din toate puterile, fără să știe de ce. Apoi i se strînsă inima. De trei zile nu-l mai văzuse pe Marius. Își spusese că primise, desigur, scrisoarea ei, că știa unde se află și că era destul de dibaci ca printr-un mijloc oarecare să ajungă la ea. Fără îndoială chiar astăzi, poate chiar în dimineața aceea. Se

făcuse ziuă de-a binelea ; pentru că razele de lumină pătrundeau în odaie pieziș, crezu că e foarte devreme și că trebuie totuși să se scoale, ca să-l întâmpine pe Marius.

Simțea că nu putea trăi fără Marius, că atât era de ajuns și că Marius avea să vină. Nici o îndoială nu era cu putință. Toate erau sigure. Suferise destul în timpul celor trei zile. Trei zile fără Marius i se păreau o nedreptate strigătoare la cer. Acum, după ce trecuse prin această încercare, Marius avea să vină, și-i va aduce o veste bună. Așa e tinerețea ; își strânge repede ochii ; găsești că durerea e un lucru inutil și nu se-mpacă cu ea. Tinerețea e zîmbetul viitorului în fața unui necunoscut, care e însuși viitorul, și e firesc să fie fericită. S-ar spune că răsufarea îi e făcută din speranță.

Cosette nu izbutise să-și amintească ce-i spusese Marius despre această absență, care nu trebuia să țină decît o zi ; și nici ce explicație dăduse. Toți am băgat de seamă cu cîtă dibăcie aleargă să se ascundă o monedă care cade pe jos și cu cîtă artă știe să se facă negăsită. Sînt unele gânduri care ne joacă același renghi ; se ghemuiesc într-un ungher al creierului, și gata, sînt pierdute ; și memoria nu mai poate pune mîna pe ele. Cosette se necăjea oarecum de mica sfortare zadarnică pe care o făcea ca să-și aducă aminte. Își spunea că e foarte urît din partea ei și că e cît se poate de vinovată că a uitat cuvintele rostite de Marius.

Se dădu jos din pat și-și curăți sufletul și trupul, făcîndu-și rugăciunea și spălîndu-se.

La nevoie, cititorul poate fi introdus într-o cameră nupțială, dar nu în aceea a unei fecioare. Abia dacă ar îndrăzni-o versurile ; proza nu se cuvine s-o facă.

Este interiorul unei flori încă nedesfăcute, curățenia care stă în umbră, celula intimă a unui crin în-

chis, care nu trebuie văzută de om atîta vreme cît n-a văzut-o încă soarele. Femeia în mugure e sfîntă. Patul nevinovat care se desface, goliciunea ferită, căreia îi e frică de ea însăși, piciorul alb care se adăpostește în pantof, pieptul care se acoperă în fața oglinzii, ca și cum oglinda ar avea ochi, cămașa care se grăbește să ascundă umerii să nu-i vadă o mobilă care trosnește sau o trăsură care trece, cordonalele înnodate, agrafele prinse, șireturile trase, tresăririle, fiorii repezi de frig sau de sfială, teama încîntătoare a mișcărilor, neliniștea aproape înaripată acolo unde nu e nimic de temut, fiecare cută a veșmîntului, tot atît de încîntătoare ca norii dimineții, nimic din acestea nu se cuvine a fi istorisit : e destul că le pomenim.

Privirea unui bărbat trebuie să fie mai cucernică în fața unei fecioare care se ridică din pat decît în fața unei stele care se ridică pe cer. Putința de a ajunge la ea trebuie să se preschimbe în și mai mult respect. Puful piersicii, bruma prunei, cristalul pe care îl răsfrînge zăpada, aripa prăfuită a fluturilor, toate sînt grosolane pe lângă fecioara care nici măcar nu știe că e feciorelnică. O fată e o licărire de vis, nu încă o statuie. Alcovul ei stă ascuns în penumbra idealului. Atingerea indiscretă a privirii brutalizează această penumbră ușoară. A privi înseamnă a pîngări.

Așadar, nu vom arăta nimic din toată această suavă dezordine care era deșteptarea Cosettei.

O poveste orientală spune că trandafirul a fost făcut de Dumnezeu alb, dar că Adam l-a privit în clipa cînd se desfăcea și că de rușine s-a făcut rumen. Noi sîntem dintre aceia care amuțesc în fața fecioarelor și a florilor pentru că le găsesc vrednice de slavă.

Cosette se îmbracă destul de repede, se pieptănă, ceea ce era foarte lesne pe vremea aceea, cînd femeile nu-și umflau bucele și bandourile cu pernițe și

butoiașe și nu-și puneau crinoline în păr. Deschise fereastra și-și plimbă privirile în jurul ei, nădăjduind să descopere o bucată de stradă, un colț de casă sau de trotuar și să-l pîndească pe Marius. Dar nu se vedea nimic. Curtea din dos era înconjurată de ziduri înalte, ce nu lăsau să se vadă decît cîteva grădini. Cosette hotărî că grădinile acestea sînt respingătoare și pentru prima oară în viața ei găsi că florile sînt urîte. Cea mai neînsemnată pîrticică din șanțul străzii merita mai mult să fie privită. Se hotărî să privească spre cer, ca și cum s-ar fi gîndit că Marius putea veni și de acolo.

Pe neașteptate izbucni în plîns. Nu dintr-o nestatornicie sufletească, dar pentru că nădejtile ei erau întretăiate de suferință. Simți nelămurit o groaznică îndoială. E adevărat că lucrurile se simt în aer. Își spuse că nu era sigură de nimic, că ochii care nu se văd se uită ; iar ideea că Marius i-ar putea pica din cer îi apăru nu încîntătoare, ci înfiorătoare.

Apoi, pentru că așa se întîmplă cu norii aceștia, își găsi iar liniștea și nădejdea, și un fel de zîmbet neștiutor, dar plin de încredere în Dumnezeu.

În casă toată lumea dormea încă. Domnea o liniște de provincie. Nici un oblon nu fusese deschis. Odăița portarului era închisă. Toussaint nu se sculase, și Cosette șocoti firește că taică-său dormea. Fără îndoială că suferise mult și că suferea încă, dacă ajunsese să-și spună că taică-său fusese rău ; se bizuia, însă, pe Marius. Eclipsa unei astfel de lumini era cu neputință. Se rugă. Auzea din cînd în cînd, la o oarecare depărtare, un fel de zguduirii surde și își spunea : „E ciudat că porțile se deschid și se închid așa de devreme“. Erau tunurile care trăgeau în bariadă.

La cîteva picioare sub fereastra Cosettei, în vechea cornișă înnegrită a zidului, era un cuib de rîndunele ;

marginea cuibului ieșea puțin în afara cornișei, în așa fel încât puteai privi de sus în acel mic rai. Înăuntru era mama, care își desfăcea aripile în evantai asupra puilor ; tatăl zbura, pleca, se întorcea, aducând în cioc hrană și sărutări. Zorile aureau acest colț fericit, marea poruncă : „Înmulțiți-vă !“ se împlinea acolo, surîzătoare și măreață, și această taină suavă se desăvârșea în taina dimineții. Cosette, cu părul în soare, cu sufletul plin de visuri, luminată lăuntric de dragoste și pe dinafară de aurora, se aplecă masinal și, aproape fără a-și mărturisi că în același timp se gîndea la Marius, începu să privească păsărelele, familia, bărbatul și femeia, mama și copiii cu acea adîncă tulburare pe care o pricinuiește un cuib unei fecioare.

XI

O IMPUȘCĂTURĂ CARE NU DĂ GREȘ, DAR CARE NU UCIDE PE NIMENI

Focul asediatorilor continua. Gloanțele alternau cu mitralia, dar fără prea multe stricăciuni. Suferea numai partea de sus a fațadei cîrciumii *Corint* ; fe-restruica de la primul etaj și mansardele de pe acoperiș, ciuruite de gloanțe șevrotine și biscaiene¹, își pierdeau înfățișarea încetul cu încetul. Luptătorii care se așezaseră acolo, fură nevoiți să se retragă. De altfel, aceasta este una dintre tacticile atacului baricadelor ; sînt hîrțuite îndelung, ca să se epuizeze munițiile răsculaților, cînd aceștia fac greșeala să răspundă.

¹ Gloanțe sferice cu care se încărcau puștile pe vremea aceea ; primele erau niște alice mari folosite mai ales la vînațoarea de căprioare ; celelalte, de dimensiunea unei bile, se întrebuițau la război.

Cînd se vede, după împușcăturile din ce în ce mai rare, că nu mai au nici gloanțe, nici pulbere, pornește asaltul. Enjolras nu căzuse în cursă ; baricada nu răs-pundea la împușcături.

La fiecare foc al plutonului, Gavroche își umfla obrazul cu limba, în semn de dispreț.

— Foarte bine, spunea el, rupeți pînza, că tot ne trebuie scaune.

Courfeyrac lua la rost mitralia, pentru efectul ei atît de slab, și-i spunea tunului :

— Scuiți din ce în ce mai împrăștiat, jupîne !

În luptă devii curios ca la bal. Pesemne că tăcerea redutei începea să-i neliniștească pe asediatori, să-i facă să se teamă de cine știe ce surprindere și să simtă nevoia de a vedea limpede prin acea grămadă de pietroaie, să vrea să afle ce se întîmplă îndărătul ace-lui zid nepăsător care primea loviturile fără să răs-pundă. Răsculații zăriră, deodată, o casă ce strălucea în soare pe un acoperiș învecinat. Un pompier stătea rezemat de un horn înalt și părea că face de santinelă. Privea drept înăuntrul baricadei.

— Uite un supraveghetor care ne stînjenește ! spuse Enjolras.

Jean Valjean îi înapoiase lui Enjolras carabina, dar avea la el pușca.

Fără să spună o vorbă, ținti pompierul și peste o clipă casca lovită de glonț căzu cu zgomot în stradă. Înfricoșat, soldatul se grăbi să se facă nevăzut.

Un al doilea observator îi luă locul. De data asta era un ofițer. Jean Valjean, care-și încărcase din nou pușca, îl ochi și pe noul-venit și trimise casca ofițerului după aceea a soldatului. Ofițerul nu stăruie și se retrase foarte repede. De data asta avertismentul fu înțeles. Nu se mai ivi nimeni pe acoperiș ; asedia-torii renunțară să mai spioneze baricada.

— De ce nu l-ai ucis pe ofițer ? îl întreabă Bossuet pe Jean Valjean.

Jean Valjean nu răspunse.

XII

DEZORDINEA — APĂRĂTOARE A ORDINII

Bossuet șopti la urechea lui Combeferre :

— Nu mi-a răspuns la întrebare.

— E un om care face binele cu focuri de pușcă, spuse Combeferre.

Cei ce-și mai aduc aminte de această epocă îndepărtată, știu că garda națională din împrejurimile Parisului a fost potrivnică răzcoalelor. Ea a fost deosebit de înverșunată și activă în iunie 1832. Orice cârciumar din Pantin, din Vertus sau Cunette¹ al cărui „local” își pierdea mușteriii din pricina răzcoalei, se preschimba în leu, văzându-și sala de dans goală, și se ducea la moarte pentru a călca ordinea reprezentată printr-o tejghea cu clondir. În epoca aceea, burgheză și eroică totodată, în fața ideilor care-și aveau apărătorii lor, interesele își aveau și ele stegarii. Caracterul prozaic al țintei nu știrbea cu nimic măreția, faptelor. Micșorarea unui fișic de taleri îi făcea pe bancheri să cînte *Marseieza*. Omul își vărsa liric sîngele pentru tarabă, iar prăvălia, acest diminutiv al patriei, era apărată cu entuziasm lacedemonian.²

Fondul acestor întâmplări era, dealtfel, foarte serios. Elementele sociale intrau în luptă în așteptarea zilei în care aveau să intre în echilibru.

¹ Localități în jurul Parisului.

² Adică spartan : spartanii din Peloponezul Greciei vechi erau vestiți pentru spiritul lor de sacrificiu.

Un alt semn al acestei epoci era anarhia amestecată cu guvernamentalismul (numele barbar al partidului ordinii). Lumea voia ordine, dar îi lipsea disciplina. Toba bătea pe neașteptate, la comanda cutărui sau cutărui colonel al gărzii naționale, căruia așa i se năzărise ; cutare căpitan mergea să lupte după inspirație, iar cutare soldat al gărzii naționale se bătea pentru „idee” și pe socoteala lui. În clipele de criză, „la zile mari”, fiecare asculta nu atât de sfaturile ce porneau de la șefi, cât de instinctele proprii. Armata ordinii avea adevărați luptători de guerilă : unii cu spada, ca Fannicot, alții cu condeiul, ca Henri Fonfrêde ¹

Civilizația, reprezentată, din păcate, pe atunci, mai degrabă printr-o cîrdășie de interese decît printr-un grup de idei, era, sau se credea, în primejdie ; scotea strigăte de alarmă, și oricine se socotea răspunzător să o apere, îi dădea ajutor și o ocrotea după capul lui ; primul-venit lua asupra-și salvarea societății.

Zelul mergea uneori pînă la exterminare. Cutare pluton al gărzilor naționale se constituia cu de la sine putere în consiliu de război, judeca și executa în cinci minute un răsculat prizonier. O improvizație de felul acesta l-a ucis pe Jean Prouvaire. Nici un partid n-are dreptul să impute celorlalte sălbatica lege a lui Lynch ², deoarece e aplicată atât în republicile Americii, cât și în monarhiile Europei. Legea lui Lynch

---

¹ Ziarist liberal din prima jumătate a secolului al XIX-lea ; conducea ziarul *Tribuna din Bordeaux*, foaie prin care făcea o opoziție curajoasă regimului restaurației. După revoluția din iulie 1830 a devenit omul monarhiei burgheze a lui Ludovic-Filip.

² Adică linșajul, uciderea fără judecată. Lynch, judecător din coloniile engleze ale Americii de Nord (secolul al XVII-lea) care a sugerat concetățenilor săi această metodă barbară folosită și azi de către rasiștii din S.U.A. împotriva negrilor.

se mai complica și cu alte greșeli. Într-o zi de răscoală, un poet tânăr, anume Paul-Aimé Garnier, a fost fugărit pînă în piața Regală cu baioneta în coastă, și nu scăpă decît adăpostindu-se sub gangul de la numărul 6. Lumea striga : „Iată încă un saint-simonist !“ și voia să-l ucidă. În realitate poetul avea sub braț un volum din memoriile ducelui de Saint-Simon ¹.

Un soldat din garda națională citise pe carte cuvîntul Saint-Simon și strigase : „La moarte !“

La 6 iunie 1832, o companie a gărzii naționale din împrejurimile Parisului, comandată de căpitanul Fannicot, pomenit mai sus, se lăasă nimicită, din fantezie și fiindcă așa avea poftă, în strada Chânvrierie. Faptul, oricît de curios ar părea, a fost constatat de instrucția judiciară deschisă în urma răscoalei din 1832. Căpitanul Fannicot, burghez nerăbdător și îndrăzneț, un fel de condotier al ordinii, unul dintre aceia pe care i-am caracterizat „guvernamentalist“ fanatic și nesupus, n-a putut să reziste ispitei de a deschide focul înainte de a fi nevoie și nici ambiției de a lua baricada singur, adică el și compania lui. Scos din fire de apariția succesivă a drapelului roșu și a unei haine vechi pe care o luă drept drapel negru, îi acuza sus și tare pe generalii și șefii de unitate care se aflau în consiliu și nu se gîndeau că a sosit momentul asaltului decisiv, lăsînd, după expresia vestită a unuia dintre ei, ca „răscoala să fiarbă în zeama ei“. Cît

---

¹ Curtean al lui Ludovic al XIV-lea și demnitar al regenței lui Filip de Orléans (1675—1755). A lăsat niște voluminoase memorii, scrise cu pasiune de feudal, dar interesante prin stilul și procedeele lor artistice ; memorialistul excela îndeosebi în arta portretelor. Marele socialist utopic Henri de Saint-Simon (1760—1825) aparține unei alte ramuri ale aceleiași familii și începe să fie cunoscut abia sub monarhia din iulie, cînd saint-simoniștii, discipolii săi, îi propagă ideile. Pentru că exprimase principiul că numai cei ce muncesc și produc în mod real au dreptul să trăiască în societate, burghezia îl anatemia și-l socotea subversiv.

despre el, găsim că baricada e „coaptă” și că tot ce e copt trebuie să cadă, făcând încercarea.

Comanda niște oameni tot atât de hotărâți ca și el, „niște turbați”, după cum a spus-o un martor. Compania lui, aceeași care-l împușcase pe poetul Jean Prouvaire, era prima din batalionul așezat la cotitura străzii. În clipa în care nimeni nu se aștepta, căpitanul își aruncă oamenii asupra baricadei. Această mișcare, executată cu mai mult zel decât strategie, costă scump compania lui Fannicot. Înainte de a fi străbătut două treimi din stradă, fu întâmpinată de o șarjă a baricadei. Patru dintre cei mai curajoși, care alergau în frunte, fură răniți chiar la picioarele redutei și îndrăzneța gloată a gărzilor naționale, alcătuită din oameni foarte viteji, dar cărora le lipsea priceperea militară, fu nevoită să se retragă după oarecare șovăire, lăsând cincisprezece cadavre pe caldarâm. Această clipă de șovăire dădu timp răsculaților să-și încarce armele și o a doua șarjă ucigătoare surprinse compania mai înainte de a fi putut ajunge la cotitura străzii, să se adăpostească. Fu prinsă pentru o clipă între două focuri, primind în piept și salva tunului în baterie, care, neavînd alt ordin, nu-și încetase tragerea. Întreprinzătorul și imprudentul Fannicot fu unul dintre cei uciși de mitralie. Fu doborât de tun, adică de ordine.

Atacul acesta, mai degrabă turbat decât serios, îl scoase din fire pe Enjolras. „Dobitocii! spuse el. Îșiucid oamenii și ne consumă munițiile pe degeaba.”

Enjolras vorbea ca un vechi general de răsculați ce era. Răscoala și represiunea nu luptă cu arme egale. Răscoala, care se cheltuiește repede, n-are de tras decât un număr de lovituri și nu dispune decât de un număr limitat de combatanți. O cartușieră goală

și un om mort nu se înlocuiesc. Represiunea, avînd de partea ei armata, nu-și numără oamenii, și stăpîină pe Vincennes¹, nu-și numără împușcăturile. Represiunea are atîtea regimente, cîți oameni are baricada, și atîtea arsenale cîte cartușiere au răsculații. De aceea asemenea ciocniri sînt lupta unuia împotriva a o sută și se sfîrșesc întotdeauna prin zdrobirea baricadelor; afară numai dacă revoluția, izbucnind pe neașteptate, nu azvîrle în cumpănă paloșul de foc al arhanghelilor. Se întîmplă și așa. Atunci totul se ridică în picioare, pavajul străzilor începe să fiarbă, redutele populare se înmulțesc. Parisul tresaltă atotstăpînitor, *quid divinum*² se ivește, un 10 august plutește în aer, un 29 iulie la fel, o lumină uluitoare țîșnește, botul căscat al forței dă înapoi și armata, leul, vede în fața ei, în picioare, liniștit, profetul, adică Franța.

XIII

LICĂRIRI TRECĂTOARE

În haosul simțămintelor și pasiunilor care apără o baricadă se găsesc de toate: vitejie, tinerețe, datorie de onoare, entuziasm, ideal, convingere, înverșunarea jocului de noroc, și mai ales nădejdi mereu înnoite.

Una dintre aceste licăriri, unul dintre aceste freamăte de speranță străbătu deodată, în clipa cea mai neașteptată, baricada Chanvrière.

-- Ascultați, strigă deodată Enjolras, care stătea mereu la pîndă, mi se pare că Parisul se deșteaptă!

¹ În fortăreța cu acest nume din estul Parisului se aflau bogate depozite de muniții, produse ale arsenalului din același loc.

² Ceva divin, o forță supranaturală (lat.)

În dimineața de 6 iunie, răscoala cunoscu, în adevăr, pentru o oră sau două, o oarecare înviorare. Încăpăținarea clopotului de alarmă de la Saint-Merry însufleți unele încercări. Pe străzile Porier și Graviillers fură înjghebate cîteva baricade. În fața porții Saint-Martin un tînăr înarmat cu o carabină atacă un escadron de cavalerie. Singur în plină stradă, puse un genunchi în pămînt, arma la umăr, trase, ucise pe șeful escadronului și se întoarse zicînd : „Iată unul care nu ne va mai face nici un rău !“ Fu spintecat cu săbiile. În strada Saint-Denis o femeie trăgea asupra gărzii municipale, din spatele unui stor lăsat. La fiecare împușcătură se vedea cum tremură benzile storului. În strada Cossonnerie fu arestat un copil de paisprezece ani cu buzunarele pline de cartușe. Mai multe posturi fură atacate. La intrarea străzii Bertin-Poirée, focuri de armă puternice și neprevăzute în-tîmpinara un regiment de chiurasieri în fruntea căruia mergea generalul Cavaignac de Baragne¹. Pe strada Planche-Mibray fură azvîrlite de pe acoperișuri asupra trupei cioburi de farfurii și unelte de gospodărie ; semn rău ; cînd i se dădu raportul mareșalului Soult, bătrînul locotenent al lui Napoleon, căzu pe gînduri, amintindu-și cuvintele rostite de Suchet² la Saragossa : „Cînd babele ne varsă oale de noapte în cap însemnează că sîntem pierduți.“

¹ Este vorba de unchiul călăului muncitorimii din Paris (1848). Jacques-Marie Cavaignac, fost general al lui Napoleon, apoi slujitor credincios al Bourbonilor, care l-au făcut baron de Baragne și inspector general al cavaleriei.

² Generalul Suchet, înaintat mareșal în timpul campaniei napoleoniene împotriva poporului spaniol ; armata pe care o comanda participase la luarea, prin lupte de stradă, a Saragossei ; spaniolii n-au cedat orașul (1809) decît casă cu casă, pricinuind mari pierderi ocupanților francezi.

Simptomele generale care se manifestau în clipa în care răscoala se credea localizată, febra mîniei care lua din nou cuvîntul, scînteile care zburau ici și colo pe deasupra acelor mase grele de combustibil care se numesc cartierele Parisului, toate acestea la un loc îi neliniștiră pe comandanții militari. Ei se grăbiră să stingă aceste începuturi de incendiu. Amînară, pînă la înăbușirea pîlpîirilor mai mici, atacul baricadelor Maubúée, Chanvrière și Saint-Merry, ca să nu mai aibă de furcă decît cu ele și să le poată nimici dintr-o dată. Pe străzile în fierbere fură aruncate coloane care le măturară pe cele mari, le cercetară cu de-amănuntul pe cele mici, în dreapta și-n stînga, cînd încet și cu grijă, cînd în pas alergător de atac. Armata spărgea porțile caselor de unde se trăsese ; în același timp, cavaleriștii împrăștiu grupurile de pe bulevarde. Represiunea nu se făcu fără larma și zgomotul asurzitor propriu ciocnirilor dintre armată și popor. Iată ce auzea Enjolras în intervalele dintre canonadă și împușcături. Văzuse apoi în capul străzii trecînd târgi cu răniți și-i spusese lui Courfeyrac : „Răniții aceștia nu-s dintre ai noștri“.

Speranța ținu puțin ; licărirea se stinse repede. În mai puțin de o jumătate ceas, ceea ce era în aer se potoli ca un fulger fără trăsnet, și răsculații simțiră cum le cade în cap mantaua de plumb pe care nepăsarea poporului o arunca asupra îndîrjiților părăsiți.

Mișcarea mulțimii, care părea că se schițase oarecum, se stinse, iar atenția ministrului de război și strategia generalilor se putea concentra acum asupra celor trei sau patru baricade rămase în picioare.

Soarele se ridica în zare.

Un răsculat se adresă lui Enjolras :

— Mi-e foame. O să murim așa, pe nemîncate ?

Enjolras, rezemat mai departe de crenelul său, fără să slăbească din ochi capătul străzii, făcu din cap un semn de încuviințare.

XIV

ÎN CARE SE VA CITI NUMELE IUBITEI LUI ENJOLRAS

Courfeyrac, care stătea pe o piatră lângă Enjolras, batjocorea mai departe tunul și, de câte ori trecea cu zgomotul lui monstruos, norul întunecat al proiectilelor numite mitralie îl întâmpina zeflemitor :

— Îți spargi pieptul, mă bătăranule, îmi pare rău de tine, faci gălăgie de pomană. Asta nu e tunet. Asta e tuse.

Cei din jurul lui râdeau.

Courfeyrac și Bossuet, a căror bună dispoziție vitejească creștea o dată cu primejdia înlocuiau, ca doamna Scarron, hrana prin glume¹ și, fiindcă le lipsea vinul, turnau tuturor veselie.

— Enjolras e admirabil, spunea Bossuet. Îndrăzneala lui mă minunează. Trăiește singur, de aceea e puțin cam trist ; Enjolras se plînge de gloria lui, care-l leagă de văduvie. Noiăștialaltși, avem, de bine de rău, câte o iubită, care ne înnebunește, adică ne face să fim curajoși. Când ești îndrăgostit ca un tigrul, nu e mare lucru să te bați ca un leu. E și asta un fel de a ne răzbuna de renghiurile pe care ni le

---

¹ Françoise d'Aubigné, viitoarea soție morganatică a lui Ludovic al XIV-lea, sub numele de marchiza de Maintenon, fusese măritată în tinerețe cu poetul Paul Scarron, tîntuit la pat de un reumatism deformant. Menajul ducea mari lipsuri și totuși casa soților Scarron era foarte frecventată în anii 1650—1660, oaspeții fiind atrași nu de banchete ci de spiritele și buna dispoziție a gazdelor. Ceva mai mult, obișnuinții casei aduceau ei înșiși băutură și mîncare la acele sindrofii.

joacă puicuțele noastre. Roland s-a dus la moarte ca s-o întărite pe Angelica¹. Toate vitejiile ne vin de la femei. Un bărbat fără femeie e ca un pistol fără cocoș; femeia îl pune pe bărbat în mișcare. Ei bine, Enjolras n-are nici o iubită. Nu e îndrăgostit, și totuși găsește mijlocul de a fi întreprinzător. E nemaipomenit să fii rece ca gheața și îndrăzneț ca focul.

Enjolras părea că nu ascultă, dar, dacă cineva ar fi fost alături de el l-ar fi auzit șoptind cu jumătate de glas: „Patria”.

Bossuet mai râdea încă în clipa în care Courfeyrac strigă:

— Ceva nou! Și luându-și o voce de portărel care vestește, adaugă: Mă cheamă piesa de opt!

Într-adevăr un personaj nou intrase în scenă.

Era a doua gură de foc.

Artileriștii făcură la repezeală o manevră forțată și puseră această a doua piesă în baterie, alături de cea dintâi.

Acest lucru indica deznodământul.

După câteva clipe, ambele piese, bine servite, trăgeau din plin în redută; focul puternic al trupelor de linie susținea artileria.

Se mai auzea o canonadă la o oarecare distanță. În timp ce amîndouă piesele se înversunau asupra redutei din strada Chanvrerie, alte două guri de foc, așezate una în strada Saint-Denis și alta în strada Aubray-le-Boucher, ciuruiau baricada Saint-Merry.

Cele patru tunuri își răspundeau ca un ecou groaznic.

Cîinii întunecați ai războiului lătrau unii la alții.

¹ Aluzie la un episod din poemul eroicomic *Orlando Furioso* de Ludovico Ariosto, poet al renașterii italiene. Vestitul cavaler din epoca franceză medievală (Roland) devine aici nebun furios din cauza dragostei pentru o cochetă, Angelica.

Cele două piese care băteau acum în baricada din strada Chanvrerie, trăgeau — una cu mitralie și cealaltă cu ghiulele.

Piesa care trăgea cu ghiulele era ridicată ceva mai sus, cu tirul calculat în așa fel încât ghiuleaua lovea spinarea baricadei în marginea ei extremă, îi doboră creasta și-i zdrobea pietrele, care cădeau peste răsculați în sfărâmături de mitralie.

Procedeu acest de tir avea drept scop să-i gonească pe luptători de pe creștetul redutei și să-i silească să se retragă în interiorul ei ; asta însemna că se pregătea asaltul.

După ce luptătorii aveau să fie izgoșiți din vârful baricadei cu ajutorul ghiulelelor și de la ferestrele cârciumii cu ajutorul mitraliei, coloanele de atac aveau să poată intra în stradă fără a fi ochite, poate chiar fără a fi observate, să treacă dintr-o dată peste redută, ca în seara trecută, și, cine știe, poate chiar s-o ia prin surprindere.

— Trebuie neapărat să potolim aceste piese supărătoare, spuse Enjolras, și strigă : Foc asupra artileriștilor !

Erau gata cu toții. Baricada care tăcea de atîta vreme deschise pătimaș focul ; șapte sau opt descărcături se succedară și, după cîteva minute, se puzări tulbure, prin pîcla străbătută de flăcări, că două treimi din artileriști erau la pămînt, sub roțile tunurilor. Cei rămași în picioare serveau mai departe piesele cu o liniște aspră, dar focul se încetinise.

— Uite că merge bine, îi spuse Bossuet lui Enjolras. Am avut noroc.

Enjolras ridică fruntea și răspunse :

— Încă un sfert de ceas de noroc de asta și n-o să mai avem nici zece cartușe în baricadă.

Se pare că Gavroche auzi cuvintele acestea.

GAVROCHE AFARĂ

Courfeyrac zări deodată pe cineva la poalele baricadei, afară, în stradă, sub gloanțe.

Gavroche luase din cârciumă un coș pentru sticle, ieșise din deschizătură și se îndeletnicea în liniște cu golirea cartușierelor guarzilor naționali, uciși sub povârnișul redutei, în coșul cu care venise.

— Ce faci acolo ? Întrebă Courfeyrac.

Gavroche ridică nasul :

— Cetățene, îmi umplu coșul.

— Tu nu vezi mitralia ?

— Plouă foarte bine ! Ei, și ? răspunse Gavroche. Courfeyrac strigă :

— Înapoi !

— Numai decît, zise Gavroche.

Și, dintr-o săritură, fu în stradă.

Ne amintim cum compania Fannicot, retrăgîndu-se, lăsase în urma ei o dîră de cadavre.

Vreo douăzeci de morți zăceau ici și colo pe caldarîm, pe toată lungimea străzii. Asta însemna pentru Gavroche vreo douăzeci de cartușiere. Iar pentru baricadă, o provizie de cartușe.

În stradă fumul era ca o pîclă. Cine a văzut vreodată un nor coborît într-o trecătoare de munte între două culmi repezi, își poate închipui fumul adunat, și îngroșat parcă, de cele două rînduri întunecate de case. Suia încet și se înnoia mereu, pricinuind o întunecare treptată, care făcea să pălească lumina soarelui. Cei ce luptau abia dacă se zăreau unii pe alții de la un capăt la altul al străzii, de altfel foarte scurtă.

Pîcla asta, poate că voită și calculată de șefii care trebuiau să conducă asaltul baricadei, îl ajuta pe Gavroche.

Sub faldurile acestui vâl de fum, mulțumită faptului că era mic de statură, putu să înainteze pînă departe, în stradă, fără să fie văzut. Goli primele șapte sau opt cadavre fără prea mare primejdie.

Se tîra pe burtă, alerga în patru labe, lua coșul în dinți, se sucea, aluneca, unduia, șerpuia de la un mort la altul și golea ranița sau cartușiera așa cum o maimuță ar fi desfăcut o nucă.

Cei de la baricadă, de care Gavroche era încă destul de aproape, nu îndrăzneau să-l cheme înapoi, de frică să nu atragă atenția asupra lui.

Pe cadavrul unui caporal găsi un corn de pulhere.

— Bun cînd ți-e sete, spuse el vîrîndu-l în buzunar.

Tot mergînd înainte, ajunse în locul unde fumul împușcăturilor devenea străveziu.

Trăgătorii de linie, înșiruiți și la pîndă îndărătul ridicăturii lor de pietriș, și trăgătorii din flancuri, masați la colțul străzii, își arătară deodată unii altora ceva care se mișca prin fum.

În clipa în care Gavroche descotorosea de cartușe un sergent ce zăcea lîngă o piatră, cadavrul fu lovit de un glonț.

— Fir-ar să fie ! spuse Gavroche. Uite că-mi omoară morții !

Un al doilea glonț scînteie pe pietriș, alături de el. Un al treilea îi răsturnă coșul.

Gavroche se uită și văzu că veneau din flanc.

Se ridică drept în picioare, cu părul în vînt, cu mîinile în șolduri, cu privirea ațintită asupra guarziilor naționali care trăgeau, și începu să cînte :

*„De ești urît la Nanterre,
De vină e chiar Voltaire,
De ești prost la Palaiseau,
De vină e doar Rousseau“*

Își ridică apoi coșul de pe jos și, fără să piardă vreunul, își puse înapoi toate cartușele care-i căzuseră, apoi se îndreptă spre cei care trăgeau și se apucă să golească o altă cartușieră. Acolo, nici al patrulea glonț nu-l putu nimeri. Gavroche cîntă iar :

*„Dacă azi nu-s rentier,
De vină e doar Voltaire,
Dacă mă iau toți cu huo,
De vină e doar Rousseau“.*

Un al cincilea glonț nu izbuti să scoată din el decît un al treilea cuplet :

*„Sînt voios la caracter,
De vină e doar Voltaire,
Nu sînt îmbrăcat mișto,
De vină e doar Rousseau“.*

Și asta merse așa cîtva timp.

Priveliștea era înfiorătoare și plină de farmec. Gavroche, ținta, îi necăjea pe țintași. Părea că petrece grozav. Era ca o vrabie care ar ciuguli vînătorii. Răspundea cu un cuplet fiecărei descărcări de armă. Îl ocheau într-una și dădeau greș de fiecare dată. Gărzile naționale și soldații rîdeau ochindu-l. El se culca la pămînt, apoi se ridica, se ascundea în dosul unei porți, țîșnea, pierea, se ivea iar, fugea, se întorcea, răspundea mitraliei cu tifla și fără încetare, prăda cartușe, golea cartușiere și-și umplea coșul. Răsculații, gîfîind de frică, îl urmăreau cu ochii. Baricada tremura ; el cînta. Nu era un copil, nu era un bărbat : era un spiriduș ștrengar. Ai fi spus că e piticul de nevătămat al încăierării. Gloanțele alergau după el, dar el era mai iute decît ele. Juca nu știu ce joc groaznic de-a v-ați ascunselea cu moartea ; de cîte ori se apropia de el fața rînjită a morții, copilul îi dădea un bobîrnac.

Totuși, un glonț mai bine țintit sau mai ticălos decît celelalte îl atinse pînă la urmă pe copilul acesta năstrușnic. Îl văzură pe Gavroche clătînîndu-se, apoi căzînd. Toată baricada scoase un strigăt : dar în pigmeul acesta era ceva de Anteu¹ ; ștregarul cînd atingea caldarîmul era ca uriașul cînd atingea pămîntul ; Gavroche căzuse numai ca să se ridice mai bine. Rămase în capul oaselor ; o dîră lungă de sînge îi brăzda obrazul. Ridică mîinile în sus, privi în partea de unde venise glonțul și începu să cînte :

*„De-am căzut, nu-i un mister,
De vină e doar Voltaire,
Am dat cu nasul de...”*

Nu isprăvi. Al doilea glonț al aceluiași pușcaș îl opri scurt. De data asta căzu cu fața la pămînt și nu mai mișcă. Un suflet mare își luase zborul.

XVI

CUM DIN FRATE POȚI AJUNGE TATĂ

Chiar în clipa aceea, în grădina Luxembourgului — căci privirea dramei trebuie să pătrundă pretutindeni — doi copii se țineau de mîină. Unul putea să aibă vreo șapte ani, iar celălalt, cinci. Pentru că îi udase ploaia, mergeau pe aleile înșorite ; cel mare îl conducea pe cel mic ; erau zdrențăroși, palizi ; păreau niște păsări sălbatice. Cel mic spunea : „Tare mi-e foame“. Cel mare, ajuns întrucîtva protector, îl ducea pe fratele lui de mîna stîngă, iar în cea dreaptă ținea un bețigaș.

---

¹ Personaj mitologic : un uriaș care de cîte ori atingea pămîntul dobîndea forțe noi. A fost învins de Hercule, care l-a ridicat în brațe și apoi l-a doborât.

Erau singuri în grădină. Grădina era pustie, cu porțile închise, ca măsură polițienească, din pricina rășcoalei. Trupele care-și făcuseră tabăra acolo ieșiseră la luptă.

Cum de erau copiii aceștia acolo ? Scăpaseră din vreun post militar slab supravegheat ? Poate că prin împrejurimi, la bariera Enfer sau pe esplanadele Observatorului¹ sau la răspîntia vecină, dominată de frontonul pe care scrie : *Invenerunt parvulum pannis involutum*², se afla vreo baracă de saltimbanci de unde fugiseră ; poate să fi înșelat în ajun, pe seară, ochiul paznicilor grădinii la ora închiderii și să fi petrecut noaptea într-unul din chioșcurile în care se citesc ziare ? Fapt e că erau rătăcitori și că păreau liberi. Să fii și să pari liber înseamnă să fii pierdut. Așa și era : copiii aceștia erau pierduți.

Erau tocmai copiii pentru care Gavroche fusese îngrijorat și de care cititorul își amintește. Copiii soților Thénardier, găzduiți de Magnon, puși în seama domnului Gillenormand, și acum — frunze căzute de pe toate aceste ramuri fără rădăcini și rostogolite pe jos de vînt.

Veșmintele lor, care fuseseră curate pe cînd stăteau la Magnon și care serviseră de prospecte față de domnul Gillenormand, erau acum niște zdrențe.

Făpturile acestea aparțineau de acum încolo statisticii „copiilor pierduți”, pe care poliția îi constată, îl adună, îi rătăcește și-i regăsește pe caldarîmul Parisului.

Trebuie să fie o zi tulbure ca aceasta, pentru ca nefericiții să se afle în grădina Luxemburgului. Dacă supraveghetorii ar fi văzut aceste lepădături, le-ar fi gonit. Copiii săraci nu au voie în grădinile publice ;

¹ Puncte din sudul Parisului.

² Ei au găsit o foarte mică bucată de pîine ascunsă (lat.).

cu toate astea lumea ar trebui să se gîndească : sînt copii și au dreptul la flori.

Aceștia se aflau acolo mulțumită porților închise. Erau contravenienți. Se strecuraseră în grădină și rămăseseră acolo. Porțile închise nu dau concediu paznicilor, supravegherea e datoare să continue, dar ea se înmoaie și se odihnește ; paznicii, tulburați și ei de încordarea generală și preocupați mai mult de ce se întîmpla afară decît înăuntru, nu se mai uitară în grădină și nu-i văzură pe cei doi delicvenți.

În ajun, și chiar în dimineața aceea, plouase. Dar în iunie ropotele de ploaie nu mai sînt luate în seamă. Abia dacă mai vezi, după furtună, că ziua aceea frumoasă, bălaie, a plîns. Vara, pămîntul se usucă repede de lacrimi, ca obrații unui copil.

În acel moment al solstițiului, lumina amiezii e pătrunzătoare. Cuprinde totul. Se lipește și se suprapune pe suprafața pămîntului, ca și cum ar vrea să-l sugă. S-ar spune că soarelui i-e sete. Un ropot e un pahar cu apă ; ploaia e băută la iuteală. Dimineața toate erau ude, iar după-amiază toate sînt prăfoase.

Nimic mai încîntător decît verdeața spălată de ploaie și ștersă de soare ; e o prospețime caldă. Grădinile și cîmpiile, cînd au apă la rădăcină și soare în flori, se schimbă în cădelnițe cu tămîie și înalță toate miresmele deodată. Totul rîde, cîntă, se dăruie. Te simți ușor amețit. Primăvara e un rai trecător ; soarele îl ajută pe om să aibă răbdare.

Sînt unele fapte care nu cer mai mult ; ființe care, dacă au albastrul cerului spun că e destul ; vizitatori care, absorbiți în nemărginire sorb din contemplarea naturii nepăsare față de bine și rău, contemplatori ai cosmosului, care atunci cînd pot să viseze sub copaci se smulg cu încîntare de la tot ce e omenesc, care nu pricep că alții se preocupă de foamea unora, de setea altora, de goliciunea celui sărac

În vreme de iarnă, de spătucul cocîrjit al unui copilăş limfatic, de patul tare, de mansarda, de celula şi de zdrenţele fetelor zgribulite de frig; spirite liniştite şi îngrozitoare, nemilos de satisfăcute. Lucru ciudat, nemărginirea le ajunge. Ei nu cunosc marea nevoie a omului de mărginitul care îngăduie îmbrăţişările. Ei nu se gîndesc la mărginitul care face cu putinţă progresul, această muncă sublimă. Le scapă indefinitul, născut din amestecul divin al nemărginitului cu mărginitul. Le e de ajuns să stea faţă în faţă cu nesfîrşitul, ca să zîmbească. Niciodată bucurie, întotdeauna extaz. Viaţa lor constă în a se cufunda mereu. Pentru ei istoria omenirii nu e decît un plan îmbucătăţit; la ea nu intră întregul; adevăratul întreg rămîne în afară; la ce bun să se ocupe de un om care nu-i decît un amănunt? Omul suferă, se prea poate; dar ia uitaţi-vă că se ridică Aldebaran¹! O mamă nu are lapte, îi moare copilăşul abia născut; nu vreau să ştiu. Dar ia uitaţi-vă la steaua minunată pe care o face inima trunchiului de brad retezat cînd îl priveşti atent la microscop! Poţi s-o compari cu cea mai frumoasă dantelă. Aceşti gînditori uită să iubească. Constelaţiile îi preocupă atît de mult, încît uită să se întoarcă spre copilăşul care plînge. Dumnezeu le umbreşte sufletul. El formează o familie de spirite mici şi mari. Aşa erau Horăţiu şi Goethe, poate şi La Fontaine; egoişti măreţi ai nemărginirii, spectatori liniştiţi ai durerii, care, dacă e frumos afară, nu-l văd pe Neron; cărora soarele le ascunde rugul; care ar privi cum cineva e ghilotinat ca să găsească în scena asta efecte de lumină; care nu aud nici ţipetele, nici suspinele, nici horcăitul, nici clopotul de alarmă, pentru care totul e bine pentru că există luna mai, care se vor declara mulţumiţi atîta

---

¹ Stea din constelaţia Taurului, care răspîndeşte o vie lumină roşietică.

vreme cît vor fi deasupra capului lor nori de purpură și aur, și care sînt sortiți să fie fericiți atît timp cît nu vor dispărea strălucirea stelelor și cîntatul păsărilor.

Oamenii aceștia sînt niște fericiți întunecați. Ei nu bănuie că sînt de plîns. Și fără îndoială că sînt. Cine nu plînge, nu vede. Trebuie să-i admirăm și să-i plîngem așa cum am plînge și am admira o făptură care ar fi în același timp noapte și zi, care sub sprîncene nu ar avea ochi și care în mijlocul frunții ar avea o stea.

După unii, nepăsarea acestor gînditori ar fi o filozofie superioară. Fie, dar în această superioritate este și infirmitate. Poți fi nemuritor, dar șchiop; ca dovadă, Vulcan¹. Poți fi mai mult decît om și mai puțin. Nedesăvîrșitul uriaș se află în natură. Cine poate ști dacă soarele nu e orb?

Dar atunci cui să te încredințezi? *Solemquis dicere falsum audeat?*² Ar putea oare să se înșele chiar unele genii, unii oameni preaînălți, oameni-luceferi? Ceea ce se află acolo sus, în vîrf, în creștet, la zenit, ceea ce ne trimite aici, pe pămînt, atîta lumină, ar putea oare vedea strîmt, sau strîmb, sau de loc? Nu e deznădăjduitor? Nu. Dar atunci ce este deasupra soarelui? Dumnezeuirea.

În ziua de 6 iunie 1832, la ceasurile unsprezece dimineata, singuratica și pustia grădină a Luxembourgului era încîntătoare. Careurile de arbori și straturile de flori își trimiteau, în lumină, miresme și strălucire. Crengile, nebune în limpezimea amiezii, păreau că vor să se îmbrățișeze. Din sicomori venea ciripit de pitulice, vrăbiile triumfau, ciocănitorele se

---

¹ Zeul focului și al metalurgiei din mitologia romană; legenda spune că rămăsese șchiop de cînd mama sa, Hera-Junona, îl aruncase din Olimp, lepădîndu-l ca pe un copil slăbănog.

² Cine îndrăznește să spună că soarele este înșelător? (lat.).

cățarau de-a lungul castanilor, lovind încet cu ciocul în scorburile scoarței. Straturile se supuneau domniei legitime a crinilor ; parfumul cel mai nobil e acel care se desprinde din tot ce este alb. Respirai parfumul piperat al garoafelor. Bătrânele ciori ale Mariei de Médicis¹ se iubeau prin copacii înalți. Soarele aurea, împurpura și aprindea lalelele, care nu sînt altceva decît toate varietățile flăcării prefăcută în flori. În jurul straturilor de lalele se învîrteau albinele, ca niște scînteii ale acestor flori-flăcări. Totul era gingășie și veselie, chiar și ploaia care se apropia ; această repetare, de care trebuiau să se bucure lăcrămioarele și caprifoliul, nu avea nimic neliniștitor ; rîndunelele te amenințau grațios cu zborul lor jos. Tot ce se afla acolo tîndea spre fericire ; viața mirosea frumos ; din toată natura se desprindea nevinovăție, siguranță, atenție, paternitate, mîngîiere, zori. Gîndurile care coborau din cer erau blînde ca o mînuță de copil pe care o săruți.

Sub copaci, statuile goale și albe aveau veșminte de umbră străbătute de lumină ; zeitățile erau zdrențuite de soare ; de toate părțile le atîrnau raze. În jurul bazinului celui mare pămîntul era iar uscat, aproape ars. Vîntul ridica ici-colo mici vîrtejuri de pulbere. Cîteva frunze galbene, rămase din toamna trecută, alergau unele după altele, vesele, părăind că se zbenguie.

Risipa de lumină avea ceva liniștitor. Se revărsa viață, sevă, căldură, efluvii ; simțai îndărătul creațiunii cît de uriaș îi e izvorul ; în toată această suflare pătrunsă de iubire, în acest du-te-vino de răs-

---

¹ Aceste păsări au o viață foarte lungă, ceea ce a făcut să se creadă că unele viețuiau tocmai de pe vremea cînd s-a clădit palatul Luxembourg și cînd s-a amenajat parcul cu același nume, la începutul secolului al XVII-lea, pentru Maria de Médicis, văduva lui Henric al IV-lea.

frîngerii de lumină și reflexe, în nemaipomenita risipă de raze, în curgerea continuă de aur fluid simțeau dărnicia nemărginitului ; iar înapoia frumuseții, ca înapoia unei perdele de flăcări, îl zăreau pe Dumnezeu, acest milionar în stele.

Datorită nisipului, nu se vedea nici un strop de nori ; datorită ploii, nu era nici un fir de cenușă. Buchetele fuseseră toate spălate ; toate catifelele, toate mățăsurile, toate lacurile, tot aurul, tot ce ieșe din pământ în formă de floare, era fără prihană. Toată această măreție era curată. Marea tăcere a naturii fericite umplea grădina. Tăcere cerească, în armonie cu mii de muzici, cu ciripitul cuiburilor, cu zumzetul roiurilor, cu freamătul vîntului. Armonia anotimpului se împlinea într-un tot gingaș ; intrările și ieșirile primăverii aveau loc în ordinea voită ; cînd se isprăvea liliacul începea iasomia ; cîteva flori erau întîrziate, cîteva insecte se născuseră timpuriu ; avangarda fluturilor roșii de iunie fraterniza cu ariergarda fluturilor albi de mai. Plantele își schimbau pielea. Vîntul ușor vălurea desișul bogat al castanilor. Era minunat. Un veteran din cazarma vecină, care privea printre zăbrelele gardului, spunea : „Iată primăvara prezentînd arma și în mare ținută”.

Toată natura prînzea ; creațiunea era la masă ; era ceasul ; marea față de masă albastră era pusă pe cer și marea față de masă verde, pe pământ. Soarele lumina din plin. Dumnezeu servea prînzul universal. Fiecare făptură își avea hrana ei. Hulubii găseau sămînță de cînepă, vrabia găsea grăunțe de mei, sticletele găsea rocoțel, prigoria găsea viermușori, albina găsea flori, musca — infuzorii, și vrabia — muște. Se mînceau nițeluș unele pe altele, și aici e taina binelui amestecat cu răul, dar nici o vietate nu avea stomacul gol.

Cei doi copii părăsiți ajunseseră în apropierea marelui bazin și, tulburați întrucîtva de lumină, încer-

cau să se ascundă, împinși de instinctul celui sărac sau slab în fața măreției, fie ea și impersonală ; se așezară în dosul barăcii lebedelor.

Ici-colo, din timp în timp, cînd bătea vîntul, se auzeau nelămurit țipete, vuiet, un fel de horcăieli zgomotoase, care nu erau altceva decît împușcăturile, și niște lovituri înfundate, care erau loviturile de tun. Înspre Hale, pe deasupra acoperișurilor, se vedea fum. Un clopot, care părea să cheme, bătea în depărtare.

Copiii aceștia păreau că nu aud zgomotele. Cel mic repeta din timp în timp cu jumătate de glas : „Mi-e foame !“

Aproape în același timp o pereche de oameni se apropie de bazinul cel mare. Era un bărbat de vreo cincizeci de ani, care ducea de mîna un omuleț de șase ani. Fără îndoială, tatăl și fiul. Omulețul de șase ani ținea în mîna un cozonăcel.

Pe vremea aceea, unele case din vecinătate, din strada Madame și din strada Enfer, aveau cîte o cheie a grădinii Luxembourgului de care profitau locatarii cînd poarta era închisă. Această îngăduință a fost suprimată mai tîrziu. Tatăl și fiul ieșeau desigur dintr-una din acele case.

Cei doi sărmani se uitară cum se apropia „domnul“ și se ascunseseră și mai mult.

Era un burghez. Poate același pe care Marius îl auzise cîndva, prin ceața iubirii care-l ardea, sfătuindu-și băiatul lîngă același mare bazin „să se ferească de excese“. Părea politicos și mîndru, și avea o gură care zîmbea mereu, pentru că stătea mereu căscată. Acest zîmbet mecanic, peste fălci cam mari, acoperite de prea puțină piele, arată mai degrabă dinții decît sufletul. Copilul cu cozonăcelul din care mușcase și pe care nu-l mai isprăvea, părea sătul. Fiindcă era răzmeriță, băiatul purta uni-

forma gărzii naționale. Tatăl rămăsese îmbrăcat ca un burghez, din prudență.

Tatăl și fiul se opriră lângă bazinul pe care se jucau două lebede. Burghezul părea că are o admirație specială pentru lebede. Le și semăna, pentru că mergea ca ele.

În clipa aceea lebedele înotau, ceea ce este însușirea lor principală, și erau foarte frumoase.

Dacă cei doi micuți ar fi ascultat și ar fi fost desțul de mari ca să înțeleagă, ar fi putut culege cuvintele unui om serios. Tatăl spunea fiului :

— Omul înțelept se mulțumește cu puțin. Uită-te la mine, fiule ! Nu-mi place pompa. Nu port niciodată haine împodobite cu aur și cu pietre scumpe ; las strălucirea asta falsă sufletelor lipsite de cumpătare.

Strigătele adânci care veneau dinspre Hale izbucniră în clipa aceea cu zvon îndoit de clopot și zarvă.

— Ce e asta ? întrebă copilul.

— Sătmrnale¹, răspunse tatăl.

Deodată îi zări pe cei doi copilași zdrențăroși, nemiscați în dosul căsuței verzi a lebedelor :

— Iată începutul ! spuse el. Și după o clipă de tăcere adăugă : În grădina asta pătrunde anarhia.

În acest timp, copilul mușcă din cozonăcel, scuipă ce mușcase și deodată începu să plângă.

— De ce plîngi ? îl întrebă taică-său.

— Nu mai mi-e foame, spuse copilul.

Zîmbetul tatălui se lărgi.

— Nu e nevoie să-ți fie foame ca să mănânci o prăjitură.

— Prăjitura asta nu-mi place. E veche.

— N-o mai vrei ?

— Nu.

Tatăl îi arată lebedele.

— Arunc-o acestor palmipede.

---

¹ În antichitate, sărbători desfrîdate în cinstea zeului Saturn.

Copilul nu se hotăra. Nu mai voia prăjitura, dar nici nu se-ndura s-o dea.

— Fii uman ! urmă tatăl. Trebuie să-ți fie milă de animale.

Și luînd prăjitura din mîna băiatului, o aruncă în bazin.

Prăjitura căzu destul de aproape de margine.

Lebedele erau departe, în mijlocul bazinului, ocupate cu o pradă oarecare. Nu-l văzuseră nici pe burghez și nici cozonăcelul.

Burghezul, simțind că prăjitura putea să se piardă, mișcat de acest naufragiu zadarnic, începu să facă fel și chip de gesturi și atrase, în sfîrșit atenția lebedelor.

Acestea zăriră ceva care plutea, înaintară spre mal ca niște corăbii ce sînt și se îndreptară încet spre cozonăcel, cu acea măreție ferice care se potrivește atît de bine unor animale albe.

— Lebedele pricep semnele ¹, spuse burghezul bucuros că face un spirit.

În acea clipă vuietul îndepărtat se întetî din nou, pe neașteptate. Dar de data asta fu grozav. Sînt unele adieri de vînt care vorbesc mai deslușit decît altele. Aceea care bătea atunci aduse cu ea, limpede, răpăituri de tobă, strigăte, împușcături plutoanelor și răspunsurile spăimîntătoare ale clopotului de alarmă și ale tunului. Și, în același timp, un nor negru acoperi dintr-o dată soarele.

Lebedele nu ajunseseră încă la cozonăcel.

— Hai acasă ! spuse tatăl. Atacă Tuileriile. Apucă din nou mîna băiatului și apoi urmă : De la Tuilerii la Luxembourg e tocmai distanța care desparte regalitatea de nobilime ; adică nu e mult. Are să plouă cu gloanțe — privi norul — și poate că are să vină

---

¹ Joc de cuvinte : în limba franceză, *cygne* (lebedă) și *signe* (semn) sînt omonime.

și ploaie ; se mai amestecă și cerul ; ramura cadetă¹ e condamnată. Să ne întoarcem acasă repede !

— Aș vrea să văd cum mănîncă lebedele cozonăcelul, spuse copilul.

— Asta ar fi o nehibzuință, îi răspunse tatăl.

Și-l luă cu el pe micuțul burghez.

Băiatul, căruia îi părea rău după lebede, întoarse capul spre bazin, pînă ce un pîlc de copaci îl ascunse.

În vremea asta, cei doi mici vagabonzi se apropiaseră o dată cu lebedele de cozonăcelul care plutea pe apă. Cel mic se uită la prăjitură, iar cel mai mare, la burghezul care se depărta. Tatăl și fiul pătrunseră în labirintul aleilor care duc spre marea scară a desîșului dinspre strada Madame.

De îndată ce nu-i mai zări, cel mare se trînti pe burtă cu vioiciune, pe marginea rotunjită a bazinului, și, ținîndu-se cu mîna stîngă de ea, se aplecă deasupra apei, gata să cadă înăuntru, și întinse cu mîna dreaptă bețigașul spre prăjitură. Lebedele, văzînd dușmanul, se grăbiră și, grăbindu-se, făcură o mișcare cu pieptul, care-i folosi micului pescar ; apa, despîcîndu-se în fața lebedelor, unul dintre acele valuri moi, concentrice împinse ușor cozonăcelul spre bețigașul copilului. Tocmai cînd soseau lebedele, bețigașul atîngea prăjitura. Copilul repezi bețigașul, o trase la el, sperie lebedele, apucă prăjitura și se ridică. Era udă ; dar lor le era și foame și sete. Cel mare împărți cozonăcelul în două ; într-o bucată mare și alta mică ; o opri pe cea mică, i-o dădu pe cea mare frățiorului său și-i spuse :

— Dă-i drumu pe gît !

---

¹ Descendenții dintr-un colateral mai tînăr ; aici este vorba de dinastia Burbon-Orléans care domnea atunci în persoana lui Ludovic-Filip, ramura principală a Burbonilor, linia directă fiind cea detronată în 1830 cu Carol al X-lea.

MORTUUS PATER FILIUM MORITURUM EXPECTAT¹

Marius sărise afară din baricadă. Combeferre îl urmase. Era însă prea târziu. Gavroche murise. Combeferre aduse coșul cu cartușe; Marius aduse copilul.

„Vai, își spunea el, acum fac pentru fiu ceea ce a făcut tatăl lui pentru tata!” Numai că Thénardier îl adusesse pe taică-său viu; el îl aducea pe copil mort.

Cînd Marius intră în redută cu Gavroche pe brațe, avea, ca și copilul, fața plină de sînge.

În clipa în care se aplecase să-l ridice pe Gavroche, un glonț îi atinsese capul, dar nu băgase de seamă.

Courfeyrac își desfăcu cravata și-i bandajă fruntea.

Îl puseră pe Gavroche pe aceeași masă pe care era întins Mabeuf și acoperiră amîndouă trupurile cu șalul negru. Era destul de mare pentru bătrîn și pentru copil.

Combeferre împărți cartușele din coșul pe care îl adusesse.

În total cincisprezece focuri pentru fiecare.

Jean Valjean stătea mereu în același loc, nemișcat, pe piatra lui.

Cînd Combeferre îi aduse cartușele, clătină din cap.

— N-am mai întîlnit un om atît de ciudat, îi spuse Combeferre, încet, lui Enjolras. Găsește mijlocul de a fi în baricadă și de a nu se bate.

— Ceea ce nu-l împiedică s-o apere, răspunse Enjolras.

¹ Tatăl mort își așteaptă fiul muribund (lat.).

- Eroismul are originalii lui, adăugă Combeferre. Și Courfeyrac, care auzise, adăugă :
- E de alt soi decît moș Mabeuf.

Trebuie să ținem seama că focul care izbea în baricadă nu-i tulbura mai de loc interiorul. Cei care n-au trecut niciodată prin vîrtejurile acestui fel de război, nu-și pot închipui ciudatele momente de liniște care se împletesc cu zvîrcolirile. Oamenii se învîrtesc încoace și încolo, trîncănesc, glumesc, stau degeaba. Un cunoscut al meu l-a auzit pe unul dintre luptători spunîndu-i, în mijlocul împușcăturilor : „Sîntem ca la un chef între băieți“. Reduta din strada Chanvrerie, o mai spunem o dată, părea foarte liniștită pe dinăuntru. Toate peripețiile și fazele fuseseră sau erau pe cale de a fi epuizate. Poziția ei din primejdioasă devenise amenințătoare și din amenințătoare avea să devină, poate, disperată. Pe măsură ce situația se întuneca, lumina eroismului înroșea tot mai mult baricada. Enjolras o domina grav, cu atitudinea unui tînăr spartan care-și închina spada goală în fața geniului întunecat Epido-tas¹.

Combeferre, cu șorțul dinainte, pansa răniții ; Bossuet și Feuilly făceau cartușe cu ajutorul cornului de pulbere pe care-l luase Gavroche de la un caporal mort ; și Bossuet îi spunea lui Feuilly : „Vom lua în curînd diligența spre o altă planetă“. Courfeyrac, pe cele cîteva pietre pe care și le păstrase lîngă Enjolras, își potrivea și își rînduia un întreg arsenal, un bastonaș cu șis, o pușcă, două pistoale de oblînc și un pistol mic de buzunar, cu grija unei fete care pune ordine în micul ei arsenal de toaletă. Jean Val-jean, mut, privea zidul din fața lui. Un muncitor

¹ Erou spartan (Grecia antică), devenit un obiect de cult pentru războinici.

își lega pe cap, cu o sforică, o pălărie mare de pai a mătușii Hucheloup, „ca să-l apere de insolație”, spunea el. Tinerii din Cougourde D'Aix sporovăiau vesel între ei, ca și cum s-ar fi grăbit să mai vorbească pentru ultima dată în dialectul lor. Joly, care luase din cui oglinda văduvei Hucheloup, își cerceta limba. Cîțiva luptători, care descoperiseră într-un sertar cîteva bucăți de pîine aproape mucedă, le mînceau cu lăcomie. Marius era neliniștit de ce avea să-i spună taică-său.

XVIII

VULTURUL A AJUNS PRADĂ

Să stăruim asupra unui fapt psihologic, specific baricadelor. Nu trebuie să trecem cu vederea nimic din ceea ce caracterizează aceste surprinzătoare lupte de stradă.

Oricum ar fi ciudata liniște interioară despre care am vorbit, baricada rămîne totuși pentru cei dinăuntru o vedenie haotică.

Într-un război civil este ceva apocaliptic, pîcla necunoscutului e amestecată cu o strălucire sălbatică; revoluțiile sînt ca un sfînx, și cine a trecut printr-o baricadă crede că a fost pradă unui vis.

Am arătat, în legătură cu Marius ce simți el în locurile acelea, iar urmările le vom vedea; e mai mult, dar și mai puțin decît viața. După ce ai ieșit dintr-o baricadă, nu mai știi ce ai văzut acolo. Ai fost grozav, dar nu-ți dai seama. Ai fost înconjurat de gînduri războinice care aveau chipuri omenesti; ai avut capul cufundat în lumina viitorului. Erau acolo cadavre culcate și stafii în picioare. Ceasurile erau nesfîrșite și păreau ceasuri ale veșniciei. Ai

trăit în moarte. Treceau umbre. Ce erau ? Ai văzut mâini pătate de sânge : era un zgomot înfricoșător, dar și o liniște groaznică ; guri căscate care strigau și alte guri căscate care tăceau ; erai în fum, poate în noapte. Crezi că ai atins sudoarea înfiorătoare a adâncurilor necunoscute ; te uiți la ceva roșu care ți-a rămas sub unghii. Nu-ți mai aduci aminte.

Dar să ne întoarcem la strada Chanvrière.

Deodată, între două focuri, se auzi în depărtare sunetul unui orologiu care bătea orele.

— E amiază, spuse Combeferre.

Nu sfârșise de bătut douăsprezece, când Enjolras sări în picioare și scoase, din vârful baricadei, acest strigăt răsunător :

— Cărați pietre în casă ! Puneți-le pe pervazul ferestrei și mansardelor ! Jumătate din oameni la puști și cealaltă jumătate la pietre ! Nici o clipă de pierdut !

La capătul străzii se ivise, în ordine de bătaie, un pluton de pompieri cu securea pe umăr.

Nu putea fi decât capul unei coloane ; dar al cărei coloane ? Firește, al unei coloane de atac ; pompierii însărcinați să dărâme o baricadă merg totdeauna înaintea soldaților însărcinați s-o ia cu asalt.

Fără îndoială că se apropiau de clipa pe care domnul de Clermont-Tonnerre¹ o numea în 1822 „lovitura cea mare“.

Ordinul lui Enjolras fu îndeplinit cu graba precisă specifică corăbiilor și baricadelor, singurele două câmpuri de bătaie din care fuga nu e cu putință. În mai puțin de un minut, două treimi din pietrele pe

---

¹ Ducele Gaspard de Clermont-Tonnerre, ultraregalist din timpul restaurației și ministru al marinei în 1822, când reacțiunea monarho-catolică pregătea o serie de lovituri împotriva opoziției liberale din Cameră și împotriva libertăților cetățenești.

care Enjolras le îngrămădise la poarta cârciumii *Corint* fură suite la primul etaj și în pod și, înainte de a trece al doilea minut, pietrele astea, puse artistic una peste alta, astupau pînă la jumătate fereastra de la primul cat și ferestruicile mansardelor. Cîteva spații, potrivite cu grijă de Feuilly, principalul constructor, puteau lăsa să treacă prin ele țevile puștilor. Această întărire a ferestrelor putu să se facă cu atît mai ușor cu cît tragerea cu mitralie încetase. Cele două tunuri trăgeau acum cu ghiulele împotriva centrului barajului, ca să facă o gaură și, dacă ar fi fost cu putință, o spărtură largă pentru asalt.

Cînd pietrele sortite apărării supreme fură la locurile lor, Enjolras urcă la etaj sticlele pe care le pusese sub masa pe care se afla Mabeuf.

— Cine o să le bea ? întrebă Bossuet.

— Ei, răspunse Enjolras.

Apoi fereastra de jos fu baricadată, iar drugii de fier, cu care se fereca pe dinăuntru ușa cârciumii, noaptea, fură puși la îndemînă.

Fortăreața era desăvîrșită. Baricada era zidul fortificat, iar cârciuma era turnul de apărare.

Cu pietrele care mai rămăseseră astupară spărtura.

Apărătorii unei baricade sînt totdeauna siliți să-și economisească munițiile, și asediatorii o știu. De aceea asediatorii își fac pregătirile cu o încetineală supărătoare, se expun înainte de vreme, mai mult în aparență decît în realitate, și-și văd de treabă în tihnă. Pregătirile de atac se fac totdeauna cu o încetineală metodică, după care vine trăsnetul.

Această încetineală îi îngădui lui Enjolras să re-vadă totul și să pună totul la punct. Simțea că, de vreme ce asemenea oameni aveau să moară, moartea lor trebuie să fie o capodoperă.

Îi spuse lui Marius :

— Noi sîntem cei doi șefi. Eu voi da ultimele ordine înăuntru. Tu rămîi afară și observă.

Marius se așeză în observație pe creasta baricadei.

Enjolras bătu în cuie ușa bucătăriei, care, după cum ne amintim, era ambulanța.

— Să nu-i atingă nimic pe răniți, spuse el.

Dădu ultimele ordine în sala scundă — repede, dar liniștit.

Feuilly asculta și răspundea în numele tuturor :

— La primul etaj să aveți pregătite securile, ca să tăiem scara. Le avem ?

— Da, răspunse Feuilly.

— Cîte ?

— Două securi și o bardă.

— Bine. Sîntem douăzeci și șase de luptători. Cîte puști avem ?

— Treizeci și patru.

— Opt în plus. Puștile astea să fie încărcate la fel ca celelalte, și puse la îndemînă. La centiron săbiile și pistoalele. Douăzeci de oameni la baricadă. Șase ascunși la mansarde și la fereastra de la primul cat, ca să deschidă focul asupra dușmanului, prin spațiile lăsate între pietre. Nimeni să nu rămînă cu mîinile în sîn. Acum, peste o clipă, cînd toba va suna atacul, cei douăzeci de jos să se repeadă la baricadă. Cei ce vor ajunge primii vor avea locurile cele mai bune.

După ce dădu aceste dispoziții, se întoarse spre Javert și-i spuse :

— Nu te uit. Și punînd un pistol pe masă, adăugă :

— Ultimul care va ieși de-aici va zbura creierii acestui spion.

— Aici ? întrebă o voce.

— Nu. Să nu amestecăm acest cadavru cu ale noastre. Se poate trece peste baricada cea mică, în

strada Mondétour. Nu are decât patru picioare lă-
țime. Omul e legat cobză. Va fi dus acolo și executat.

În clipa aceea era cineva și mai nepăsător decât
Enjolras : Javert.

Atunci se ivi Jean Valjean.

Se amestecase în grupul răsculaților. Ieși dintre
rînduri și-i spuse lui Enjolras :

— Dumneata ești comandantul ?

— Da.

— Mi-ai mulțumit acum cîteva minute.

— În numele republicii. Baricada a fost salvată
de doi oameni : de Marius Pontmercy și de dumneata.

— Crezi că merit vreo răsplată ?

— Firește.

— Atunci, cer una.

— Anume ?

— Să zbor eu însumi creierii acestui om.

Javert ridică fruntea, îl văzu pe Jean Valjean,
făcu o mișcare ușoară și spuse :

— E drept să fie așa.

Enjolras începuse să-și încarce carabina ; își
plimbă privirile în jurul lui :

— N-are nimeni nimic de zis ? Apoi se întoarse
spre Jean Valjean. Ia-l pe spion !

Fără să mai aștepte, Jean Valjean puse stăpînire
pe Javert, așezîndu-se pe marginea mesei. Luă pisto-
lul și un clinchet slab vesti că-l încărcase.

Aproape în aceeași clipă se auzi sunetul trompe-
telor.

— Alarmă ! strigă Marius din vîrfurile baricadei.

Javert începu să rîdă, cu acel rîs fără zgomot care
îi era caracteristic, și, privindu-i țintă pe răsculați,
le spuse :

— Nu vă merge mai bine decât mie.

— Afară cu toții ! strigă Enjolras.

Răsculații se repeziră într-un iureș și, în timp ce ieșeau, primiră în spate cuvintele acestea ale lui Javert :

— Pe curînd !

XIX

JEAN VALJEAN SE RĂZBUNĂ

Rămas singur cu Javert, Jean Valjean desfăcu frînghia cu care era legat prizonierul și de piciorul mesei. Apoi îi făcu semn să se ridice.

Javert se supuse, cu un zîmbet ce nu se poate rosti în cuvinte, zîmbet plin de trufia autorității înlănțuite. Jean Valjean îl apucă de funii, așa cum ai apuca de căpăstru un animal de jug și, trăgîndu-l după el, ieși din cîrciumă încet, pentru că Javert, legat la picioare, nu putea face decît pași foarte mici.

Jean Valjean avea pistolul în mînă.

Trecură astfel peste trapezul interior al baricadei. Răsculații, preocupați de atacul de neînlăturat, le întorceau spatele.

Jean Valjean îl făcu pe Javert, care era legat cobză, să escaladeze micul meterez din strada Mondétour cu oarecare greutate, dar fără să-l slăbească nici o clipă.

După ce trecură peste această piedică, se aflară numai ei doi pe ulicioară. Nimeni nu-i mai vedea. Colțul caselor îi ascundea de privirea răsculaților. Cadavrele scoase din baricadă zăceau la cîțiva pași, ca o movilă îngrozitoare.

În maldărul de morți se putea deosebi o față viată, un păr desfăcut, o mînă străpunsă și un piept de femeie pe jumătate gol. Era Éponine.

Javert se uită pieziș la moartă și spuse cu o voce scăzută, foarte liniștit :

— Pe fata asta mi se pare că o cunosc.

Apoi se întoarse către Jean Valjean.

Jean Valjean își puse pistolul sub braț și-și aținti asupra lui Javert privirea care nu mai avea nevoie de vorbe pentru a spune : „Javert, eu sînt“.

— Răzbună-te ! răspunse Javert.

Jean Valjean scoase un cuțit din buzunar și îl deschise.

— Un cuțit ! rosti Javert. Ai dreptate. Asta ți se potrivește mai bine.

Jean Valjean tăie hamul pe care Javert îl avea de gît, îi tăie frînghiile pe care le avea la încheieturile mîinilor, apoi se aplecă, îi tăie sfoara pe care o avea la picioare și, ridicîndu-se, îi spuse :

— Ești liber !

Nu era ușor să-l uimești pe Javert. Cu toate acestea, oricît de stăpîn era pe sîne, se emoționă. Rămase cu gura căscată, nemișcat.

Jean Valjean urmă :

— Nu cred că am să mai ies de aici. Totuși, dacă din întîmplare ies, să știi că locuiesc sub numele de Fauchelevent în strada l'Homme-Armé, la numărul 7.

Javert se zbîrli ca un tigru. Întredeschise gura strîmb și șopti între dinți :

— Ia seama !

— Pleacă ! spuse Jean Valjean.

— Cum ai spus ? întrebă Javert. Fauchelevent, strada l'Homme-Armé ?

— Numărul 7.

Javert repetă cu jumătate glas.

— Numărul 7.

Își încheie redingota, își înțepeni iar umerii, militărește, se întoarse în loc, încrucișă brațele, ținîndu-și bărbia într-o mînă, și porni spre Hale. Jean Valjean îl urmărea cu privirea. După cîțiva pași, Javert se întoarse și-i strigă lui Jean Valjean :

— Mă scoți din sărite, dumneata ! Mai bine uci-de-mă !

Javert nu-și dădea seama că nu-l mai tutuia pe Jean Valjean :

— Pleacă ! spuse Jean Valjean.

Javert se îndepărtă cu pași înceți. Peste o clipă cotea pe strada Prêcheurs.

După ce Javert pieri, Jean Valjean trase un foc în aer.

Apoi se întoarse la baricadă și spuse :

— S-a făcut !

Între timp iată ce se întâmplase :

Ocupat mai mult cu ce era afară decît înăuntru, Marius nu-l privise pînă atunci cu atenție pe spionul legat cobză din fundul sălii scunde.

Cînd îl văzu, în lumina zilei, trecînd baricada ca să se ducă la moarte, îl recunoscuse. O amintire bruscă îi veni în minte. Își aminti de inspectorul din strada Pontoise și de cele două pistoale pe care i le dăduse și de care se slujise, el, Marius, chiar în această baricadă ; dar nu-și aduse aminte numai chipul lui, ci și numele.

Amintirea aceasta era totuși încetșată și tulbure, ca toate gîndurile lui. Nu făcea o afirmație, își punea numai o întrebare : „Nu e oare inspectorul de poliție care mi-a spus că-l cheamă Javert ?“

Poate că mai era timp să vină în ajutorul acestui om. Dar trebuia mai întîi să știe dacă era într-adevăr Javert.

Marius îl strigă pe Enjolras, care se postase la celălalt capăt al baricadei :

— Enjolras !

— Ce e ?

— Cum îl cheamă pe omul acesta ?

— Pe care ?

- Agentul de poliție. Nu știi cum îl cheamă ?
- Firește că da. Ne-a spus-o.
- Cum îl cheamă ?
- Javert.

Marius se ridică.

În clipa aceea auzi detunătura pistolului. Jean Val-jean apărură și strigă : „S-a făcut !” Un fior de gheață străbătu inima lui Marius.

XXI

MORȚII AU DREPTATE ȘI CEI VII NU SE ÎNȘALĂ

Agonia baricadei avea să înceapă.

Totul lua parte la măreția tragică a acestei clipe supreme ; mii de zgomote, tainice în aer, suflul maselor înarmate, puse în mișcare pe străzile care nu se vedeau, galopul mereu întrerupt al cavaleriei, zdruncinarea greoaie a artileriei în mișcare, focurile susținute și canonadele care se încrucișau în labirintul Parisului, fumul bătăliei care suia, aurit, pe deasupra acoperișurilor, câte un țipăt îndepărtat, nedeslușit, înspăimântător, amenințări care veneau de pretutindeni, clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care semăna acum cu un suspin, anotimpul blînd, strălucirea cerului plin de soare și de nori, frumusețea zilei și îngrozitoarea tăcere a caselor.

Într-adevăr, încă din ajun, cele două rînduri de case ale străzii Chanvrière se preschimbaseră în două ziduri fioroase ; porți închise, ferestre închise, obloane închise.

În vremurile acelea, atît de deosebite de ale noastre, cînd venea clipa în care poporul voia să sfîrșească cu o situație care ținuse prea mult, cu o Chartă acordată sau cu o țară legată, cînd mînia

generală îmbiba atmosfera, cînd orașul consimțea să se scoată caldarîmul străzilor, cînd răscoala făcea burghezia să zîmbească șoptindu-i la ureche cuvîntul ei de ordine, atunci locuitorii pătrunși de răscoală, ca să zicem așa, erau ajutoarele celor ce luptau, iar casa fraterniza cu fortăreața improvizată, care se biza pe ea. Dar cînd situația nu era coaptă, cînd răscoala nu era încă consimțită, cînd masele nu voiau să-și însușească mișcarea, atunci se isprăvea cu luptătorii, orașul se preschimba în deșert în jurul revoltei, sufletele înghețau, adăposturile se ferecau și strada se preschimba într-o trecătoare ce ajută armatei să ia baricada.

Nu poți face ca un popor să meargă prin surprindere mai repede decît vrea. Vai de cel care încearcă să-l silească s-o facă ! Un popor nu se lasă dus. În asemenea împrejurări lasă răscoala în voia soartei. Răsculații devin ciumați. O casă e un povîrniș rîpos, o poartă e un refuz, o fațadă e un zid. Zidul vede, aude, dar nu vrea. Ar putea să se deschidă și să te scape. Nu. Acest zid e un judecător. Te privește și te osîndește. Ce lucru întunecat e o casă închisă ! Pare moartă, deși e vie. Viața ei pare suspendată, și totuși continuă. De douăzeci și patru de ore n-a ieșit nimeni din ea, dar nimeni nu lipsește dinăuntru. În interiorul acestei stînci oamenii umblă ; se culcă, se scoală : sînt în familie ; beau și mănîncă ; le e frică, lucru groaznic ! Frica scuză această groază lipsă de ospitalitate ; circumstanța ei atenuantă e spaima. Uneori chiar, s-a văzut și asta, frica se schimbă în patimă ; spaima se poate schimba în furie, ca prudența în turbare ; de unde și zicala atît de adîncă : „Turbații aceia de moderați“. Sînt unele vîlvătai de spaimă supremă din care iese, ca un fum mohorît, mînia. „Ce vor oamenii aceștia ? Nu sînt niciodată mulțumiți. Îi compromit pe cei

liniștiți. Ca și cum n-am fi sătui de revoluții de-astea ! Ce caută aici ? Să se descurce singuri ! Cu atât mai rău pentru ei. E din vina lor. N-au decît ceea ce merită. Nu ne privește pe noi. Ia te uită la biata noastră stradă, e ciuruită de gloanțe ! O ceată de golani. Nu deschideți ușa !” Și casa ia o înfățișare de mormînt. Răsculatul trage să moară în fața acestei uși ; vede cum se apropie mitralia și săbiile scoase din teacă, știe că dacă strigă e auzit, dar că nu va veni nimeni ; sînt aici ziduri care l-ar putea apăra, sînt aici oameni care l-ar putea scăpa, și zidurile acestea au urechi de carne, și oamenii aceștia au măruntaie de piatră.

Pe cine să acuze ?

Pe nimeni și pe toată lumea.

Vremurile neisprăvite în care trăiau.

Întotdeauna utopia se schimbă în răscoală pe riscul ei, și din protest filozofic devine protest armat, din Minerva, Pallas¹. Utopia care n-are răbdare și se preschimbă în răscoală știe ce o așteaptă ; vine totdeauna prea devreme. Atunci se resemnează și primește cu stoicism prăbușirea în locul triumfului. Îi slujește pe cei ce o reneagă fără să se plîngă, și chiar dezvinovățindu-i, iar generozitatea ei constă în a primi să renunțe. E neclintită în fața piedicilor și blîndă în fața nerecunoștinței.

Dar e oare vorba de nerecunoștință ?

Da, din punct de vedere al speciei umane.

Nu, din punct de vedere al individului.

Progresul este caracteristic omului. Viața speciei umane, în general, se cheamă progres. Pășirea izolată a omenirii se numește progres. Progresul merge. El face marea călătorie, omenească și pămîntească,

---

¹ Cele două aspecte ale aceleiași zeițe din mitologia greco-romană : înțelepciunea și războiul. Minerva este numele latin al perării, ermetică și mistică.

spre ceresc și divin ; își are popasurile lui, în care își adună turma întârziată ; își are opririle, când meditează în prezența unui minunat Cannan¹ oarecare, ce-i dezvăluie deodată orizontul ; își are nopțile lui, când doarme ; și una dintre cele mai dureroase neliniști ale gânditorului se naște atunci când sufletul omenesc, acoperit de umbră, pipăie în întuneric progresul care doarme, fără să-l poată trezi.

„Poate că Dumnezeu a murit“, îi spunea într-o zi Gérard de Nerval² celui ce scrie aceste rânduri, confundînd progresul cu Dumnezeu și luînd întreruperea mișcării drept moartea ființei supreme.

Cel ce deznădăjduiește se înșală. Progresul se trezește fără doar și poate și, la urma urmei, s-ar putea spune chiar că și prin somn a mers pentru că a crescut. Când îl vezi din nou în picioare, îl găsești mai înalt. Progresul, ca un fluviu, nu poate fi veșnic liniștit ; nu ridicați zăgazuri, nu prăvăliți stînci în drumul lui ; obstacolul face să spumege apa și să fiarbă omenirea. De aici vin tulburările, dar, după ce ele trec, se vede că de fapt s-a mers totuși o bucată de drum. Pînă ce ordinea, care nu e altceva decît pacea universală, va fi instaurată, pînă ce armonia și unitatea vor domni, progresul va avea revoluțiile drept etape.

Ce este progresul ? Am spus-o. Este viața permanentă a popoarelor.

Se întîmplă însă, uneori, ca viața indivizilor la un moment dat să se împotrivească vieții eterne, a speciei umane.

---

¹ Pămîntul făgăduinței ; în *Vechiul Testament*, Palestina este adesea numită astfel.

² Poet romantic francez (1808—1855). De la inspirația patriotică și populară din tinerețe a trecut treptat la o poezie a disperării, ermetică și mistică.

Să o mărturisim fără amărăciune, individul își are interesul său limpede și are dreptul să-l susțină, fără să păgubească pe altul, și să-l apere. Prezentul are cantitatea lui scuzabilă de egoism; clipa de față are drepturile ei și nu e dator să se sacrifice neconținut viitorului. Generația care trece acum, la rîndul ei, pe pămînt, nu e silită să-și scurteze trecerea pentru generațiile — de altfel, egale cu ea — ce vor veni mai tîrziu. „Exist, murmură acel cineva care se cheamă Toți. Sînt tînăr și sînt îndrăgostit, sînt bătrîn și vreau să mă odihnesc, sînt tată de familie, muncesc, îmi merge bine, fac afaceri bune, am case de închiriat, am bani la bancă, sînt fericit, am nevastă și copii, toate îmi plac, vreau să trăiesc, lăsați-mă în pace!” Din pricina asta se lasă uneori o răceală cumplită peste mărețele avangărzi ale omenirii.

De altfel, să ne înțelegem, utopia iese din sfera ei strălucitoare atunci cînd se schimbă în război. Ea, adevărul de mîine, împrumută de la minciuna de ieri procedeele bătăliei. Ea, care e viitorul, acționează la fel cu trecutul. Ea, ideea pură, devine cale de fapt. Își complică eroismul cu o violență de care se cuvine să fie răspunzătoare; violență întîmplătoare și expedient, contrară principiilor, și pentru care este, în chip fatal, pedepsită. Utopia devenită răscoală luptă cu codul militar în mîna; împușcă pe spioni, execută pe trădători, suprimă ființe vii și le azvîrle în bezne necunoscute. Se slujește de moarte, ceea ce e grav. Se pare că utopia nu mai crede în lumina ei. forța ei de nebiruit, de neclintit. Ea izbește cu spada. Dar nici o spadă nu e simplă. Orice sabie are două tăișuri; cine rănește cu unul se rănește cu celălalt.

Cu această rezervă și cu toată asprimea, ne este însă cu neputință să nu-i admirăm pe glorioșii luptă-

teri ai viitorului, pe cei ce propovăduiesc utopia, fie că izbutesc sau nu. Chiar înfrinți sînt vrednici de slavă, și poate că învinși au și mai multă măreție. Victoria, cînd aduce cu sine progresul, merită laudele poporului; o înfrîngere eroică merită, în schimb, compătimirea lui. Una e măreață, cealaltă e sublimă. Nouă, care preferăm martiriul succesului, John Brown ni se pare mai mare decît Washington, și Pisacane¹ mai mare decît Garibaldi.

Trebuie neapărat ca cineva să țină cu învinșii. Lumea e nedreaptă cu acești mari experimentatori ai viitorului atunci cînd nu izbutesc.

Revoluționarii sînt acuzați că seamănă spaima. Orice barcadă pare un atentat. Teoriile lor sînt înfierate, scopul lor este bănuț, lumea se teme de intențiile lor, și conștiința lor este pusă la îndoială. Sînt muștrări că ridică, construiesc și îngrămădesc, împotriva stării sociale care e la putere, o grămadă de lipsuri, de dureri, de nedreptăți, de uri, de deznădejdi și că smulg din străfunduri blocuri de beznă pentru a se fereca îndărățul lor și a lupta. Li se strigă: „Stricați pardoseala iadului!” Ei ar putea răspunde: „Tocmai de-asta barcada noastră e făcută din intenții bune”.

Desigur, cea mai bună soluție este cea pacifică. În definitiv, să ne înțelegem, cînd vezi piatra te gîndești la urs² și societatea e neliniștită tocmai din pricina acestei bunăvoințe. Dar mîntuirea societății depinde de ea însăși; noi apelăm tocmai la bună-

---

¹ Revoluționar italian din prima jumătate a secolului trecut, partizan al lui Mazzini dar cu idei sociale mai înaintate decît ale altor făuritori ai unității italiene din 1860. A fost ucis pe cînd încerca să răscoale masele populare din Regatul celor două Sicilii împotriva Burbonilor. (Pentru ceilalți, vezi notele anterioare).

² Aluzie la fabula lui La Fontaine *Ursul și grădinarul*, în care morala e: mai bine un dușman deștept decît un prieten prost.

voința ei. Nici un leac violent nu este necesar. Să se cerceteze răul prietenește, să se constate și să se vindece. Iată ce-i propunem.

Oricum ar fi, chiar învinși, mai ales învinși, sînt măriți oamenii care, în toate colțurile lumii, cu ochiul ațintit asupra Franței, luptă pentru țelul cel mare cu acea logică de nezdrunțat a idealului; care își dăruiesc viața pentru progres. Cînd le bate ceasul, intră în mormînt cu aceeași dezinteresare cu care un actor și-ar da replica. Ei primesc și lupta deznădăjduită și dispariția stoică, pentru a împinge marea mișcare umană începută la 14 iulie 1789 spre minunatele și supremele ei rezultate universale.

De altfel, trebuie să adăugăm această distincțiune la cele pe care le-am făcut în alt capitol: există răzvrătiri acceptate, care se numesc revoluții, și revoluții respinse, care se numesc mișcări. O răscoală care izbucnește este o idee care își dă examenul în fața poporului. Dacă poporul lasă să cadă bila neagră, ideea este un fruct uscat, răscoala este numai o încăierare.

Popoarele nu intră în război la orice somație și ori de cîte ori o vrea utopia. Popoarele nu au totdeauna și la orice oră temperament de eroi și de martiri.

Pentru că cei ce se devotează o fac pentru un ideal și numai pentru un ideal, și asta e frumos. O răscoală este un entuziasm. Entuziasmul poate să se mînie: de aici se ajunge la arme. Dar orice răscoală care țintește într-un guvern sau într-un regim năzuiește la mai mult. Așa, de pildă, și stăruim asupra acestui fapt, capii răscoalei din 1832, și mai ales tinerii entuziaști din strada Chanvrerie nu luptau chiar împotriva lui Ludovic-Filip. Cea mai mare parte dintre ei, vorbind cu inima deschisă, recunoșteau calitățile acestui rege, care era la jumătatea

drumului dintre monarhie și revoluție ; nimeni nu-l ura. Dar ei atacau în Ludovic-Filip ramura cadetă de drept divin, așa cum în Carol al X-lea atacaseră ramura vîrstnică ; iar în Franța, prin răsturnarea regalității, voiau să răstoarne, am arătat-o, jefuirea omului de către om și privilegiul asupra dreptului în lumea întreagă. Parisul fără rege aduce după sine lumea fără despoți. Așa judecau ei. Scopul lor era, desigur îndepărtat, poate nelămurit și poate că slăbea în fața efortului ; era, însă, mare.

Așa stau lucrurile. Unii se sacrifică pentru astfel de viziuni, care, pentru cei sacrificați, sînt aproape întotdeauna iluzii, dar iluzii de care e legată toată siguranța omenească. Răsculații poetizează și poleiesc răscoala. Se aruncă în aceste fapte tragice îmbătați de ce au să facă. Cine știe ? Poate că vor izbuti. Sînt în minoritate ; au împotriva lor o armată întreagă : dar apără dreptul, legea naturală, suveranitatea, care nu cunoaște renunțare a fiecăruia asupra lui însuși, justiția, adevărul și la nevoie mor ca cei trei sute de spartani. Nu se gîndesc la Don Quijote, ci la Leonida. Merg înainte și, odată porniți nu dau înapoi ; se aruncă cu gîtul încordat, nădăjduind o victorie nemaipomenită, revoluția desăvîrșită, progresul repus în libertate, măreția speciei umane, eliberarea universală și, în cel mai rău caz, Termopilele.

Lupta pentru progres este uneori pierdută și am spus pentru ce. Mulțimea este potrivnică exercițiilor cavalierești.

De altfel, să nu uităm, mai există interesele prea puțin prietene cu idealul și cu sentimentalul. Uneori stomacul paralizează inima.

Măreția și frumusețea Franței constau în faptul că Franța e mai puțin pîntecoasă decît alte popoare : își strînge cureaua mai ușor. E prima care se trezește

și ultima care se culcă. Merge în frunte. E cea care caută.

Asta se datorează faptului că e artistă.

Idealul nu este altceva decât punctul culminant al logicii, așa cum frumosul nu este altceva decât culmea adevărului. Popoarele artiste sînt totodată popoare înțelepte. A iubi frumosul însemnează a vrea lumina. Din această pricină făclia Europei, adică civilizația, a fost purtată mai întîi de Grecia, care a trecut-o Italiei, care, la rîndul ei, a trecut-o Franței. Divine popoare pioniere ! *Vitae lampada tradunt*¹.

Poezia unui popor este fermentul progresului său, ceea ce e admirabil. Cantitatea de civilizație se măsoară după cantitatea de imaginație. Numai un popor civilizator trebuie să rămîna un popor viril. Corintul² da ; Sybaris³, nu. Cel care se feminizează decade. Nu trebuie să fii nici diletant, nici virtuos ; trebuie să fii artist. În materie de civilizație nu trebuie să rafinezi, ci să mergi către sublim. Numai cu condiția asta se poate da neamului omenesc tiparul idealului.

Idealul modern are tipul său propriu în artă și mijloacele lui în știință. Numai prin știință se va realiza viziunea superioară a poetilor : frumosul social. Raiul va fi refăcut prin A+B. În stadiul în care a ajuns civilizația, preciziunea este unul din elementele necesare ale frumosului, și sentimentul artistic nu numai că este servit, dar și completat prin știință ; visul trebuie să calculeze Arta, care este cuceritorul,

¹ Poartă făclia vieții (lat.).

² Una din cele mai bogate cetăți din Grecia veche, în Peloponez ; a întemeiat numeroase colonii, mai ales în sudul Italiei și a construit monumente de artă remarcabile, mai cu seamă temple.

³ Colonie greacă din sudul Italiei, celebră prin viața inactivă, molatică a locuitorilor ei ; distrusă la sfîrșitul secolului al VI-lea al erei noastre.

trebuie să aibă ca punct de plecare știința, care este avangarda. Principalul este soliditatea schelăriei. Spiritul modern este geniul Greciei, al cărui vehicul este geniul Indiei ; este Alexandru călare pe elefant.

Rasele împietrite în dogme sau demoralizate de câștig nu pot sta la conducerea civilizației. Ingenuncherea înaintea idolului sau a banului atrofiază mușchii ambulatorii și voința în acțiune. Contemplația sau negustoria micșorează strălucirea unui popor, îi scad orizontul scăzându-i nivelul și-i retrag înțelegerea în același timp umană și divină a scopului universal, care creează națiunile misionare. Babilonul nu are ideal. Cartagina nu are ideal. Atena și Roma au și păstrează, chiar de-a lungul nopții grele a veacurilor, aureole de civilizație.

Franța are aceeași calitate de popor ca Grecia și Italia. Este ateniană prin frumos și romană prin măreție. Și mai e și bună. Se dăruiește. Este gata să se devoteze și să se jertfească mai des decât alte popoare. Numai că acest elan uneori o cuprinde, alteori o părăsește. Și aici e marea primejdie pentru cel ce aleargă când ea nu vrea decât să umble, sau care umblă când ea vrea să se oprească. Franța are căderile ei repetate în materialism și, în unele clipe, idei care se pun în calea acestui creier sublim, care nu au nimic comun cu măreția franceză și sînt mari cît Missouri sau Carolina de Sud¹. Ce e de făcut ? Urișa se joacă de-a pitica ; uriașa Franța face nazuri de țînc.

N-ai ce-i face. Popoarele, ca și astrele, au dreptul la eclipsă. Toate bune, numai să se întoarcă lumina, iar eclipsa să nu degenereze în noapte. Zorile și învierea sînt sinonime. Ivirea luminii este identică cu persistența eului.

---

¹ State din America de Nord.

Să privim aceste fapte în liniște. Moartea pe baricadă sau mormîntul în exil sînt pentru devotament un lucru acceptabil. Adevăratul nume al devotamentului este dezinteresarea. Fie, cei părăsiți să se lase părăsiți, exilații să se lase exilați, noi să ne mărginim să rugăm popoarele mari să nu dea prea mult înapoi atunci cînd dau. Nu trebuie ca, sub pretext de întoarcere la rațiune, să se alunece prea mult pe povîrniș.

Materia există, clipa există, interesele există, pîntecele există, dar nu trebuie ca burta să fie singura înțelepciune. Viața din clipa asta își are dreptul ei, fără doar și poate, dar viața permanentă și-l are pe al ei. Vai ! Faptul că te-ai urcat nu te împiedică să cazi. Lucrul acesta se vede în istorie mai des decît am vrea. O națiune e vestită ; ea gustă din ideal, apoi mușcă din noroi și zice că e bun ; și dacă o întrebi cum de-l înlocuiește pe Socrate cu Falstaff¹, îți răspunde : „Pentru că îmi plac oamenii de stat“.

Încă un cuvînt înainte de a ne întoarce la încăierare.

O bătălie ca aceea pe care o istorisim acum nu e altceva decît o zvîrcolire spre ideal. Progresul oprit în loc e bolnăvicios și are asemenea epilepsii tragice. A trebuit să întîlnim în drumul nostru această boală a progresului, care e războiul civil. E una din fazele fatale, act și antract totodată, ale acestei drame care se învîrtește în jurul unui comandament social și al cărui nume adevărat este „Progresul“.

Progresul !

Acest strigăt pe care-l scoatem adesea cuprinde gîndul nostru întreg ; și în punctul dramei la care

---

¹ Adică spiritualitatea (Socrate) cu preocupările vulgar-materiale, plăcerile trupești, care-l caracterizează pe Falstaff, erou shakespearic din piesele *Henric al IV-lea* și *Nevestele vesele din Windsor*.

am ajuns, deoarece ideea pe care o conține are de trecut prin mai multe încercări, ne este poate îngăduit, dacă nu să ridicăm vâlul, cel puțin să-l lăsăm să-l străbată o licărire.

Cartea pe care cititorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un capăt la altul, în totalitate și în amănunt, oricare ar fi întreruperile și scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conștiință, de la putreziciune la viață, de la bestialitate la datorie, de la iad la cer, de la nimic la Dumnezeu. Punctul de plecare : materia ; capătul : sufletul. La început balaurul, la sfârșit îngerul.

XXI

EROII

Deodată toba anunță asaltul.

Atacul fu ca o furtună. În ajun, pe întuneric, se apropiaseră de baricadă ca șarpele boa. Acum, în plină zi, pe strada aceasta largă, orice surpriză era fără îndoială cu neputință ; de altfel, forța fusese dezvăluită, tunul începuse să tragă, armata se năpusti asupra baricadei. Furia se schimbase acum în dibăcie. O puternică coloană de infanterie de linie, tăiată la intervale egale de gărzile naționale și municipale pedestre, susținută de mari mulțimi, pe care le auzai fără să le vezi, năvăli pe stradă în pas alergător, bătînd toba, sunînd din goarnă, cu baionetele sus, cu geniiștii în frunte și, nepăsătoare de proiectile, ajunse drept în fața baricadei, cu greutatea unei bîrne de aramă repezită într-un zid.

Zidul rezistă bine.

Răsculații deschiseră năvalnic focul. Baricada asaltată părea că are o coamă de fulgere. Asaltul fu atît

de sălbatic, încît baricada fu o clipă inundată de atacanți ; dar se scutură de soldați așa cum leul se scutură de cîini și nu se lasă cuprinsă de către asedia-tori decît ca o stîncă de spumă, pentru a apărea după o clipă prăpăstioasă, întunecată, uriașă.

Coloana, silită să se retragă, rămase masată în stradă, descoperită, dar grozavă, și răspunse redutei prin focuri de armă înfricoșătoare. Cine a văzut focuri de artificii își amintește de jerba pe care o face o încrucișare de scînteieri și care se numește buchet. Să-și închipuie acest buchet, nu vertical, ci orizontal, avînd în vîrfurile fiecărei dîre de foc cîte un glonț, o șevrotină sau un biscaian și purtînd moartea în ciorchinele lui de trăsnete. Baricada era dedesubtul lui.

Hotărîrea era aceeași de amîndouă părțile. Vitejia era aproape barbară și se îmbina cu un fel de cruzime eroică ce începea cu jertfa de sine. În epoca aceea un guard național se bătea cu un zuav. Trupa voia să sfîrșească ; răscoala voia să lupte. Acceptarea agoniei în plină tinerețe și în plină sănătate face din curaj o beție. În această încăierare fiecare avea măreția ceasului suprem. Strada se acoperi cu cadavre.

Baricada îl avea la un capăt pe Enjolras și la celălalt pe Marius. Enjolras care era căpetenia baricadei se păstra pentru mai tîrziu și se adăpostea ; trei soldați căzură unul după altul sub crenelul său, fără măcar să-l fi văzut ; Marius lupta descoperit. Făcea din el însuși o țintă. Ieșea cu mai bine de jumătate din trup de după vîrfurile redutei. Nu există un risipitor mai mare decît un avar care își face de cap ; nu e om mai înfricoșător în acțiune decît un visător. Marius era nemaipomenit și gînditor. Se lupta ca într-un vis. Ai fi spus că e o vedenie care trage cu pușca.

Cartușele asediaților erau pe sfîrșite ; dar 'nu și ironiile lor usturătoare. În acest vîrtej al morții în care se aflau, le ardea de rîs.

Courfeyrac era cu capul gol.

— Unde ți-e pălăria ? Întrebă Bossuet.

Courfeyrac răspunse :

— Au tras cu tunul în ea !

Sau vorbeau lucruri grave.

— Poate cineva să-i înțeleagă, striga Feuilly, cu amărăciune, pe oamenii aceștia (și da nume, nume cunoscute, chiar vestite, unele din vechea armată), care ne-au făgăduit că vor veni cu noi, ne-au jurat să ne ajute, și-au dat cuvîntul lor de cinste, generali de-ai noștri, și care ne părăsesc !

Combeferre se mulțumea să răspundă cu zîmbet grav :

— Sînt oameni care respectă regulile onoarei, așa cum respectă stelele, hăt, de departe.

Interiorul baricadei era atît de semănat cu cartușe sfărîmate, de parcă ar fi fost nins.

Asediatorii erau numeroși ; răsculații aveau o poziție bună. Se aflau în vîrfurile unui zid și-i fulgerau din plin pe soldații care se împleticeau printre morți și răniți și se izbeau de un povîrniș. Baricada asta, construită cum era, minunat întărită, era într-adevăr una din acele poziții în care un pumn de oameni țin în loc o legiune. Cu toate acestea, coloana de atac, mereu sporită, mărindu-se la număr sub ploaia de gloanțe, se apropia neînduplecată, și iată că, încetul cu încetul, pas cu pas, dar cu siguranță, armata strîngea baricada așa cum strînge șurubul teascui.

Asalturile urmară unul după altul. Groaza creștea din ce în ce mai mult. Atunci izbucni pe grămada aceea de pietre, din strada Chanvrière, o luptă vrednică de zidurile Troiei. Oamenii aceștia palizi, zdrențaroși, istoviți, care nu mîncaseră de douăzeci și pa-

tru de ore, care nu dormiseră, care nu mai aveau decât vreo câteva gloanțe de tras, care își pipăiau buzunarele în care nu mai erau cartușe, mai toți răniți, care aveau capul sau brațul bandajat cu o rufă înroșită sau pămîntie, iar hainele pline de găuri pe unde curgea sîngele, care erau abia înarmați, cu puști proaste și cu săbii vechi, ciuntite, se preschimbaseră în titani. Baricada fu înconjurată, asaltată, escaladată de zeci de ori, dar nu putu fi luată.

Pentru a-și face cineva o idee despre această luptă ar trebui să-și închipuie că un mănunchi de găteje uriașe luase foc, și că privește acest incendiu. Nu era o luptă, era interiorul unui cuptor; din gurile lor ieșea foc și pară; fețele lor erau extraordinare, forma omenească părea acolo cu neputință; luptătorii ardeau în flăcări și era îngrozitor să vezi cum se mișcau în fumul roșu salamandrele acelea ale încăierării. Nu mai zugrăvim scenele succesive și simultane ale aceluia măcel măreț. Numai epopeea are dreptul să umple douăsprezece mii de versuri cu o bătălie.

Ai fi spus că este iadul brahmanismului, cea mai înfricoșătoare dintre cele șaptesprezece prăpăstii, pe care *Veda*¹ îl numește „Pădurea săbiilor”.

Luptau corp la corp, pas cu pas, cu pistoalele, cu săbiile, cu pumnii, de departe, de aproape, de sus, de jos, de pretutindeni, de pe acoperișul casei, de la ferestrele circiumii, de la ferestruicile pivniței, unde se strecuraseră cîțiva. Erau unu contra șaizeci. Fațada *Corintului*, pe jumătate prăbușită, era hidoasă. Fereastra tatuată de gloanțe își pierduse geamurile și cercevelele și nu mai era decât o gaură fără formă,

¹ Serie de cărți sfinte indiene în limba sanscrită cuprinzînd imnuri și formule religioase brahmane; numele lor colectiv însemnează „știință”; cele mai vechi au fost scrise acum circa 3200 de ani.

astupată de-a valma cu pietre. Bossuet fu ucis ; Feuil-ly fu ucis ; Courfeyrac fu ucis ; Joly fu ucis ; Combeferre, străpuns de trei lovituri de baionetă, în piept, în clipa în care ridică un luptător rănit, abia avu vreme să-și întoarcă privirile spre cer, și-și dădu sufletul.

Marius lupta mereu, atît de ciuruit de răni, mai ales la cap, încît fața lui nu se mai vedea sub sînge, de parcă și-ar fi acoperit-o cu o batistă roșie.

Numai Enjolras nu era atins. Cînd nu mai avu armă, începu să întindă mîna în dreapta și în stînga, și cîte un răscolat îi dădea un tăiș oarecare. Nu-i rămăsese decît o frîntură, avusese patru săbii, una mai mult decît Francisc I la Marignan¹.

Homer spune : „Diomede îl gîtuie pe Axyle, fiul lui Teuthranis, care locuia cu fericita Arisba ; Euryale, fiul Mecisteei, îl răpune pe Dresos, pe Opheltios, pe Esep și pe acel Pedasus, pe care naiada Abarbarea l-a avut cu desăvîrșitul Bucolin ; Ulyse îl doboară pe Pidyte din Percosa ; Antiloc, pe Abler Polypaetes, pe Astyal ; Polydamas, pe Otos din Cylene, și Teucer pe Aretaon. Meganthios moare sub loviturile de sulită ale lui Euripyle. Agamemnon, regele eroilor, îl face una cu pămîntul pe Elatos, cel născut în orașul rîpos pe care îl scaldă zgomotosul rîu Satnois.”² În vechile noastre balade eroice, Esplandian îl atacă pe uriașul marchiz Swantibore cu o sulită de foc, iar acesta se apără strivindu-l pe cavalier sub turnurile pe care le smulge din pămînt. Vechile noastre fresce murale ni-i arată pe cei doi duci de Bretania și de Burbon cu arme, armorii și

¹ Bătălie din 1515, lîngă Milano. Regele Franței a participat efectiv la luptă și i-a învins pe mercenarii elvețieni care apărau ducatul Milano, teritoriu vasal imperiului german, pierdut cu doi ani mai înainte de Ludovic al XII-lea.

² Actele de eroism evocate de Victor Hugo sînt povestite în *Iliada*.

chimvale, în război, călare, întâlnindu-se cu securea în mînă, cu măști de fier, cu încălțăminte de fier, cu mănuși de fier, unul înveșmîntat în hermină, celălalt învăluit în albastru; Bretanul cu un leu între cele două coarne ale coroanei sale. Bourbonul împodobit cu o monstruoasă floare de crin la vizieră. Dar ca să fii falnic nu e numaidecît nevoie să porți, ca Yvon, casca ducală, să ai în mînă, ca Esplandian, o flacără vie, sau să fi adus din Egipt, ca Phyles, tatăl lui Polydamas, o armură solidă dăruită de regele Euphet¹; este destul să-ți dai viața pentru o convingere sau din loialitate. Luați soldățul naiv pînă mai ieri, țăran din Beauce sau din Limousin, care dă tîrcoale, cu săbiuța la șold, îngrijitoarelor de copii din grădina Luxembourgului, și studentul tînar, palid, aplecat asupra unei piese de anatomie sau asupra unei cărți, adolescent blond care își tunde barba cu foarfecele, însuflați-le spiritul datoriei, puneți-i față în față la răspîntia Boucherat sau în fundătura Planche-Mibray, așa ca unul să lupte pentru steag, celălalt pentru un ideal, dar ca amîndoi să creadă că luptă pentru patrie; lupta va fi uriașă, iar umbra pe care soldatul și studentul încăierăți o vor arunca pe marele cîmp de luptă epic al omenirii va fi la fel de mare ca umbra pe care o lasă Megaryon, regele Licie, cea plină de tigri, cînd se bate corp la corp cu marele Ajax², egalul zeilor.

---

¹ Personaje din romanele cavalierești din secolul al XVI-lea cărora li se atribuiau isprăvi neverosimile. Cele mai multe dintre ele aparțin romanului *Vitejiile lui Esplandian, fiul lui Amadis* (1510), de autorul spaniol Garcia Rodriguez de Montalvo, răspîndit în Franța prin traduceri. Cervantes îl citează printre romanele de aventuri care au exaltat imaginația lui Don Quijote.

² Aluzie la un episod din poemul homeric *Iliada*. Ajax a fost unul din războinicii greci cei mai temuți. Megaryon lupta ca aliat al troienilor.

Cînd nu mai existară alți conducători în viață afară de Enjolras și Marius la cele două capete ale baricadei, centrul, pe care îl susținuseră atîta vreme Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly și Combeferre, slăbi. Tunul, fără a face o spărtură practicabilă, despicase destul mijlocul redutei ; aici, vîrful zidului dispăruse sub ghiulele și se prăvălise ; sfărîmăturile, care căzuseră cînd înăuntru, cînd afară, îngrămădiseră de cele două părți ale barajului două povîrnișuri, unul dincoace de el, altul dincolo. Povîrnișul din afară punea la îndemîna atacanților un plan înclinat.

Un asalt suprem fu încercat pe acest povîrniș, și izbuti. Mulțimea purtătoare de baionete, pornită în pas năvalnic, sosi de-nestăvilit, și fruntea deasă a coloanei de luptă se ivi prin fum, în vîrful povîrnișului. De data aceasta se sfîrșise. Grupul răsculaților care apăra centrul dădu înapoi în dezordine.

În clipa aceea întunecata dragoste de viață se trezi în unii dintre ei. Ochiți de aproape de această pădure de puști, mulți nu voiră să moară. Sînt clipe în care instinctul de conservare începe să urle, și animalul se ivește în om. Erau lipsiți de casa cea înaltă cu șase etaje, care forma fundul baricadei. Casa aceasta putea fi scăparea. Era baricadată, preschimbată într-un singur zid de sus pînă jos. Mai înainte ca trupa de linie să fi ajuns în interiorul redutei, o ușă s-ar mai fi putut încă deschide și închide, o singură clipită numai, și ușa acestei case întredeschisă brusc și închisă repede la loc, ar fi însemnat viața pentru acești disperați. Îndărătul casei erau străzile, fuga, drumul deschis. Începură să bată în

ușă cu patul puștii și cu picioarele, strigând, implorând, împreunând mâinile. Nimeni nu le deschise. De la fereastră etajului al treilea îi privea capul de mort.

Dar Enjolras, Marius și încă alți șapte sau opt, adunați în jurul lor, se aruncaseră în foc și îi apărau pe ceilalți. Enjolras le strigase soldaților : „Nu înaintați !” și ucisese un ofițer care nu-i ascultase ordinul. Se afla acum în curticica interioară a redu-tei, cu spatele la casa *Corint*, cu sabia într-o mână, cu carabina în cealaltă, ținând deschisă ușa cârciumii prin care oprea asediatorii să treacă. Le striga celor disperati : „Nu e decît o singură ușă deschisă. Asta !” Și acoperindu-i cu trupul său, făcînd față numai el singur unui batalion, îi ajută să treacă prin spatele lui. Toți se îmbulziră. Enjolras, făcînd cu carabina de care se sluzea ca de un ciomag ceea ce specialiștii în mînuirea ciomegelor numesc „vîrtejul”, doborî bationetele din jurul și din fața lui și intră cel de pe urmă ; fu o clipă îngrozitoare, în care soldații voiau să pătrundă înăuntru, iar răsculații voiau să închidă. Ușa fu închisă cu o violență atît de mare, încît, atunci cînd se îmbucă în cadrul ei lăsa să se vadă, tăiate și lipite de pervaz, cele cinci degete ale unui soldat care se încheștase de ea cu tot dinadinsul.

Marius rămăsese afară. Un glonț îi spărsese clavicula ; își dădu seama că leșină și cade. În clipa aceea, cu ochii închiși, simți cum îl apucă o mîna puternică, și leșinul în care căzu abia îi lăsa timpul să-și spună, amestecînd gîndul cu amintirea supremă a Cosettei : „Sînt prizonier. Voi fi împușcat.”

Enjolras, nevăzîndu-l pe Marius printre cei ce se refugiaseră, crezu același lucru. Erau însă în clipa în care fiecare nu are vreme să se gîndească decît la propria sa moarte. Enjolras puse drugul în dreptul ușii, o zăvorî și o închise de două ori cu cheia și cu lacătul, în vreme ce de afară băteau în ea, cu furie,

soldații cu patul puștii, geniștii cu securile. Asedia-torii se adunaseră în jurul ușii. Începea acum ase-diul cârciumii.

Soldații, trebuie s-o spunem, erau plini de mînie.

Moartea sergentului de artilerie îi scosese din fire și apoi, ceea ce era și mai grav, li se spusese, în cele cîteva ore care precedaseră atacul, că răsculații îi mutilau pe prizonieri și că în cârciumă se află cadavrul unui soldat fără cap. Acest fel de zvonuri fatale sînt nelipsite în războaiele civile și un ase-menea zvon fals pricinui mai tîrziu catastrofa din strada Transnonain.

După ce baricadă ușa, Enjolras le spuse celorlalți :

— Să ne vindem scump pielea !

Se apropie apoi de masa pe care erau întinși Ma-beuf și Gavroche. Sub pînza neagră se vedeau forme drepte și țepene, una mare, alta mică, și cele două fețe se desenau ușor sub cutele reci ale lînțoliului. O mîna ieșea de sub giulgiu și atîrna în jos. Era mîna bătrînului. Enjolras se plecă și sărută mîna vrednică de cinste, așa cum în ajun îi sărutase fruntea.

Erau singurele sărutări pe care le dăduse în viața lui.

Să povestim pe scurt. Baricada se luptase ca o poartă a Tebei, iar cârciuma se luptă ca o casă din Saragossa. Astfel de rezistențe sînt crunte. Nici o îndurare. Nici un sol de la o tabără la alta. Toți vor să moară, cu condiția să ucidă. Cînd Suchet spune : „Capitulați !“, Palafox¹, îi răspunde : „După lupta cu tunul, lupta cu cuțitul“. Nimic nu lipsi de la asaltul cârciumii Hucheloup : nici pietrele care plouau de la fereastră și de pe acoperiș în capul asediatorilor, scoțîndu-i pe soldați din fire, zdrobindu-i groaznic,

¹ José de Palafox, comandant spaniol de partizani ; a apărut eroic Saragossa în 1809 împotriva francezilor.

nici împuşcăturile din pivniţă şi mansarde, nici furia atacului, nici înverşunarea apărării şi nici, în cele din urmă, când uşa cedă, nebunia dezlănţuită a exterminării. Asediatorii se năpustiră în cârciumă, împiedicându-se de scîndurile uşii forţate şi date la pămînt, şi nu găsiră pe nimeni. Scara în spirală, retezată cu lovituri de secure, zăcea în mijlocul sălii scunde. Cîţiva răniţi îşi dădeau sufletul. Cei care nu fuseseră încă ucişi se aflau la primul cat, şi acolo, prin gaura tavanului, pe unde pătrundea înainte scara, izbucni un foc îngrozitor. Erau cele din urmă cartuşe. După ce fură trase, după ce oamenii aceştia în agonie nu mai avură nici pulbere şi nici gloanţe, luară, fiecare, în mîna, două din sticlele puse deoparte de Enjolras, şi despre care am vorbit, şi ţinură piept asaltului cu aceste măciuci înfiorător de fragile. Erau sticle de apă tare. Povestim aceste detalii sumbre ale măcelului aşa cum au fost. Cel asediat, vai ! îşi face arme din orice. Focurile care ardeau pe ape nu l-au dezonorat pe Arhimede¹, iar smoala clocotită nu l-a necinstit pe Bayard². Orice război e făcut din groază şi n-ai de ales. Focurile de armă ale asediatorilor, deşi stîljenite şi venind de jos în sus, erau totuşi ucigătoare. Marginea găurii din tavan fu repede înconjurată de capete moarte, din care curgeau dîre lungi şi aburinde. Zgomotul era de nedescris ; un fum îmbîcsit şi fierbinte întuneca bătălia. Nu există

---

¹ Arhimede, marele savant grec din Siracuza (Sicilia), ucis de un soldat roman cu prilejul cuceririi cetăţii (212 î.e.n.) incendia corăbiile duşmane cu ajutorul unor oglinzi care reflectau în pînze razele soarelui concentrate.

² Pierre de Terrail, senior de Bayard, devenit legendar prin vitejia sa în expediţiile regilor Franţei în Italia (sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea). Folosea şi el, după mijloacele militare medievale, smoala clocotită împotriva asediatorilor de castele, cărora li se turna de sus lichidul vîscos şi fierbinte.

cuvinte pentru a zugrăvi groaza care ajunge la acest punct. În lupta infernală ce se dădea nu mai existau oameni. Nu mai erau nici uriași care luptau împotriva coloșilor. Semăna mai mult cu Milton și cu Dante decât cu Homer¹. Demonii atacau și li se împotriveau stafiile.

Era un eroism monstruos.

XXIII

ORESTE FLĂMÎND ȘI PILADE BEAT

În cele din urmă vreo douăzeci de asediatori, soldați, guarzi naționali, guarzi municipali de-a valma, cățărându-se unul pe altul, ajutându-se de scheletul scării, aninându-se de ziduri, agățându-se de tavan, sfișiați chiar pe marginea trapei, cei mai mulți cu chipul desfigurat de răni în această ascensiune înspăimântătoare, orbiți de sânge, furioși, sălbăticiți, se năpustiră în sala de la primul etaj. Acolo nu mai era decât un singur om în picioare: Enjolras. Fără cartușe, fără spadă, nemaiavând în mână decât țeava carabinei cu care zdrobise țeasta unuia dintre cei ce intraseră. Pusese masa biliardului între asediatori și el, se dăduse înapoi până în colțul sălii și acolo, cu privirea semeată, cu capul sus, cu acea frîntură de armă în mână, era încă destul de tulburător pentru a face gol în jurul lui. Un strigăt se ridică :

— Uite șeful ! El l-a ucis pe artilerist. Pentru că și-a ales locul, să stea acolo. Să rămână acolo. Să-l împușcăm pe loc !

---

¹ Adică lupta devenise hidoasă, ca zvîrcolirile osîndiților din infern, descrise în *Divina Commedia* a lui Dante Alighieri, sau în *Paradisul pierdut*, de John Milton (poet englez — 1608 — 1674) ; nu mai avea măreția eroică a încăierărilor dintre eroii celebri ai lui Homer, în *Iliada*.

— Împuşcaţi-mă ! zise Enjolras.

Şi, aruncînd bucata fărîmată de carabină, îşi încrucişă braţele şi-şi înfăţişă pieptul.

Îndrăzneala de a muri frumos îi mişcă întotdeauna pe oameni. Îndată ce Enjolras îşi încrucişă braţele, primindu-şi sfîrşitul, în sală încetă larma băătăliei, şi haosul se preschimbă brusc într-un fel de solemnitate de mormînt. Părea că măreţia ameninţătoare a lui Enjolras, nemişcat şi dezarmat, atîrnă greu deasupra tumultului, că tînărul acesta, singurul care nu avea nici o rană, care era mîndru, însîngerat, încîntător, nepăsător, de parcă ar fi fost invulnerabil, constrînge adunătura aceea sinistră să-l ucidă cu respect. Frumuseţea lui, pe care o sporea în clipa aceea mîndria lui, era minunată, şi, ca şi cum n-ar fi putut fi ostenit, după cum nu era nici rănit, după acele înspăimîntătoare douăzeci şi patru de ceasuri care se scurseseră, Enjolras era rumen şi proaspăt. Poate că despre el spunea mai tîrziu un martor, în faţa consiliului de război : „Era un răsculat căruia am auzit că-i spuneau Apollon“. Un soldat din garda naţională, care îl ochea pe Enjolras, lăsa arma jos, spunînd : „Mi se pare că aş împuşca o floare“.

În colţul opus lui Enjolras, doisprezece oameni formară un pluton şi-şi pregătiră puştile în tăcere.

Apoi un sergent strigă :

— La umăr !

Un ofiţer îi opri :

— Aşteptaţi ! Şi adresîndu-se lui Enjolras : Vrei să te leg la ochi ?

— Nu.

— Dumneata eşti acela care l-a ucis pe sergentul de artilerie ?

— Da.

Grantaire se trezise de cîteva clipe.

Cititorul își amintește că Grantaire dormea încă din ajun în sala de sus a cârciumii, așezat pe un scaun și prăbușit peste o masă.

Realiza vechea metaforă cu toată puterea ei : era beat mort. Hidosul filtru de absint-stout-alcool îl făcuse să cadă în letargie. Îi lăsaseră masa pe care se rezema, pentru că era mică și nu putea fi de folos baricadei. Rămăsese mai departe în această poziție, cu pieptul îndoit peste masă, cu capul culcat pe brațe, împresurat de pahare, halbe și sticle. Dormea somnul zdrobitor al ursului amorțit și al lipitorii sătule. Nimic nu-l tulburase ; nici împușcăturile, nici ghiulelele, nici mitralia care pătrundea prin fereastră în sala unde se afla, nici vuietul grozav al asaltului. Din când în când, îi răspundea numai tunului cu câte un sforăit. Părea că așteaptă acolo să vină un glonț și să-l cruțe de osteneala de a se trezi. În jurul lui zăceau mai multe cadavre și, la prima vedere, nimic nu-l deosebea de aceia care dormeau somnul adânc al morții.

Nu zgomotul îl trezește pe un om beat, ci liniștea. Această ciudățenie a fost observată de multe ori. Amorțeala în care căzuse Grantaire era sporită de surparea din jurul lui ; prăbușirea îl legăna. În schimb, întreruperea larmei, în fața lui, fu o puternică lovitură pentru acel somn adânc. Într-adevăr, efectul e acela al unei trăsurii care se oprește brusc. Cei ce dorm se deșteaptă. Grantaire sări în sus, întinse brațele, se șterse la ochi, privi, căscă și înțelese.

Beția care sfârșește seamănă cu o perdea care se destramă. Vezi în bloc și dintr-o singură privire tot ce-ți ascunde ea. Totul se înfățișează dintr-o dată memoriei ; și omul beat, care nu știe nimic din cele ce se petrec de douăzeci și patru de ore încoace, nici n-a apucat să-și deschidă pleoapele bine și pricepe

tot. Ideile îi revin cu o bruscă luciditate ; beția se împrăstie ca o pîclă care orbea creierul, se răsfirea și face loc obsesiei clare și precise a realității. Soldații, cu ochii pe Enjolras, nici nu-l zăriră măcar pe Grantaire, care stătea deoparte, într-un colț, ascuns parcă îndărătul biliardului. Sergentul se pregătea să repete ordinul : „La umăr !“, cînd deodată, auziră o voce puternică care striga lîngă ei :

— Trăiască Republica ! Și eu sînt cu ea !

Grantaire se ridicase.

Marea strălucire a luptei de la care lipsise, la care nu luase parte, apărură în privirea înfocată a bețivului transfigurat.

Repetă : „Trăiască Republica !“ străbătu sala cu pași siguri și se așează în fața puștilor, alături de Enjolras.

— Sfîrșiți cu doi dintr-o împușcătură ! spuse el. Și întorcîndu-se cu blîndețe spre Enjolras, îi spuse : Îmi dai voie ?

Enjolras îi strînse mîna, zîmbind.

Nici nu zîmbise bine, că și izbucni detunătura.

Enjolras, străpuns de opt gloanțe, rămase proptit de perete, ca și cum gloanțele l-ar fi țintuit acolo. Își aplecă fruntea numai.

Fulgerat, Grantaire căzu la picioarele lui.

Peste cîteva clipe, soldații îi măturară pe ultimii răsculați, adăpostiți în partea de sus a casei. Trăgeau în pod prin niște zăbrele de lemn. Se luptau sub acoperiș. Trupurile erau azvîrlite pe ferestre, unele încă vii. Doi călăreți, care încercau să ridice omnibusul sfărîmat, fură uciși cu focuri de carabină trase din mansarde. Un om în bluză fu azvîrlit jos cu o lovitură de baionetă în burtă ; acum horcăia pe pămînt. Un soldat și un răsculat se rostogoleau împreună pe povîrnișul de țiglă al acoperișului și, nevrînd să-și dea drumul unul altuia, cădeau înianțuiți în-

tr-o îmbrățișare sălbatică. O luptă la fel, în pivniță. Strigăte, focuri de armă, zdrobire de picioare, sălbatică. Apoi tăcere. Baricada era luată.

Soldatii începură să caute prin casele din jur și să-i urmărească pe fugari.

XXIV

PRIZONIER

Marius era într-adevăr prizonier. Prizonierul lui Jean Valjean. Mîna care îl apucase de la spate, în clipa căderii, și pe care o simțise pe cînd își pierdea cunoștința era aceea a lui Jean Valjean.

Jean Valjean nu luase parte la luptă într-alt fel decît punîndu-se în primejdie. Fără el, în acea fază ultimă a agoniei, nimeni nu s-ar fi gîndit la răniți. Datorită lui, care era mereu prezent în mijlocul măcelului, ca o providență, cei care cădeau erau ridicați, transportați în sala cea scundă și pansați. În intervale, repara baricada. Dar nu făcu cu mîinile lui nimic care ar fi putut semăna cu o lovitură, cu un atac, sau chiar cu o apărare personală. Tăcea și sărea în ajutor. De altfel, se alesese numai cu cîteva zgîrieturi. Gloanțele îl ocoliseră. Dacă sinuciderea ar fi făcut parte din ceea ce își dorise în clipa cînd intrase în acel mormînt, atunci nu izbutise în această privință. Dar ne îndoiim că s-ar fi gîndit la sinucidere, pentru că e un act nereligios.

În ceața deasă a luptei, Jean Valjean părea că nu-l vede pe Marius, de fapt, nu-l slăbise din ochi. Cînd Marius fu doborât la pămînt de un glonț, Jean Valjean țîșni cu agerimea unui tigru, se năpusti asupra lui ca asupra unei prăzi și îl luă cu el.

În clipa aceea, vârtejul atacului era atît de năprasnic concentrat asupra lui Enjolras și asupra ușii cîrciumii, încît nimeni nu-l văzuse pe Jean Valjean cînd îl luase în brațe pe Marius, străbătuse cu el unghiul desfundat al baricadei și pierise îndărătul colțului casei *Corint*.

Cititorul își amintește că acest colț făcea un fel de întrînd în stradă și ferea de gloanțe, de mitralie și de priviri o palmă de loc. Uneori într-un incendiu, scapă de foc o odaie, și în mările cele mai furtunoase, dincolo de un promontoriu sau la capătul unei strîmtori între stînci, găsești un colțișor liniștit. În această cotitură a trapezului interior al baricadei își dăduse duhul Éponine.

Acolo se opri Jean Valjean, îl lăsă pe Marius să alunece pe pămînt, se lipi de zid și privi în jurul lui.

Situația era îngrozitoare.

Deocamdată, pentru vreo două sau trei minute, această fișie de zid mai constituia încă un adăpost ; dar cum să iasă din acest măcel ? Își amintea cît de înspăimîntat fusese cu opt ani în urmă, pe strada Polonceau, și în ce fel izbutise să scape ; atunci fusese greu, azi era cu neputință. Avea în fața lui această casă neîndurată și surdă, cu șase etaje, care nu părea locuită decît de omul mort aplecat la fereastră ; la dreapta avea baricada destul de scundă care închidea strada Petite-Truanderie ; acest obstacol părea ușor de trecut, dar dincolo de creasta lui se vedea un șir de vîrfuri de baionete. Era trupa de linie postată dincolo de baricadă, la pîndă. Fără doar și poate că a trece baricada însemna a căuta cu lumînarea gloanțele plutonului și că orice cap care ar fi depășit înălțimea zidului de pietre ar fi servit drept țintă pentru șaiszeci de puști. La stînga lui se afla cîmpul de luptă. Dincolo de colțul casei se afla moartea.

Ce era de făcut ?

Numai o pasăre ar fi putut scăpa de acolo.

Și trebuia să se hotărască pe loc, să găsească un mijloc, să ia o hotărâre. Ceilalți se băteau la câțiva pași de el ; din fericire, toți se înverșunau asupra unui singur punct, asupra ușii cârciumii ; dar dacă unui soldat, unuia singur, i-ar fi trecut prin minte să ocolească casa sau să atace prin flanc, totul ar fi fost sfârșit.

Jean Valjean privi casa din fața lui, privi baricada de alături, apoi privi în jos, cu furia celui încolțit, năuc, ca și cum ar fi vrut să facă o gaură în pământ cu ochii.

Privind așa, ceva greu de definit într-o astfel de agonie se desena, se înfiripă la picioarele lui, ca și cum privirea ar fi putut face să răsară din pământ lucrul dorit. Zări la câțiva pași de el, la poalele micului baraj, atît de nemilos păzit și pîndit din afară, sub grămada de pietre care îl ascundeau în parte, un grătar de fier culcat la același nivel cu pămîntul. Acest grătar, făcut din bare groase transversale, avea vreo șaizeci de centimetri pătrați. Rama de pietre cubice care îl susținea fusese smulsă și grilajul era aproape desprins. Printre drugi se întrezărea o deschizătură întunecoasă care semăna cu hornul unei vetre sau cu cilindrul unei cisterne. Jean Valjean se repezi la grătar. Vechea lui artă de a evada îi veni în minte ca o fulgerare. Ca în delir, cu forța unui uriaș, cu repeziciunea unui vultur, dădu la o parte pietrele, ridică grătarul, îl luă pe Marius pe umeri, țeapăn ca un mort, și ajutîndu-se cu coatele și cu genunchii, coborî cu această greutate în spinare în puțul din fericire puțin adînc, lăsă să-i cadă deasupra capului greaua trapă de fier, peste care pietrele mișcate din loc se rostogoliră din nou, și ajunse cu piciorul pe o suprafață pietruită,

la trei metri sub pământ. Făcu toate astea în câteva minute.

Jean Valjean se afla, cu Marius, care era tot leșinat, într-un fel de coridor lung, subteran.

Aici, pace adîncă, liniște desăvîrșită, noapte.

Avu din nou impresia de altădată, cînd din stradă nimerise într-o mînăstire. Numai că de data aceasta nu o ducea cu sine pe Cosette, ci pe Marius.

Acum abia de se auzea deasupra lui, ca un murmur nedeslușit, uriașul zbucium al cîrciumii luate cu asalt.

CARTEA A DOUA

INTESTINUL LEVIATANULUI¹

I

PĂMÎNTUL SARĂCIT DE MARE

Parisul azvîrle în apă douăzeci și cinci milioane pe an. Nu e o metaforă. Cum și în ce fel? Zi și noapte. În ce scop? Fără nici un scop. Cu ce gând? Fără să se gîndească. Pentru ce? Pentru nimic. Cu ajutorul cărui organ? Cu ajutorul intestinului lui. Care este acest intestin? Canalul.

Douăzeci și cinci de milioane este cea mai modestă dintre cifrele aproximative pe care le dau evaluările științei de specialitate.

După multe dibuieli, știința știe astăzi că îngrășămîntul cel mai rodnic și mai folositor este îngrășămîntul omenesc. Spre rușinea noastră, chinezii o știau de mai înainte. „Nici un țaran chinez, ne-o spune Eckerberg², nu se duce la oraș fără să aducă, la cele două capete ale cobiliței lui de bambus, două căldări pline cu ceea ce noi numim scîrnăvie“. Datorită îngrășămîntului omenesc, pămîntul Chinei este astăzi tot atît de tînăr ca pe vremea lui Avram. Re-

---

¹ Monstru despre care pomeneste *Biblia*.

² Călător german în Extremul Orient de la începutul secolului al XIX-lea; despre care V. Hugo a aflat citind o broșură intitulată: *Statistică a canalelor Parisului*, apărută pe vremea exilului său în insulele Anglo-Normande. I-a împrumutat date și idei expuse în acest capitol.

colta de grâu în China dă de o sută douăzeci de ori sămînța care a fost pusă în pămînt. Nici un guano¹ nu se poate compara în fertilitate cu materiile descompuse ale unei capitale. Un oraș mare este cel mai grozav băligar. Dacă s-ar întrebuița orașul pentru îngrășarea ogoarelor, izbînda ar fi deplină. Dacă aurul nostru e băligar, în schimb băligarul nostru e aur.

Dar ce se face cu acest aur-băligar? E aruncat în prăpăstii.

Convoaie de corăbii sînt trimise cu mari cheltuieli pentru a recolta de la Polul Sud baliga petrelului² și a pinguinilor, iar nesfîrșitul izvor de bogăție pe care-l avem la îndemîna este trimis în mare. Dacă tot îngrășămîntul omenesc și animal, pe care lumea îl pierde, ar fi dat înapoi pămîntului, în loc de a fi azvîrlit în apă, ar fi de ajuns pentru a hrăni lumea întreagă.

Știți ce sînt maldărele de murdărie de la marginea drumului, cotigele cu gunoaie care huruie noaptea pe străzi, groaznicele butoaie ale edilității, scurgerile puturoase de murdărie subterană, pe care ni le ascunde pavajul străzii? Sînt cîmpii înflorite, iarbă verde, merișor, cimbru, salvie, sînt vînat, vite, muget satisfăcut de vaci, seara, fîn bine mirositor, grâu aurit, pîine pe masa voastră, sînge cald în vinele voastre, sînt sănătate, bucurie, viață. Așa vrea creațiunea plină de mister, care e pe pămînt transformare și în ceruri transfigurare. Dați-le înapoi marelui creuzet; din ele va ieși belșugul vostru. Hrana cîmpiilor e hrana oamenilor.

Sînteți liberi să risipiți această bogăție și să mă găsiți caraghios pe deasupra. Asta ar fi capodopera neștiinței voastre.

¹ Îngrășămînt compus din excremente de pasăre.

² Pasăre de mare, palmipedă.

Statisticile au calculat că numai Franța face în fiecare an un vărsămînt de o jumătate de miliard Atlanticului prin gura fluviilor ei. Notați bine, cu aceste cinci sute de milioane s-ar plăti un sfert din cheltuielile bugetului. Asta e iscusința omului, care vrea mai bucuros să arunce cinci sute de milioane pe gîrlă. Însăși măduva poporului e dusă, picătură cu picătură, de ticăloasa scurgere a canalelor noastre, în fluvii, și de uriașa scurgere a fluviilor în ocean. Fiecare icnire a haznalelor noastre ne costă o mic de franci. De aici, două rezultate : pămîntul sărăcit și apa împruțită. Din brazdă iese foamea, și din fluvii, boala.

Se știe, de pildă, că în clipa de față Tamisa otrăvește Londra.

În ce privește Parisul, a fost nevoie să se mute în ultima vreme cele mai multe din gurile de scurgere în aval, dincolo de cel din urmă pod.

Ar ajunge un aparat cu două tuburi, înzestrat cu supape și ecluze aspiratoare și respingătoare, un sistem de drenaj elementar, simplu ca plămînul omului, și care funcționează, de altfel, în multe localități din Anglia, pentru a aduce în orașele noastre apa curată din cîmpii și pentru a trimite cîmpiilor apa bogată a orașelor. Acest du-te-vino ușor, cel mai simplu de pe lume, ne-ar păstra cele cinci sute de milioane pe care le aruncăm. Dar lumea se gîndește la altceva.

Procedeul actual face răul vrînd să facă binele. Intenția este bună, dar rezultatul e trist. Se crede că se curăță orașul, dar se stinge populația. Un canal este o neînțelegere. Cînd drenajul, cu dubla lui funcțiune, va înlocui peste tot canalul care spală sărăcind și va da înapoi ceea ce ia, cînd el se va combina cu datele unei noi economii sociale, produsul pămîntului va fi înzecit și problema mizeriei va fi

simțitor atenuată. Adăugați suprimarea parazitismelor și problema va fi rezolvată.

Pînă atunci, bogăția publică se duce pe gîrlă și păgubim. Pagubă, acesta e cuvîntul potrivit. Europa se ruinează prin epuizare.

Cît despre Franța, am arătat care este cifra. Iar dacă Parisul cuprinde a douăzeci și cincea parte din populația totală a Franței și dacă îngrășămîntul parizian este cel mai bogat dintre toate, atunci evaluăm, la mai puțin decît ar trebui, partea Parisului la douăzeci și cinci de milioane, din jumătate de miliard pe care Franța o pierde în fiecare an. Aceste douăzeci și cinci de milioane, dacă ar fi întrebuințate pentru asistența socială și pentru sărbători, ar crește măreția Parisului. Orașul însă le cheltuiește în hazznale, în asemenea măsură, încît s-ar putea spune că marea risipă a Parisului, petrecania lui de pomina, sminteala lui à la Beaujon¹, orgia lui, revărsarea lui de aur din plin, fastul lui, măreția lui nu sînt altceva decît canalele lui.

Orbiți de o proastă economie politică, înecăm, lăsam să se ducă de rîpă și să se piardă în adîncuri bunăstarea tuturor. Ar trebui să existe plase de Saint-Cloud² pentru averea publică.

Din punct de vedere economic, faptul poate fi rezumat astfel: Parisul este un sac cu fundul spart. Parisul, cetate model, tipar al capitalelor bine rînduite, pe care fiecare popor se străduiește să-l copieze, metropolă a idealului, patrie augustă a iniția-

¹ Financiar francez din secolul al XVIII-lea, vestit prin risipa și prin viața de desfrîu pe care o ducea; se îmbogățise speculînd asupra grîului în anii de foamete. Spre a i se uita fără delegile, a fondat la Paris un spital care îi poartă și azi numele.

² La Saint-Cloud, oraș așezat pe Sena, în imediata apropiere a Parisului, se află plase pentru oprirea cadavrelor sinucigașilor prin înecare.

tivei, a imboldului și a experienței, centru și lăcaș al minților luminate, acest oraș-națiune, stup al viitorului, amestec minunat de Babilon și de Corint, din punctul de vedere de la care am pornit, ar face pe un țăran din Fo-Kian să ridice din umeri.

Imitați Parisul și vă veți ruina.

De altfel, Parisul imită el însuși, această risipă străveche și nesinchisită.

Aceste dobitocii surprinzătoare nu sînt noi ; nu e vorba de o prostie tinerească. Cei vechi procedau la fel ca modernii. „Haznalele Romei, spune Liebig, au supt toată bunăstarea țăranului roman“. Roma a stors Italia și, după ce a turnat Italia în haznaua ei, a răsturnat în ea Sicilia, apoi Sardinia, apoi Africa. Haznaua Romei a înghițit lumea. Haznaua aceasta voia să soarbă cetatea și universul ; *Urbi et orbi*. Oraș veșnic, hazna fără fund.

Roma este o pildă pentru asemenea lucruri, ca și pentru altele.

Această pildă este urmată de Paris, cu toată prostia caracteristică orașelor pline de duh.

Pentru nevoile operațiunii pe care am explicat-o, Parisul are sub el un alt Paris ; un Paris al canalelor, cu străzile, răspîntiile, piețele, fundăturile, arterele și circulația lui, făcut din murdărie, dar din murdărie fără formă omenească.

Nu trebuie să măgulim pe nimeni, nici chiar un mare popor ; acolo unde se află tot, mîrșavia stă alături de sublim ; iar Parisul cuprinde în el Atena, orașul luminii, cuprinde Tyrul, orașul puterii, Sparta, orașul virtuții, Ninive, orașul-minune, dar mai cuprinde în el și Luteția, orașul de noroi.

De altfel, și aici găsim pecetea puterii lui, și uriașa hazna a Parisului realizează, printre monumente,

același ideal ciudat pe care l-au realizat în omenire câțiva oameni ca Machiavel, Bacon¹ și Mirabeau : josnicia măreață.

Dacă privirea i-ar putea cuprinde întinderea, sub-solul Parisului ar avea înfățișarea unui uriaș madrep-or. Un burete nu are mai multe găuri și coridoare decât bulgărele de pământ cu o circumferință de șase leghe, pe care se odihnește străvechiul mare oraș. Fără a mai vorbi de catacombe, care sînt o pivniță separată, fără a mai vorbi de încălțita împletitură a conductelor de gaz, fără a mai socoti vastul sistem de tuburi al distribuției de apă potabilă, care se sfîrșește cu fîntînile ; numai canalele, ele singure, alcătuiesc sub cele două maluri o uriașă rețea întunecată ; un labirint căruia înclinarea îi servește drept fir conducător.

Acolo, în ceața umedă, se ivește șobolanul care pare a fi fătat de pîntecele Parisului.

II

ISTORIA VECHE A CANALULUI

Închipuiți-vă că Parisul ar fi ridicat ca un copac și că rețeaua subterană a canalelor, văzută de sus, ar desena pe cele două țărmuri un fel de ramură mare, altoită pe fluviu. Pe malul drept, canalul de centură ar fi trunchiul acestei ramuri, conductele secundare ar fi ramurile, și fundăturile ar fi rămu-relele.

---

¹ Bacon (1561—1626), cancelar al Angliei sub Iacob I Stuart. Ca filozof are meritul de a fi părintele materialismului englez și, în general, al științelor experimentale din epoca modernă. Ca om politic, însă, a fost atît de venal, încît parlamentul, sub presiunea opiniei publice, a fost silit să-l demită.

Imaginea aceasta este sumară și numai pe jumătate exactă, deoarece unghiul drept, care este unghiul obișnuit al acestui fel de ramificații subterană, se găsește foarte rar în lumea vegetală.

Veți putea avea o imagine asemănătoare a acestui ciudat plan geomic, dacă vă închipuiți că ați vedea culcat pe un fond întunecat un alfabet oriental, bizar, în dezordine, ale cărui litere diforme ar fi sudate unele de altele, când la colțuri, când la extremități, într-un talmeș-balmeș aparent și, la prima vedere, întâmplător.

Haznalele și canalurile jucau un mare rol în evul mediu, în Imperiul de Răsărit și în bătrînul Orient. Acolo se ivea ciuma, acolo mureau despoții. Mulțimile priveau cu un fel de spaimă religioasă culcușurile astea ale putreziciunii, leagăne monstruoase ale morții. Groapa păduchilor din Benares nu este mai puțin amănunțită decît groapa cu lei din Babilon¹. După spusele cărților rabinice, Teghath-Phalasar² nu jura decît pe haznaua din Ninive. Jean de Leyda³ scotea din canalurile de la Münster falsa lui lună, și

---

¹ Prima aluzie evocă marele centru de pelerinaj brahman și mahomedan din centrul Indiei de nord; călătorii europeni din secolul al XIX-lea îi admirau numeroasele pagode și moschee, dar insistau totodată asupra murdăriei mulțimii de fahiri și pelerini. După legenda biblică, în timpul captivității babiloniene a evreilor, profetul Daniel a fost aruncat de două ori în groapa cu lei din Babilon, fiindcă demascase tertipurile și înșelătoriile curtenilor și preoților păgîni.

² Rege asirian din secolul al VIII-lea î.e.n.

³ Mistic și reformator religios olandez din prima jumătate a secolului al XVI-lea. A condus grupul anabaptist din Münster (Westfalia) unde a încercat să înființeze, în 1533, o republică egalitară, avînd în vedere apropiatul „sfîrșit al lumii”.

Mokannâ¹, confratele lui oriental, profet ascuns al Korassanului, scotea falsul lui soare din puțul-hazna din Kekhscheb.

Istoria oamenilor se oglindește în istoria haznalelor. Gemoniile² spuneau povestea Romei. Vechile canale ale Parisului au fost ceva nemaipomenit. Au servit de mormânt și de azil. Crima, inteligența, protestul social, libertatea de conștiință, gândirea, furtul, tot ceea ce era urmărit sau e încă de legile omenesci s-a ascuns în această gaură : bătaușii veacului al XIV-lea, pungașii veacului al XV-lea, hughe-noții celui de-al XVI-lea, iluminatii lui Morin³ în secolul al XVII-lea, tîlharii amestecați printre revoluționari în al XVIII-lea. De aici ieșea, acum o sută de ani, pumnalul nocturn, aici se strecura hoțul care se simțea încolțit ; pădurea are peșterile ei, Parisul își are canalul. Vagabonzii, această *picareria*⁴ galică, luau canalul drept o sucursală a Curții Miracolelor⁵, și seara, batjocoritoare și feroce, intra sub canalul Maubuée ca într-un culcuș.

Era firesc ca cei care „lucrau“ zilnic în fundătura Vide-Gousset sau pe strada Coupe-Gorge⁶ să aibă ca

¹ Șef arab de sectă islamică din a doua jumătate a secolului al VIII-lea. *Korasanul* este o regiune din nord-estul Iranului.

² Gemoniile erau, în antichitate, scările care coborau pe partea nord-vestică a muntelui Capitoliu ; acolo erau expuse cadavrele celor ce fuseseră supuși chinurilor, mai înainte de a fi aruncate în Tibru.

³ Mistic persecutat de biserica catolică ; a pierit ars pe rug în 1663. Cîțiva discipoli fanatici („iluminatii lui Morin“) i-au mai propovăduit și după moarte ideile despre apropiatul sfîrșit al lumii.

⁴ Termen spaniol care însemnează „golătimea“ ; un *picaro* era un lumpenproletar trăind din expediente și călătorind într-una spre a i se pierde urma.

⁵ Mahala din vechiul Paris în care se adunau tot felul de nenorociți infirmi.

⁶ În românește : Golește-Punga și Taie-Beregata.

domiciliu de noapte puntea de la Chemin-Vert sau de la Hurepoix. De aici, un furnicar de amintiri. Coridoarele acestea singuratece sînt bănuite de tot felul de strigoi; peste tot putreziciune și duhori, ici-colo cîte o ferestruică, în care, dinăuntru, Villon stă de vorbă cu Rabelais de afară.

În Parisul de altădată, canalul era locul de întîlnire al tuturor istovirilor și încercărilor. Economia politică vede în el o descompunere, iar filozofia socială, o drojdie.

Canalul este conștiința orașului. Totul se îndreaptă spre el, totul se confruntă în el. În acest loc livid și întuneric, în schimb nu sînt taine. Fiecare lucru își are adevărata lui înfățișare sau cel puțin înfățișarea lui definitivă. Maldărul de murdării are calitatea de a nu spune minciuni. Aici se adăpostește naivitatea. Găsești aici masca lui Basile¹, dar i se văd cartonul și sforile, dedesubtul și exteriorul, și e zugrăvită cu un noroi cinstit. Alături stă nasul fals al lui Scapin². Toate murdăriile civilizației, după ce au ieșit din circulație, cad în această groapă a adevărilor, în care ajunge pînă la urmă uriașa alunecare socială. Dar dacă adevărurile se scufundă, aici, în schimb, sînt puse la vedere. Acest talmeș-balmeș este o spovedanie. Aici s-a isprăvit cu falsele aparențe, adăugirile de prisos nu mai sînt cu putință, murdăria își scoate cămașa, goliciunea e desăvîrșită, iluziile și vedeniile se împrăstie, nu mai rămîne decît ceea ce e în adevăr, cu trista înfățișare a celor ce se sfîrșesc. Realitate și dispariție. Colo, un fund de sticlă trădează

---

¹ Personaj din *Bărbierul din Sevilla* al lui Beaumarchais; masca îi era morală, dar haina-i respectabilă de maestru de muzică ascunde un ipocrit venal.

² Tip de valet isteț din comedia clasică italiană și franceză, care înveselea publicul nu numai prin verva sa, ci și printr-un nas enorm.

beția, un mîner de coș îți vorbește de gospodărie : aici un cocean de măr care avea păreri literare e din nou un cocean de măr și atît. Efigia unui gologan se acoperă fățiș cu un strat verde-cenușiu, scuipatul lui Caiafa se întîlnește cu vărsătura lui Falstaff¹, galbenul ieșit din tripou se izbește de cuiul de care atîrnă frînghia spînzuratului, fetușul vînat se rostogolește înfășurat în paietele care au dăntuit la Operă în ultima zi a carnavalului, o tocă de magistrat, după ce a judecat atîția oameni, se întinde lîngă o zdreanță care a fost odată fusta Margotonei² ; aici e mai mult decît înfrățire, toate se bat pe burtă. Tot ce se sulemenea altădată, aici se mîzgălește. Ultimul vâl este smuls. Canalul e cinic. Spune tot.

Această sinceritate a murdăriei neplace, odihnește sufletul. Cînd ți-ai petrecut vremea îndurînd pe pămînt spectacolul ifoselor pe care ți-l dă rațiunea de stat, jurămîntul, înțelepciunea politică, dreptatea omenească, cinstea profesională, cerințele severe ale situației, robele incoruptibile, te simți ușurat cînd intri într-un canal și vezi pleava care se împacă bine.

În același timp e și o învățătură. Am spus mai înainte că istoria trece prin canale. Noapțile sfîntului Bartolomeu se filtrează picătură cu picătură printre pietre³. Marile asasinate publice, măcelurile politice și religioase străbat această subterană a civilizației și își împing cadavrele în ea. Pentru privirea unui

¹ După legenda biblică arhiereul Caiafa l-ar fi scuipat pe Isus cînd acesta a fost adus în fața lui spre judecată. Falstaff, personaj din *Nevestele vesele din Windsor* de Shakespeare, avea grețuri și vomitări, atît din pricina abuzului de băutură și mîncare, cît și în urma unei băi în Tamisa, într-un coș cu rufe murdare, consecință a aventurilor sale.

² Nume generic pentru fetele de la țară devenite slujnice la Paris (Margoton este derivat de la Margot, Margareta).

³ Adică sîngele vărsat în măceluri, ca acel al calviniștilor din noaptea de 24 august 1572, se scurge în canale.

visător, toți criminalii istoriei sînt aici, în această penumbră hîdă, în genunchi, cu o fișie din propriul lor lîntoliu drept șort, ștergînd lugubru cu buretele faptele lor. Ludovic al XI-lea e aici cu Tristan¹, Francisc I cu Duprat², Carol al IX-lea cu maică-sa³, Richélieu cu Ludovic al XIII-lea, Louvois, Letellier⁴, Hébert, și Maillard⁵, sînt toți, zgîriind pietrele și încercînd să facă să piară urma celor săvîrșite de ei. Sub bolți se aude foșnetul măturii nălucilor ăstora. Respiri mirosul putred, puternic al catastrofelor sociale. Prin colțuri vezi sclipiri roșietice. Acolo curge o apă groaznică, în care s-au spălat mîini însîngerate.

Observatorul social trebuie să pătrundă aceste umbre. Fac parte din Laboratorul lui. Filozofia este microscopul gîndirii. Toate vor să fugă de ea, dar ei nu-i scapă nimic. E zadarnic să te codești. Ce latură a ta arăți atunci cînd te codești? Latura rușinoasă. Filozofia urmărește răul cu privirea ei cinstită și nu-i îngăduie să se refugieze în neant. Ea știe să

---

¹ Om de încredere al lui Ludovic al XI-lea, șef al poliției sale; a fost instrumentul măsurilor aspre ale stăpînului său împotriva feudalilor rebeli (a doua jumătate a secolului al XV-lea).

² Cancelar al Franței sub Francisc I, a lucrat cu mult zel pentru întărirea absolutismului, strîngînd totodată și o avere fabuloasă prin vînzarea la mezat a tuturor slujbelor de stat.

³ Este vorba de Chaterine de Médicis, regentă în timpul minorității lui Carol IX-lea și inspiratoare a politicii antic Calviniste a Curții, care a dus la masacrul din noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572).

⁴ Letellier, ministru de război de la începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, a fost tatăl marchizului de Louvois, care i-a urmat în aceeași demnitate.

⁵ Revoluționari de la 1789 (despre Hébert vezi notele anterioare). Mailard a luat parte la asaltul Bastiliei; a fost unul din conducătorii maselor pariziene care au readus familia regală din Versailles la Paris și, în sfîrșit, unul din judecătorii populari care au condamnat în noiembrie 1792, pe nobilii și preoții întemnițați pentru intrigile lor reacționare.

vadă totul în lucrurile care pier, în lucrurile care se micșorează și se sting. Ea reconstituie purpura dintr-o zdreanță, și femeia după îmbrăcăminte. Reface un oraș cu ajutorul haznalei; cu ajutorul noroiului reface moravurile. Dintr-un ciob deduce o amforă sau un ulcior. Ea recunoaște diferența care separă evreimea din Judengasse de aceea din ghetto¹ după urma unei unghii pe un pergament. Ea regăsește în ceea ce a rămas ceea ce a fost : binele, rău, falsul, adevărul, pata de sânge dintr-un palat, pata de cerneală dintr-o peșteră, picătura de seu dintr-un lupanar, încercările suferite, tentațiile binevenite, orgiile scurse, racile cu care s-au ales caracterele care s-au înjosit, urma prostituției în sufletele pe care grosolanția le-a făcut apte pentru ea și urma brațului Messalinei pe haina hamalilor Romei².

III

BRUNESSEAU

În evul mediu canalul Parisului era legendar. În veacul al XVI-lea Henric al II-lea încercă un sondaj, care nu izbuti. Mercier³ certifică că, acum mai puțin de o sută de ani, cloaca era părăsită în voia ei.

---

¹ În orașele germane existau pînă în secolul al XVIII-lea o *Judengasse*, stradă centrală locuită de evreii bogați, și un *ghetto*, cartier mărginaș, în care era silită să se înghesuie în cocioabe evreimea de rînd.

² Aluzie la un pasaj dintr-o satiră a poetului latin Iuvenal, care-o acuză pe Messalina, prima soție a împăratului Claudiu, de a se fi prostituat noaptea, deghizată, în lupanarele frecventate de hamali.

³ Scriitor francez (1740—1814), autor al unui *Tableau al Parisului*, descriere prolixă a orașului sub toate aspectele lui la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar prețios ca document.

Aşa era vechiul Paris, lăsat pradă certurilor, neho-tărîrilor şi dibuirilor. A fost multă vreme destul de tont. Mai târziu, 1789 a arătat cum se înţepleşc oraşele. Dar, în vremurile bune de altădată, capitala avea prea puţin cap ; nu ştia să se descurce nici moral, nici material, şi nici să măture murdăria, aşa cum nu ştia să măture abuzurile. Totul era o piedică, totul era o problemă. Canalul, de pildă, se împotri-vea oricărui plan. Nu izbuteai să te orientezi în ale edilităţii, aşa cum nu te mai înţelegeai în oraş ; sus, totul de neînţeles, jos, de nedescurcat ; sub învâl-măşeala limbilor sta încurcătura pivniţelor ; Dedal îl dubla pe Babel ¹.

Uneori, canalul Parisului începea şi el să se re-verse, ca şi cum Nilul acesta trecut cu vederea s-ar fi infuriat dintr-o dată. Lucru dezgustător, canalul inunda străzile. Uneori acest stomac al civilizaţiei digera prost, cloaca se revărsa în gîtlejul oraşului şi Parisul simţea gustul noroiului lui. Canalul semăna cu remuşcările, ceea ce era un bine, un avertisment, foarte rău privit de altfel ; oraşul era revoltat de îndrăzneala noroiului şi nu îngăduia ca murdăria să se întoarcă de unde pornise. Goniţi-o mai bine !

Inundaţia din 1802 este una din amintirile încă vii în mintea parizienilor care au optzeci de ani. Mur-dăria s-a răspîndit în cruce, în piaţa Victoire, unde se află statuia lui Ludovic al XIV-lea ; a intrat în strada Saint-Honoré prin cele două guri de canal din Champs Elysées, pe strada Saint-Florentin prin canalul Saint-Florentin, pe strada Pierre-à-Poisson prin canalul Sonnerie, pe strada Popincourt prin ca-

---

¹ *Dedal*, personaj mitologic, constructorul labirintului din Creta, palat cu un mare număr de camere în care Minos, rege legendar al insulei, închisese minotaurul. *Babel*, turnul uriaş pe care — după legenda biblică — oamenii l-ar fi construit în urma potopului spre a se adăposti înăuntru în caz că apele ar creşte din nou.

nalul Chemin-Vert, pe strada Roquette prin canalul din strada Lappe ; a acoperit pietrișul străzii Champs-Elysées pînă la o înălțime de treizeci și cinci de centimetri ; și la amiază a pătruns prin gura Senei, care își îndeplinea funcțiunea în sens invers, în străzile Mazzarin, Echaudé și Marais, unde s-a oprit la o sută nouă metri, la cîtiva pași de casa unde locuise Racine, respectîndu-l pe poetul din veacul al XVII-lea mai mult decît pe rege. Noroiul atinse culmea înălțimii pe strada Saint-Pierre, unde se ridică la trei picioare deasupra gurilor de jgheab, și culmea întinderii pe strada Saint-Sabin, unde se revărsă pe o lungime de două sute treizeci și opt de metri.

La începutul acestui veac, canalul Parisului era încă un loc misterios. Noroiul nu poate avea niciodată un renume bun ; aici, încă, faima lui proastă mergea pînă la groază. Parisul știa în chip nedeslușit că are sub el o pivniță grozavă. Se vorbea de ea ca despre acea monstruoasă mlaștină a Tebei, unde furnicau scolopendre de cincisprezece picioare lungime și în care s-ar fi putut îmbăia Behemot¹. Cizmele mari ale celor care se ocupau cu întreținerea canalului nu cutezau să treacă niciodată dincolo de anumite puncte bine cunoscute. Nu trecuseră de mult vremurile în care cotigile nămolurilor, din vîrfurile cărora Saint-Foix fraterniza cu marchizul de Créqui², erau descărcate pur și simplu în canal. Curățirea lor era încredințată ploilor, care mai mult le înfundau decît le măturau. Roma încă lăsa o oarecare poezie cloacei și o numea Gemonie ; Parisul o insulta pe a

¹ Animal biblic monstruos, privit ca un simbol al diavolului.

² Ambele personaje erau cunoscute în mijlocul secolului al XVIII-lea prin excentricitatea lor. Saint-Foix, autor de romane și comedii, temut duelgiu. Celălalt, petrecăreț vestit, era ultimul vlăstar al unei vechi familii feudale.

lui și-i spunea Gaura Puturoasă. Știința și superstiția erau de acord în privința scîrbei. Gaura Puturoasă respingea igiena și legenda. Moine Bourru a răsărit de sub bolta împuțită a canalului Mouffetard; cadavrele marmuseților¹ au fost azvîrlite în canalul Barillerie; Fagon² pusese puternica febră malignă din 1685 pe seama mării deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în fața firmei *Mesagerul galant*, pînă în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestită prin ciuma care ieșea dinăuntru; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vîrfuri ascuțite, asemenea unui șirag de dinți, era ca o gură de balastr care sufla iadul asupra oamenilor. Imaginația populară presăra întunecata beznă pariziană cu nu știu ce amestec hidos de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul³. Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin minte poliției. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis? Era înfricoșător. Și totuși cineva se oferă s-o facă. Cloaca își avu un Cristofor Columb.

Într-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decrès sau Crétet⁴ oarecare, veni să fie de față la toaleta stăpînului său. În Caroussel se auzea cum se tîrau săbiile tuturor acelor soldați

¹ Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al VI-lea (sfîrșitul secolului al XIV-lea), administratori capabili, numiți astfel din gelozie de partidul marilor feudali, care le disputa puterea. Cînd Carol al VI-lea fu atins de alienație mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia, îl domină complet și-i alungă pe marmuseți, dintre care unii fură uciși.

² Autorul unui istoric al Parisului.

³ Prăpastie în care atenienii își aruncau criminalii.

⁴ Miniștri ai lui Napoleon I.

extraordinari ai marii republici și ai marelui imperiu ; eroii se înghesuiau la ușa lui Napoleon ; oameni de pe Rin, Escaut, Adige și Nil ; camarazi ai lui Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber ; aerostieri¹ de la Fleurus², grenadieri din Maiența, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artileriști pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, chiurasieri care luaseră cu asalt flota ancorată în Zuidersee ; unii îl urmaseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alții îl întovărășiseră pe Murat în tranșeele de la Mantua, alții trecuseră de Lannes pe drumul povârnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată printr-o grupă sau un pluton și păzind odihna lui Napoleon ; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul și înaintea ei Austerlitzul. „Sire, îi spuse ministrul de interne lui Napoleon, am văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru“. „Cine e acest om, întrebă repede împăratul, și ce-a făcut ? „Vrea să facă un lucru, sire...“ „Ce anume ?“ „Să cerceteze canalele Parisului“.

Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

IV

AMĂNUNTE NECUNOSCUTE

Cercetarea a avut loc. A fost o campanie îndrăzneată ; o bătălie nocturnă împotriva ciumei și a asfiziilor. În același timp a fost o călătorie de descoperiri.

¹ Soldați însărcinați cu manevra aerostatelor militare.

² În această localitate din Belgia, generalul revoluționar francez Jourdan a învins o armată austriacă folosind pentru prima oară în istorie baloane pentru a supraveghea mișcările trupelor dușmane.

lui și-i spunea Gaura Puturoasă. Știința și superstiția erau de acord în privința scîrbei. Gaura Puturoasă respingea igiena și legenda. Moine Bourru a răsărit de sub bolta împuțită a canalului Mouffetard; cadavrele marmuseților¹ au fost azvîrlite în canalul Barillerie; Fagon² pusese puternica febră malignă din 1685 pe seama mării deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în fața firmei *Mesagerul galant*, pînă în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestită prin ciuma care ieșea dinăuntru; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vîrfuri ascuțite, asemenea unui șirag de dinți, era ca o gură de balastr care sufla iadul asupra oamenilor. Imaginația populară presăra întunecata beznă pariziană cu nu știu ce amestec hidos de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul³. Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin minte poliției. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis? Era înfricoșător. Și totuși cineva se oferi s-o facă. Cloaca își avu un Cristofor Columb.

Într-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decrès sau Crétet⁴ oarecare, veni să fie de față la toaleta stăpînului său. În Caroussel se auzea cum se tîrau săbiile tuturor acelor soldați

¹ Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al VI-lea (sfîrșitul secolului al XIV-lea), administratori capabili, numiți astfel din gelozie de partidul marilor feudali, care le disputa puterea. Cînd Carol al VI-lea fu atins de alienație mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia, îl domină complet și-i alungă pe marmuseți, dintre care unii fură uciși.

² Autorul unui istoric al Parisului.

³ Prăpastie în care atenienii își aruncau criminalii.

⁴ Miniștri ai lui Napoleon I.

extraordinari ai marii republici și ai marelui imperiu ; eroii se înghesuiau la ușa lui Napoleon ; oameni de pe Rin, Escaut, Adige și Nil ; camarazi ai lui Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber ; aerostieri¹ de la Fleurus², grenadieri din Maiența, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artileriști pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, chiurasieri care luaseră cu asalt flota ancorată în Zuidersee ; unii îl urmaseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alții îl întovărășiseră pe Murat în tranșeele de la Mantua, alții trecuseră de Lannes pe drumul povârnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată printr-o grupă sau un pluton și păzind odihna lui Napoleon ; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul și înaintea ei Austerlitzul. „Sire, îi spuse ministrul de interne lui Napoleon, am văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru“. „Cine e acest om, întrebă repede împăratul, și ce-a făcut ? „Vrea să facă un lucru, sire...“ „Ce anume ?“ „Să cerceteze canalele Parisului“.

Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

IV

AMĂNUNTE NECUNOSCUTE

Cercetarea a avut loc. A fost o campanie îndrăzneată ; o bătălie nocturnă împotriva ciumei și a asfiziilor. În același timp a fost o călătorie de descoperiri.

¹ Soldați însărcinați cu manevra aerostatelor militare.

² În această localitate din Belgia, generalul revoluționar francez Jourdan a învins o armată austriacă folosind pentru prima oară în istorie baloane pentru a supraveghea mișcările trupelor dușmane.

des Plantes în 1800, dispariție care a fost probabil în legătură cu faimoasa și netăgăduita apariție a diavolului în strada Bernardins în ultimul an al veacului al XVIII-lea. Bietul diavol a sfârșit prin a se îneca în canal.

Sub lungul coridor circular care dă în Arche-Marion cunoscătorii admirară un coș de negustor de vechituri, foarte bine păstrat. Peste tot, nămolul, pe care muncitorii ajunseseră să-l mînuiască cu pricepere, era plin de obiecte prețioase, de bijuterii de aur și argint, de pietre scumpe, de monete. Un uriaș care ar fi strecurat această cloacă ar fi avut în sita lui bogăția veacurilor. La bifurcarea celor două branșamente din strada Temple și din strada Saint-Avoye se găsi o ciudată medalie hughenotă, de aramă, avînd pe una din părți un porc cu pălărie de cardinal și pe cealaltă un lup cu tiară pe cap.

Întîlnirea cea mai neașteptată avu loc la intrarea în canalul cel mare. Intrarea aceasta fusese închisă odinioară cu un grilaj din care nu mai rămăseseră decît tîrîștile. De una dintre aceste tîrîștile atîrna un fel de zdreanță fără nici o formă, murdară, care desigur că se agățase acolo în trecere, filfîia în umbră și se destrăma mai departe. Bruneseau apropie lanterna și o cercetă. Era dintr-o țesătură de in foarte fină, și la unul din colțurile mai puțin roase se putea desluși urma unei coroane heraldice, brodată deasupra a șapte litere : LAVBESP. Coroana era de marchiz și cele șapte litere însemnau *Laubespine*. Se constată că aveau în fața ochilor o bucată din lîngoliul lui Marat. Marat, în tinerețea lui, fusese îndrăgostit, pe vremea cînd făcea parte din casa contelui d'Artois, în calitate de medic al grajdurilor. Din dragostea lui, recunoscută de istorici, pentru o doamnă din lumea mare, îi rămăsese cearșaful acesta de pat, epavă sau amintire. La moartea lui nu găsiră

altă pînză fină la el acasă și fu îngropat cu ea. Cîteva femei bătrîne îl înfășurară pe tragicul Prieten al poporului în cearșaful dragostei de altădată.

Bruneseau trecu mai departe. Lăsară zdreanța aceasta unde era ; nu o smulseră. Din dispreț sau din respect ? Marat le merita pe amîndouă. Și apoi, soarta își lăsase destul urma pe ea ca să mai îndrăznească cineva s-o atingă. De altfel, se cuvine ca lucrurile ce aparțin mormîntului să fie lăsate în locul pe care și l-au ales. În sfîrșit, rămășița era ciudată. O marchiză dormise într-însa ; Marat putrezise în ea ; străbătuse Panthéonul pentru a da de șobolanii canalului. Pînza asta de pat, ale cărei cute ar fi fost desenate odinioară cu plăcere de Watteau, era acum vrednică de privirea fixă a lui Dante.

Vizitarea întregii regiuni subpămîntene ținu șapte ani, de la 1805 la 1812. În drumul său, Bruneseau arăta, călăuzea, ducea la bun sfîrșit lucrări însemnate ; în 1808 coborî temelia de la Ponceau, croi peste tot linii noi, și duse canalul, în 1809, sub strada Saint-Denis, pînă la fîntîna Innocents ; în 1810, sub strada Froidmanteau și sub Salpêtrière ; în 1811, sub strada Neuve-des-Petits-Pères, sub strada Mail, sub strada Echarpe, sub Piața Royale ; în 1812, sub strada la Paix și sub șoseaua d'Antin. În același timp, dezinfecță și asană toată rețeaua. Începînd din al doilea an, Bruneseau fu ajutat de ginerele său, Nargaud.

În felul acesta, la începutul acestui veac, societatea de pe atunci își curăți dedesubturile și făcu toaleta canalului. Aceasta a însemnat o curățire adevărată.

Așa era, văzut, retrospectiv, vechiul canal al Parisului ; încolăcit, crăpat, cu pietre lipsă, plesnit, înțetăiat de mlaștini, zdruncinat de cotituri ciudate, urcînd și coborînd fără nici o noimă, puturos, sălbatic, fioros, cufundat în întuneric, cu cicatrice pe

lespezi și cu răni pe pereți, îngrozitor. Ramificații în toate direcțiile, încrucișări de tranșee, branșamente, întretaieri, stele ca în tranșee, fundături, bolți acoperite cu silitră, bălți infecte, scurgeri imputite pe pereți, picături care cădeau din tavan, beznă ; nimic mai groaznic decât această veche criptă-hazna, aparat digestiv babilonian, peșteră, groapă, abis străpuns de străzi, mușuroi titanici în care minții i se pare că vede prin umbră, în murdăria care a fost altădată strălucire, uriașă cârțiță oarbă care este trecutul.

Așa arăta, o repetăm, canalul de altădată.

V

PROGRESUL ACTUAL

Astăzi canalul este curat, rece, drept, corect. Aproape realizează idealul a ceea ce se înțelege în Anglia prin „respectabil“. E îngrijit și cenușiu ; liniar și, ai putea spune, pus la punct. Seamănă cu un negustor care a ajuns consilier de stat. Nu mai e cufundat în beznă. Noroiul se poartă cuviincios. La prima vedere l-ai lua drept unul dintre acele coridoare subpământene atât de obișnuite în vechime și atât de folositoare monarhilor și principilor când voiau să fugă, în vremurile de altădată, când „poporul îi iubea pe regi“. Canalul de astăzi este un canal frumos ; stilul lui e curat ; clasicul alexandrin rectiliniu, care, gonit din poezie, pare să se fi refugiat în arhitectură, s-ar putea spune că s-a amestecat cu toate pietrele acestei lungi bolți întunecate și alburii ; fiecare gură de vărsare a apei e o arcadă ; strada Rivoli se continuă în cloacă. De altfel, dacă linia geometrică este undeva, la locul ei, e desigur în tranșeea cu murdăria a unui mare oraș. Aici totul este în funcție de drumul cel mai scurt. Canalul a

luat astăzi un fel de înfățișare oficială. Chiar rapoartele de poliție, al căror obiect este câteodată, sînt respectuoase față de el. Cuvintele care îl caracterizează în limbajul administrativ sînt credincioase și demne. Ceea ce se numea altădată un maș se cheamă acum galerie ; ce era altădată o gaură se cheamă acum deschizătură. Villon nu și-ar mai recunoaște antica ascunzătoare. Rețeaua aceasta de pivnițe are mai departe populația ei străveche de rozătoare, mai numeroasă ca oricînd ; uneori un șobolan veteran îndrăznește să-și scoată capul prin fereastra canalului și se uită la parizieni ; spurcăciunile acestea se domesticesc și ele, încîntate de palatul lor subpămîntean. Cloaca nu mai are nimic din grozăvia ei dintru început. Ploaia, care murdărea altădată canalul, astăzi îl spală. Totuși, să nu vă bizuiți pe asta. E încă plin de duhori. E mai degrabă ipocrit decît nevino-vat. Zadarnic se străduiesc prefectura poliției și comisia de salubritate. În ciuda tuturor procedeele de asanare, canalul răspîndește un vag miros suspect, ca Tartuffe după spovedanie.

Să ne înțelegem. La urma urmei, curățenia este un omagiu pe care canalul îl adresează civilizației și, după cum, din punctul acesta de vedere, conștiința lui Tartuffe e un progres față de staulul lui Augias¹, fără îndoială, canalul Parisului a fost îmbunătățit.

Dar e mai mult decît un progres ; e o schimbare. Între vechiul canal și cel de astăzi s-a întîmplat o revoluție. Cine a făcut-o ?

Bruneseau, omul pe care toată lumea îl uită și despre care am vorbit.

---

¹ Rege legendar din Grecia antică ; staulele lui cu trei mii de boi nu fuseseră curățite de zeci de ani ; Heracles le-a spălat abătînd peste ele apele rîurilor Alfeu și Peneu. De atunci se zice : „a curăți staulele (grajdurile) lui Augias” de cîte ori o întreprindere pare peste puterile omenești și totuși un om cu inteligență și perseverență izbutește să o ducă la bun sfîrșit.

VI

PROGRESUL VIITOR

Săparea canalului de scurgere al Parisului n-a fost treabă ușoară. Ultimele zece veacuri au lucrat la el fără a-l putea isprăvi, după cum n-au putut isprăvi Parisul. Într-adevăr, canalul răspunde ca un ecou creșterii Parisului. E ca o caracatiță afurisită cu mii de brațe care crește în pământ pe măsură ce orașul se întinde deasupra. Ori de câte ori orașul taie o stradă, canalul întinde un braț. Vechea monarhie nu construisese decât douăzeci și trei de mii de metri de canal ; aceasta era situația Parisului la 1 ianuarie 1806. Începînd de la acea dată, despre care vom vorbi în curînd, lucrarea a fost reluată și continuată în chip folositor și energic ; Napoleon a construit — cifrele sînt ciudate — patru mii opt sute patru metri ; Ludovic al XVIII-lea, cinci mii șapte sute nouă ; Carol al X-lea, zece mii opt sute treizeci și șase ; Ludovic-Filip, optzeci de mii douăzeci ; republica din 1848, douăzeci și trei de mii trei sute optzeci și unu ; actualul regim, șaptezeci de mii cinci sute ; cu totul în clipa de față, două sute douăzeci și șase de mii șase sute zece metri ; șaizeci de leghe de canale de scurgere ; măruntaie enorme ale Parisului. Rami-ficație întunecată mereu în lucru ; construcție necunoscută și imensă.

După cum se vede, labirintul subpămîntean al Parisului este azi mai mult decât înzecitul a ceea ce era la începutul secolului. Anevoie ne putem închipui cîtă stăruință și sfortări au trebuit pentru a aduce această cloacă la starea de relativă desăvîrșire în care se află astăzi. Cu mare greutate au izbutit vechea administrație monarhică și, în ultimii zece ani ai veacului al XVIII-lea, primăria revoluționară, să sape

cele cinci leghe de canaluri de scurgere care existau înainte de 1806. Tot soiul de piedici opreau în loc această lucrare, unele pricinuite de felul solului, altele ivite chiar din prejudecățile populației muncitoare a Parisului. Parisul e ridicat pe un strat peste măsură de îndărătnic la cazma, la târnăcop, la sondă, la mîna omenească. Nimic mai greu de străpuns și de pătruns ca această întocmire geologică peste care se suprapune minunata întocmire istorică numită Paris ; de îndată ce sub o formă oarecare, munca pornește și se aventurează în această pătură de aluviuni, forțele subpămîntene ce se opun apar din belșug. E vorba de argilele lichide, de izvoarele neastîmpărate, de rocile tari, de acele nămoluri moi și adînci pe care știința de specialitate le numește muștaruri. Tîrnăcopul răzbește greu prin straturile calcaroase întretăiate de fîșii de humă foarte subțiri și de păтури chistoase ale căror foi sînt încrustate cu cochiliile stridiilor ce trăiau în oceanele de odinioară. Cîteodată, un pîrîiaș sparge bolta începută și se revarsă asupra muncitorilor ; sau un șuvoi de marnă țîșnește și se prăvale cu furia unei cataracte, sfărîmînd ca pe niște bucăți de sticlă cele mai groase grinzi de susținere. Nu demult, cînd a trebuit să se sape canalul colector la Villette pe sub canalul Saint-Martin, fără ca să se întrerupă navigația și fără ca acest canal să fie golit, s-a produs o spărtură în albia lui, și apa a năvălit dintr-o dată în șantierul subteran, depășind capacitatea de absorbție a pompelor ; a trebuit ca un scafandru să caute spărtura produsă în deschizătura strîmtă a marelui bazin și s-o astupe cu mare greutate. Prin alte părți, în apropierea Senei și chiar destul de departe de fluviu ca, de pildă, la Belleville, la Grande-Rue, în pasajul Lunière, întîlnim nisipuri fără fund în care te împotmolește și în care un om se poate scufunda văzînd cu ochii.

Adăugați asfixia produsă de miasme, îngropările în surpături, prăbușirile neașteptate. Adăugați tifosul de care muncitorii sînt cuprinși încetul cu încetul. În zilele noastre, după ce a săpat galeria de la Clichy, cu o ridicătură pentru a susține o conductă principală cu apă de la Ourcq, lucrare executată într-un șanț, la zece metri adîncime, după ce a boltit pîrîul Bièvre de la bulevardul l'Hôpital pînă la Sena, după o serie de surpături, cu ajutorul unor săpături, adeseori fără rezultat, și al unor lucrări de zăgăzuire, după ce a construit linia de canale de scurgere de la bariera Blanche la calea Aubervilliers, în decurs de patru luni, zi și noapte, la o adîncime de unsprezece metri, pentru a apăra Parisul de apele torențiale din Montmartre și pentru a crea o scurgere acestei bălți fluviale de nouă hectare, care stagna în apropierea barierei Martyrs, și, lucru nemaivăzut încă, după ce a executat sub pămînt un canal de scurgere în strada Barre-du-Bec, fără să sape un șanț, la șase metri adîncime, conductorul Monnot a murit. După ce a boltit trei mii de metri de canale în toate punctele orașului, din strada Traversière-Saint-Antoine, pînă în strada l'Ourcine; după ce a degajat de inundațiile fluviale răspîntia Censier Mouffetard prin branșamentul Arbalète; după ce a construit canalul Saint-Georges pe temelii de piatră și beton în nisipuri curgătoare; după ce a condus înfricoșătoarea scoborîre de temelie a stăvilarului branșamentului Notre-Dame-de-Nazareth, inginerul Duleau a murit. Nu există buletine pentru astfel de acte de curaj, oricum mai folositoare ca măcelurile prostești de pe cîmpurile de luptă.

În 1832 canalele Parisului erau departe de ceea ce sînt astăzi. Bruneseau dăduse imboldul, a trebuit însă ca holera să determine vastă construcție care s-a efectuat de atunci încoace. E surprinzător să spu-

nem, de pildă, că în 1821 o parte din canalul de centură, zis Marele Canal, stagna încă tocmai ca la Veneția, sub cerul liber, în strada Gourdes. Abia în 1823 a găsit orașul Paris în caseta lui cele două sute șaizeci și șase de mii optzeci de franci și șase centeime necesare pentru acoperirea acestei rușini. Cele trei puțuri absorbante de la Combat, de la Cunette și de la Saint-Mandé, cu igheaburile lor de scurgere, cu aparatele, cu șanțurile lor colectoare și cu branșamentele lor purificatoare, nu datează decât din 1836. Rețeaua de canale mărunte a Parisului a fost cu totul îndoită și, așa cum am mai spus, mai mult decât înzecită de un sfert de veac încoace.

Acum treizeci de ani, pe vremea rășcoalei din 5 și 6 iunie, mai exista încă în multe locuri vechiul canal aproape în întregime. Un foarte mare număr de străzi, astăzi bombate, erau pe atunci șosele cu rigole. Se vedeau foarte adesea, la marginile de pantă spre care duceau povârnișurile unor străzi sau ale unor răspîntii niște mari grătare patrute cu zăbrele groase, a căror fierărie strălucea de frecușul pașilor mulțimii, periculoasă și alunecoasă pentru trăsuri și care poate să nenorocască caii. Limbajul oficial la poduri și șosele dădea acestor margini de pantă și acestor grătare denumirea expresivă de *cassis*. În 1832, într-o mulțime de străzi, pe strada Etoile, pe strada Saint-Louis, pe strada Temple, pe strada Vieille-du-Temple, pe strada Notre-Dame-de-Nazareth, pe strada Folie-Méricourt, pe cheiul Fleurs, pe strada Petit-Musc, pe strada Normandie, pe strada Pont-au--Biches, pe strada Marais, în mahalaua Saint-Marais, pe strada Notre-Dame-des-Victoires, în cartierul Montmartre, pe strada Grange-Batelière, pe Champs-Élysées, pe strada Iacob, pe strada Tournon, bătrîna cloacă gotică își mai arăta încă cinic gurile ei. Erau niște leneșe căscături enorme de piatră, cî-

teodată înconjurate cu stâlpi, cu o nerușinare monumentală.

În 1806, Parisul mai era încă aproape la cifra constatată în mai 1663 : cinci mii trei sute douăzeci și opt toaze¹ de canal. După Bruneseau, la 1 ianuarie 1832 erau patruzeci de mii trei sute de metri. Din 1806 până în 1831 s-au construit anual, în medie, șapte sute cincizeci de metri ; de atunci s-au construit în fiecare an opt și chiar zece mii de metri de galerii, din zidărie de materiale mărunte prinse în var hidraulic, pe temelie de beton. La două sute de franci metrul, cele șaiszeci de leghe de canale de scurgere ale Parisului de astăzi reprezintă patruzeci și opt de milioane.

În afara progresului economic pe care l-am indicat, probleme grave de igienă obștească se leagă de această chestiune nemăsurat de mare : canalul Parisului.

Parisul se află între două pături ; o pătură de apă și o pătură de aer. Pătura de apă, zăcînd la o destul de mare adîncime sub pămînt, însă cercetată pînă acum cu două foraje, este străbătută de un strat de gresie verde situat între creta și calcarul jurasic ; acest strat poate fi reprezentat printr-un disc cu raza de douăzeci și cinci de leghe ; o mulțime de rîuri și de pîraie se preling în el ; într-un pahar de apă din fîntîna de la Grenelle bem Sena, Marna, Yonne, Oise, Aisne, Cher, Vienne și Loire. Pătura de apă este salubră, ea vine mai întîi din cer și apoi din pămînt ; pătura de aer este nesănătoasă, ea vine din canal. Toate miasmele cloacei se amestecă în respirația orașului ; de aci mirosul acela urît. S-a constatat științific că aerul captat deasupra unei gunoiști este mai curat decît aerul captat deasupra

---

¹ Veche măsură de lungime echivalentă cu 1,949 m.

Parisului. Într-un timp dat, cu ajutorul progresului, perfecționându-se mecanismele și făcându-se lumină, se va întrebuința pătura de apă pentru curățirea păturii de aer, adică la spălarea canalului. Se știe că prin spălarea canalului înțelegem: noroiul să fie înapoiat pământului, gunoiul să fie reîntors solului și îngrășămintele câmpiilor. Prin acest simplu fapt se va produce pentru întreaga comunitate socială o micșorare a mizeriei și o creștere a sănătății. În ceasul de față bolile Parisului se întind pe o rază de cincizeci de leghe în jurul Luvrului, considerat ca centru al acestei roți pestilențiale.

S-ar putea zice că, de zece veacuri, cloaca este boala Parisului. Canalul de scurgere este viciul pe care orașul îl are în sînge. Instinctul popular nu s-a înșelat niciodată asupra acestui lucru. Meseria de curățitor de canale era altădată tot atît de periculoasă și poate tot atît de dezgustătoare în ochii poporului ca și meseria de hingher, atît de multă vreme tratată cu scîrbă și lăsată în seama călăului. Un zidar trebuia gras plătit pentru a-l hotărî să dispară în aceste adîncuri; se spunea proverbial: „A coborî în canal înseamnă a intra în groapă”; și tot felul de legende hidoase, după cum am mai spus, acopereau de spaimă acest colosal jgheab de scurgere; temut receptacol de lături, care poartă urmele revoluțiilor globului, ca și ale revoluțiilor oamenilor, și în care se găsesc rămășițele tuturor cataclismelor, de la scoicile potopului pînă la zdreanța lui Marat.

C A R T E A A T R E I A

INTRE SUFLET ȘI MOCIRLA

I

CLOACA ȘI SURPRIZELE EI

Jean Valjean se afla în canalul Parisului.

Încă o asemănare a Parisului cu marea. Ca și în ocean, cel ce se scufundă poate să dispară în el.

Trecerea aceasta de la o stare la alta era nemai-pomenită. Deși în mijlocul orașului, Jean Valjean ieșise din oraș; și cât ai clipi din ochi, numai cât ai ridica un capac și l-ai pune la loc, trecuse din plină lumină în întuneric complet, din mijlocul zilei în miezul nopții, de la vuietul asurzitor la liniște, din vârtejul tunetelor în încremenirea mormîntului și, printr-o întâmplare mai fericită decît cea din strada Polonceau, din primejdia cea mai mare în cea mai desăvîrșită siguranță.

Să cazi pe neașteptate într-o pivniță, să te faci nevăzut în temnița subterană a Parisului, să părăsești strada unde te pîndește moartea peste tot ca să intri într-un fel de mormînt unde te așteaptă viața, era ceva puțin obișnuit. Cîtva timp rămase ca năucit, ascultînd cu uimire. Capcana salvării se deschisese deodată sub el. Bunătatea cerească pusese mîna pe el, oarecum prin surprindere. Minunate viclenii ale providenței! Numai că rănitul nu mișca de loc și Jean Valjean nu știa dacă cel pe care îl ducea cu el în această groapă era viu sau mort.

Cea dintâi senzație a lui fu aceea de orbire. Deodată nu mai văzu nimic. I se păru de asemenea că într-o clipă asurzise. Nu mai auzea nimic. Năvalnica furtună a morții, ce se dezlănțuise deasupra capului lui, nu ajungea pînă la el, cum am spus, din pricina stratului de pămînt care îl despărțea de ea, decît așa, ca un zgomot stins și nedeslușit, ca un vuiet surd într-o prăpastie. Simțea că are ceva tare sub picioare, nimic mai mult ; dar era de ajuns. Întinse un braț, apoi pe celălalt și de amîndouă părțile atinse perețele ; își dădu seama că galeria era îngustă ; alunecă și își dădu seama că piatra pe care călca era udă. Temîndu-se de o gaură, de o groapă pentru lături, de vreo surpătură, întinse cu luare-aminte un picior ; își dădu seama că pavajul se prelungea. O duhoare respingătoare îl înștiință de locul unde se afla.

După cîteva clipe nu mai era orb. Puțină lumină se strecura prin deschizătura prin care se strecurase el și ochii i se deprinseseră în această pivniță. Începu a desluși cîte ceva. Culoarul în care intrase, ca în pămînt — nici un alt cuvînt nu e atît de potrivit — era zidit în spatele lui. Era una din acele înfundături pe care limbajul de specialitate le numește bransaamente. Înaintea lui se ridica un alt zid, un zid de întuneric. Lumina deschizăturii se pierdea la zece sau doisprezece pași de locul unde se afla Jean Valjean, făcînd o pată alburie numai pe o lungime de cîteva metri din peretele umed al canalului. Mai departe, întunecimea era grea și deasă ; părea îngrozitor să pătrunzi în ea ; s-ar fi spus că te înghite. Se putea totuși trece prin acest perete de întuneric și trebuia s-o faci. Trebuia chiar să se grăbească. Jean Valjean se gîndi că grătarul zărit de el sub pietrele de caldarîm putea fi văzut și de soldați și că totul atîrna de această întîmplare. Și ei puteau coborî în puțul acesta și-l puteau cerceta. Nu era nici o clipă

de pierdut. Pe Marius îl așezase pe pământ ; îl culese de pe jos — acesta e cuvântul potrivit — îl luă din nou în spinare și porni. Intră hotărît în beznă.

Adevărul este că ei nu scăpasera încă de primejdie, cum credea Jean Valjean. Primejdii de alt soi, dar tot atît de mari, îi pîneau poate. După vîrtejul năpraznic al luptei, hruba miasmelor și a capcanelor ; după haos, cloaca. Jean Valjean căzuse dintr-un cerc al infernului în altul.

După ce făcu cincizeci de pași, trebui să se oprească. Se punea o întrebare. Culoarul se sfîrșea într-o altă galerie, pe care o întîlnea de-a curmezișul. Acolo se deschideau două drumuri. Pe care să apuce ? S-o ia la stînga sau la dreapta ? Cum să se orienteze în acest negru labirint ? Labirintul acesta, după cum am spus-o, are un fir : panta lui. Urmîndu-i panta, ajungi la rîu.

Jean Valjean înțelese îndată acest lucru.

Își spuse că se afla pesemne în canalul halelor ; că dacă ar lua-o la stînga și ar urma panta, ar ajunge în mai puțin de un sfert de oră la vreo gură pe Sena între Pont-de-Change și Pont-Neuf, s-ar arăta deci ziua-n amiaza mare în locul cel mai umblat al Parisului. Ar ajunge poate la gura de canal al vreunei răspîntii. Uimirea trecătorilor, văzînd cum ies din pământ, de sub picioarele lor, doi oameni plini de sînge. Ivirea sergenților de stradă, alarma corpului de gardă vecin. Ar fi fost arestat înainte de-a ieși. Mai bine să se afunde în labirint, să aibă încredere în întunericul acesta, iar cît despre ieșire, să se lase în voia soartei.

Urcă panta înapoi și o luă la dreapta.

După ce trecu de colțul galeriei, lumina depărtată a ferestruicii pieri, perdeaua de întuneric se lăsa iar peste el și orbi din nou. Înaintă, totuși, cît putu mai repede. Brațele lui Marius erau petrecute în jurul

gîtului său, iar picioarele lui îi atîrnau în spate. Cu o mîna ținea brațele lui Marius, cu cealaltă pipăia peretele. Obrazul lui Marius îl atîngea pe al său și înșîngerat cum era, se lipea de el. Simțea curgînd pe el și pătrunzîndu-l sub haine un pîrîiaș cald care venea de la Marius. Totuși, căldura umedă pe care o simțea la urechea lui care se atîngea de gura rănितului, însemna răsufflare, deci viață. Culoarul pe care mergea acum Jean Valjean era mai puțin îngust decît cel dintîi. Jean Valjean înainta destul de greu. Ploile din ajun nu se scurseseră încă și făceau un mic șuvoi în mijlocul canalului, așa încît era silit să meargă lipit de perete ca să nu intre cu picioarele în apă. Mergea astfel în beznă. Semăna cu făpturile nopții pipăind în invizibil pierdut sub pămînt, în vinele întunericului.

Cu toate acestea, fie că niște guri de canal îndepărtate trimiteau puțină lumină ce plutea în această ceață deasă, fie că ochii i se deprinseseră cu întunericul, începu să vadă din nou deslușit și să-și dea seama cînd de zidul pe care îl atîngea, cînd de bolta pe sub care trecea. Pupila se mărește noaptea și ajunge să întrezărească puțină lumină, după cum sufletul se mărește în nenorocire și ajunge să dea acolo peste Dumnezeu.

Era greu să-și găsească drumul.

Rețeaua canalelor răsfrînge, ca să zicem așa, rețeaua suprapusă a străzilor. În Parisul de atunci erau două mii două sute de străzi. Închipuți-vă, sub ele, pădurea de ramuri de întuneric care se numește canalul. Totalitatea canalelor aflate la acea epocă, puse cap la cap, ar fi dat o lungime de unsprezece leghe. Am spus mai sus că rețeaua actuală, mulțumită activității deosebite a ultimilor treizeci de ani, nu are mai puțin de șaiszeci de leghe. Jean Valjean mai întîi se înșelă. Crezu că se află sub strada Saint-Denis

și, spre nenorocul lui, nu era acolo. Sub strada Saint-Denis se găsește un vechi canal de piatră, de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea, care duce drept la canalul colector numit Marele Canal, făcând un singur cot, spre dreapta, în partea vechii Curți a Miracolelor și avînd o singură ramificare, canalul Saint-Martin, cu cele patru brațe ale sale ce se întretaie în cruce. Dar galeria de la Petite-Truanderie, a cărei intrare era lîngă cîrciuma *Corint* nu a dat niciodată în subterana străzii Saint-Denis; ea ajungea la canalul Montmartre, și pe el apucase Jean Valjean. Și aici te puteai pierde la tot pasul. Canalul Montmartre e unul din cele mai întortochiate canale ale vechii rețele. Din fericire, Jean Valjean lăsase în urmă sa canalul Halelor, al cărui plan geometric semăna cu o pădure de catarge încîlcite între ele; dar avea să-întîlnească încă multe lucruri care să-l pună în încurcătură și destule colțuri de stradă — căci străzi sînt și acelea — aveau să-i iasă în cale ca niște puncte de întrebare în întuneric; în primul rînd, la stînga lui, largul canal Plâtrière, un fel de joc chinezesc, întinzîndu-se cu vîlmășagul său haotic, de T-uri și Z-uri pe sub palatul poștelor și sub rotonda halei de grîne pînă la Sena, unde se sfîrșește în formă de Y; în al doilea rînd, la dreapta sa, coridorul adus al străzii Cadran cu cei trei dinți ai săi care sînt tot atîtea înfundături; în al treilea, la stînga sa, ramificația Mail, despărțită chiar de la intrare într-un fel de furcă și ajungînd din zigzag în zigzag la marea criptă de scurgere a Luvrului, trunchiata și despîcată în toate părțile; în sfîrșit, la dreapta, culoarul-fundătură al străzii Jeuneurs, fără a mai socoti unele mici încăperi înșirate ici și colo, toate acestea înainte de a ajunge la canalul de centură, care, singur, îl putea duce la vreo ieșire destul de îndepărtată ca să fie sigură.

Dacă Jean Valjean ar fi știut ceva din ceea ce povestim noi aici, și-ar fi dat repede seama, numai pipăind peretele, că nu se afla în galeria subterană a străzii Saint-Denis. În locul vechii pietre de construcție, în locul arhitecturii de altădată, trufașă și regească pînă și în canal, cu temelia și podeaua de granit și tencuială de var gras, care costa opt sute de livre stînjenu, ar fi simțit sub degete ieftinătatea vremurilor de acum, expedientul economic, piatra proastă cu baie de mortar hidraulic peste baza de beton, care costă două sute de franci metrul, zidăria burgheză numită „cu materiale ieftine“ ; dar el nu știa nimic din toate acestea.

Mergea drept înainte, cu neliniștea în suflet, însă calm, fără să vadă nimic, fără să știe nimic, la voia întîmplării, adică în mîna providenței.

Încet-încet, trebuie s-o spunem, un fel de groază punea stăpînire pe el. Întunericul care îl învăluia îi intra în suflet. Mergea în necunoscut. De acest apeduct al cloacei trebuia să te temi ; încrucișările lui te ameteșc. E înfiorător lucru să te simți prins în acest Paris al beznei. Jean Valjean era silit să-și găsească, să-și inventeze aproape, drumul fără să-l vadă. În necunoscutul acesta, fiecare pas pe care îndrăznește să-l facă, putea fi cel din urmă. Cum va ieși de aici ? Va găsi o ieșire ? O va găsi la timp ? Acest uriaș burete subteran cu firide de piatră se va lăsa pătruns și străpuns ? Va întîlni vreun neașteptat nod de întuneric ? Va ajunge la un loc dincolo de care va putea trece ? Marius va muri din pricina hemoragiei, iar el va muri de foame ? Vor pieri aici amîndoi și vor ajunge două schelete într-un colț al acestei bezne ? Nu știa nimic. Își puneă toate aceste întrebări dar nu-și putea răspunde. Măruntaiele Parisului sînt

o prăpastie. Ca și profetul, se afla în pîntecele dihaniei¹.

Deodată, rămase uimit. Cînd se aștepta mai puțin, mergînd mereu în linie dreaptă, băgă de seamă că nu mai urcă. Apa îi uda călcîiele în loc să-i vină peste vîrfurile picioarelor. Canalul cobora acum. De ce? Va ajunge pe neașteptate la Sena? Primejdia era mare dar ar fi fost și mai mare dacă s-ar fi întors din drum. Așa că merse înainte.

Nu mergea spre Sena. Spinarea pe care o face solul Parisului pe malul drept își varsă apele de o parte în Sena și de cealaltă în Marele Canal. Muchea de pe care se face această împărțire a apelor închi-puie o linie foarte întortocheată. Punctul cel mai înalt, care e punctul de despărțire al scurgerilor, e în canalul Saint-Avoye, dincolo de strada Michel-le-Comte, în canalul Luvrului, lîngă bulevarde, și în canalul Montmartre, lîngă Hale. În acest punct ajunsesse Jean Valjean. Se îndrepta spre canalul de centură: era pe drumul cel bun. Dar el n-avea de unde să știe.

De cîte ori înțîlnea cîte o ramificație, îi pipăia colțurile, și dacă deschiderea ce-i ieșise în cale era mai strîmtă decît coridorul în care se găsea, nu intra în ea, ci își urma drumul mai departe, socotind pe bună dreptate că orice drum mai îngust trebuie să ajungă la o înfundătură și nu putea decît să-l îndepărteze de țintă, adică de ieșire. El se feri astfel de împătrita cursă întinsă de cele patru labirinturi pe care le-am enumerat.

De la o vreme, își dădu seama că ieșise de sub Parisul împietrit de răscoală, unde baricadele opri-seră circulația, și că se întorcea sub Parisul viu și

---

¹ Aluzie la legenda biblică a profetului Iona, aruncat în mare în timpul unei călătorii și înghițit de o balenă, în pîntecele căreia ar fi stat trei zile.

normal. Auzi deodată deasupra capului un zgomot ca de tunet, depărtat dar continuu. Erau roțile trăsurilor.

Mergea de aproape o jumătate de oră, cel puțin după socoteala ce și-o făcea în minte, și nu se gândise încă să se odihnească. Schimbase numai mâna care-l ținea pe Marius. Întunericul era mai adânc ca oricând, dar adâncimea aceasta îl liniștea.

Deodată, își văzu umbra înaintea sa. Se profila pe o lumină roșie slabă, nedeslușită, care înroșea puțin podeaua de la picioarele lui și bolta de deasupra capului și care aluneca la dreapta și la stînga sa pe cei doi pereți lipicioși ai coridorului. Uimit se întoarse.

În spatele lui, în partea de coridor prin care trecuse, la o depărtare ce i se păru nesfîrșită, strălucea, brăzda întunericul un fel de astru îngrozitor, care părea că-l privește.

Întunecata stea a poliției rășărea în canal.

Înapoia acestei stele se mișcau, nelămurit, opt sau zece umbre negre, drepte, nedeslușite, îngrozitoare.

II

LĂMURIRE

În ziua de 6 iunie fusese ordonată o razie a canalelor, de teama ca ele să nu fi fost luate drept adăpost de către învinși; și prefectul Gisquet trebui să cerceteze Parisul cel nevăzut, în timp ce generalul Bugeaud mătura Parisul vizibil; aceste două lucrări strîns unite cereau o îndoită strategie a forței publice, reprezentată sus de armată și jos de poliție. Trei plutoane de agenți și de canalagii răscoliră rețeaua subterană a Parisului: primul — malul

drept, al doilea — malul stîng și al treilea — la Cîté.

Agenții erau înarmați cu carabine, cu măciuci, cu săbii și pumnale.

Ceea ce îndreptau ei acum spre Jean Valjean era lanterna patrului de pe malul drept.

Patrula aceasta tocmai sfîrșise de cercetat galeria curbă și cele trei fundături de sub strada Cadran. În timp ce-și purtau felinarul prin ungherele lor, Jean Valjean dăduse în drumul lui peste intrarea galeriei, văzuse că e mai strîmtă decît coridorul principal și nu intrase în ea. Trecuse mai departe. Oamenilor poliției li se păru, ieșind din galeria Cadran, că aud un zgomot de pași înspre canalul de centură. Erau în adevăr pașii lui Jean Valjean. Sergentul-șef al rondului își ridicase lanterna și toți își îndreptaseră privirile spre locul de unde, din negură, venise zgomotul.

Pentru Jean Valjean fu o clipă care nu se poate descrie.

Din fericire, pe cînd el vedea bine lanterna, lanterna îl vedea prost pe el. Ea era lumina și el era umbră. Era foarte departe și topit în întunericul ce stăpînea locul.

Se lipi de perete și se opri.

De altfel, nu-și da seama de ceea ce se mișca acolo, în spatele lui. Lipsa de somn, de hrană, emoțiile îl făceau să aibă vedenii. Vedea o văpaie și în jurul ei niște stafii. Ce era ? Nu înțelegea.

Jean Valjean oprindu-se, zgomotul încetase.

Oamenii poliției ascultau și nu auzeau nimic, priveau și nu vedeau nimic. Se sfătuiră.

Pe vremea aceea, în acest punct al canalului Montmartre era un fel de răspîntie așa-zisă „de serviciu“, care a fost desființată de atunci, din pricina micului lac interior pe care îl făcea acolo puhoiul apelor de

ploaie care năvăleau în timpul furtunilor mari. Oamenii care făceau rondul se adunară în această răspîntie.

Jean Valjean văzu cum stafiile se adună roată. Capetele acelea de zăvozi se apropiară și începură a vorbi pe șoptite.

Încheierea la care ajunse acest sfat, ținut de cîinii de pază, fu că se înșelaseră, că nu se auzise nici un zgomot, că nu era nimeni, că zadarnic ar fi pornit pe canalul de centură, că ar fi numai pierdere de timp, dar că trebuiau să se grăbească să meargă spre Saint-Mery, că dacă era ceva de făcut, de descoperit vreun bousingot¹, în cartierul acela trebuia căutat.

Din cînd în cînd, partidele își înnoiesc vorbele de ocară învechite. În 1832 cuvîntul „bousingot” făcea trecerea de la cuvîntul „iacobin”, care se învechise, și cuvîntul „demagog”, pe vremea aceea aproape neîntrebuințat și care a slujit minunat de atunci încoace.

Sergentul dădu ordin să se pornească la stînga spre povîrnișul Senei. Dacă le-ar fi venit în minte să se împartă în două patrule și să meargă în amîndouă părțile, Jean Valjean ar fi fost prins. Atîrnase de acest fir. Pesemne că instrucțiunile prefecturii, prevăzînd cazul unei lupte cu un număr mare de răsculați, interzicea risipirea oamenilor din pluton. Plutonul porni din nou, lăsînd pe Jean Valjean în urma lui. Din toată această mișcare, Jean Valjean nu prinse decît eclipsa lanternei, care se întoarce dintr-o dată. Înainte de a pleca, pentru ca poliția să aibă conștiința împăcată, sergentul își descarcă pușca spre partea pe care o părăseau, către Jean Valean. Detunătura se rostogoli în criptă, din ecou în ecou, ca o bolboroseală a acestui intestin uriaș.

---

¹ Tînăr romantic (după numele pălăriei ce se purta în acea epocă).

O bucată de tencuială care căzu în apă, făcînd-o să unduiască la cîtiva pași de Jean Valjean îi dădu de știre că glonțul nimerise bolta deasupra capului său.

Pași măsurați și rari răsunară cîtva timp pe pavajul canalului, din ce în ce mai stins, pe măsură ce se depărtau ; grupul de umbre negre se afundă în beznă, o lumină se clătină și pluti, înroșind slab creștetul bolții, descrescu și apoi pieri. Liniștea adîncă se lăsă din nou, întunericul fu iarăși de nepătruns, vederea și auzul nu mai deslușeau nimic în beznă, și Jean Valjean, neîndrăznind încă să se miște rămase mult timp lipit de perete cu auzul ațintit, cu ochii mari deschiși, privind cum piere patrula de stafii.

III

OMUL „FILAT“

Trebuie să recunoaștem poliției de atunci această însușire că, și în cele mai grele împrejurări ale vieții publice, își împlinea, fără să se clikească, datoria de supraveghere a căilor publice. O răscoală nu era pentru ea un pretext de a lăsa frîu liber răufăcătorilor și de a nu mai avea grija societății, sub cuvînt că guvernul se afla în primejdie. Slujba de toate zilele se făcea, ca de obicei, printre celelalte însărcinări neprevăzute, fără a fi stingherită de ele. În timpul unui eveniment politic, ale cărui urmări nu se puteau prevedea, sub amenințarea unei revoluții, un agent, fără a se lăsa sustras de răscoală și de baricadă, „fila“ un hoț.

Tocmai un lucru de acest fel se petrecea în după-amiaza zilei de 6 iunie, la marginea Senei, pe povișul malului drept, ceva mai departe de podul Invalizilor.

Astăzi nu mai există acolo nici un povârniș. Înfațișarea locurilor s-a schimbat.

Pe povârnișul acesta, doi oameni, la o anumită distanță unul de altul, păreau că se pîndesc, fiecare ferindu-se de celălalt. Cel care mergea înainte încerca să se depărteze, cel care venea în urmă încerca să se apropie.

Era ca o partidă de șah ce se juca de departe și în tăcere. Nici unul, nici altul nu păreau că se grăbesc, amîndoi mergeau încet, ca și cînd fiecare s-ar fi temut să nu mărească, prin prea mare grabă, pasul partenerului său.

S-ar fi spus că e o poftă care urmărește, o pradă, fără să pară că o face anume. Prada era vicleană și se apăra.

Distanța dintre dihorul urmărit și copoiul care-l urmărea rămînea mereu aceeași. Cel care încerca să scape era slăbănog și avea o față gălbejită ; cel care încerca să-l prindă era un vlăjgan înalt, cu o înfațișare aspră, și o întîlnire cu el trebuie să fi fost de temut.

Cel dintîi, simțindu-se mai slab, se ferea de cel de-al doilea, dar se ferea cu furie ; cine l-ar fi putut privi ar fi văzut în ochii lui vrăjmășia întunecată a fugii și toată amenințarea care e cuprinsă în teamă.

Malul era pustiu ; nici urmă de trecător ; nici măcar vreun luntraș sau hamal în șlepurile legate la mal ici și colo.

Acești doi oameni nu puteau fi văzuți bine decît de pe cheiul din față, și, pentru cine i-ar fi privit de la această depărtare, omul care mergea înainte ar fi avut înfațișarea unei ființe zbîrcite, zdrențăroase, prefăcute și neliniștite, tremurînd într-o bluză de lucrător ruptă, iar celălalt, al unei făpturi impunătoare și oficiale, purtînd redingota stăpînirii, încheiată pînă în gît.

Cititorul ar recunoaște, poate, pe acești doi oameni dacă i-ar vedea mai îndeaproape.

Care era ținta celui din urmă ?

Pesemne să izbutească a-l îmbrăca pe cel dintîi în haine mai călduroase.

Cînd un om care poartă hainele statului urmărește pe unul în zdrențe, vrea să facă și din el un om îmbrăcat în hainele statului. Deosebirea stă numai în culoare. E lucru de cinste să fii îmbrăcat în albastru ; să fii îmbrăcat în roșu e neplăcut.

Există o purpură a săracului.

Se vede că cel dintîi dorea să scape de o neplăcere și de o purpură de acest fel.

Dacă celălalt îl lăsa să meargă înaintea lui și nu punea încă mîna pe el, o făcea, după cît se pare, cu nădejdea de a-l vedea ajungînd la vreo întîlnire cu tîlc și la vreo gașcă întreagă bună de înhățat. Această lucrare gîngașă se numește „filare“.

Ceea ce ne întărește bănuiala este faptul că omul cu haina încheiată pînă la gît, zăbind de pe povîrniș o birjă goală ce trecea pe chei, făcu semn birjarului : birjarul înțelese ; își dădu seama, fără doar și poate, cu cine are de-a face, întoarce și se luă la pas, de pe înălțimea cheiului, după cei doi oameni. Acest lucru nu fu văzut de insul suspect și zdrențaros, care mergea înainte.

Birja huruia de-a lungul șirului de copaci de pe Champs-Elysées. Se vedea trecînd, pe deasupra parapetului, bustul birjarului, cu biciul în mînă.

Una din instrucțiunile secrete, date de poliție agenților săi, cuprinde acest articol : „A se avea totdeauna la îndemîină o trăsură de piață, pentru orice împrejurare“.

Manevrînd, fiecare de partea lui, cu o strategie desăvîrșită, cei doi oameni se apropiau de o pantă ce cobora de pe chei pînă la apă și care îngăduia

birjarilor care veneau dinspre Passy să-și adape caii la râu. Pentru simetrie, panta aceasta a fost desființată, și de atunci încoace caii crapă de sete, dar ochiul se desfată. Oricine s-ar fi așteptat ca omul cu bluză de lucrător să se urce pe rampa aceasta, pentru a încerca să scape de Champs-Élysées, loc împodobit cu copaci, dar în schimb foarte cercetat de agenții poliției, și unde celălalt ar fi avut cu ușurință ajutor.

Acest punct al cheiului e foarte aproape de casa adusă de la Moret la Paris în 1824 de către colonelul Brack, așa-numită casa lui Francisc I¹. Un corp de gardă se află și el aproape de tot.

Spre marea uimire a celui ce pîndea, omul urmărit nu o luă pe rampa adăpătoarei. El înaintă mai departe pe povîrniș, de-a lungul cheiului.

Poziția sa devenea vădit primejdioasă.

Dacă nu cumva voia să se arunce în Sena, ce avea să facă ?

De-acum înainte nu mai avea nici un mijloc de a se urca pe chei, nici o altă rampă și nici vreo scară ; și se aflau aproape de tot de locul unde Sena cotește spre podul Iéna, și unde povîrnișul, din ce în ce mai îngust, se sfîrșește într-o limbă subțire, pierzîndu-se sub apă. Acolo se va pomeni prins între parapet la dreapta, râu la stînga și în față, iar înapoia sa, la un pas, autoritatea.

E adevărat că acest capăt al povîrnișului era ascuns de o movilă înaltă de șase, șapte picioare, provenind din vreo dărîmare oarecare. Spera cumva omul acesta să se pituleze cu folos după grămada de moloz pe

---

¹ Moret, orașel la sud de Fontainebleau. Localitatea posedă în secolul trecut multe case din secolele al XV-lea și al XVI-lea, foarte admirate în perioada romantică împreună cu tot ce era medieval. Se răspîndise chiar moda pe atunci ca acele case să fie cumpărate, dărîmate și reconstruite întocmai la Paris.

care n-avea decît s-o ocolească ? Ar fi fost o încercare copilărească. Sigur că nici nu se gîndea la asta. Naivitatea hoților nu merge pînă acolo.

Grămada de dărîmături forma la marginea apei un fel de înălțime, care se prelungea cu o limbă de pămînt pînă la parapetul cheiului.

Omul urmărit ajunsese la această colină mică și trecu după ea, așa că celălalt nu-l mai văzu.

Urmăritorul, pentru că nu vedea, nu era nici el văzut ; se folosi de acest lucru pentru a lăsa deoparte orice prefăcătorie și începu să meargă foarte repede. În cîteva clipe ajunsese la grămada de dărîmături și o ocoli. Se opri uimit. Omul pe care îl vîna nu mai era acolo.

Omul cu bluză dispăruse fără urmă.

Dincolo de mormanul de moloz, povîrnișul maului nu mai avea decît o lungime de vreo treizeci de pași, apoi se scufunda în apa care lovea în zidul cheiului.

Fugarul n-ar fi putut nici să se arunce în Sena, nici să sară peste parapet, fără a fi văzut de cel care îl urmărea. Ce se făcuse cu el ?

Omul cu redingota încheiată sub bărbie merse pînă la capătul povîrnișului și rămase acolo o clipă pe gînduri, cu pumnii strînși, cu ochi iscoditori. Deodată se lovi peste frunte. Văzuse, în locul unde se sfîrșea pămîntul și începea apa, un grilaj de fier lat și scund, boltit, cu o broască zdravănă și trei balamale trainice. Acest grilaj, un fel de poartă străpunsă în partea de jos a cheiului, se deschidea atît în apă, cît și pe povîrniș. Un pîrîiaș negricios se vărsa în Sena. Dincolo de drugii grei și ruginiți ai grilajului se zărea un fel de coridor boltit și întunecos.

Omul încruciașă brațele și privi grilajul cu mustrare. Privirea aceasta nefiind de ajuns, încercă să-l împingă ; îl zgudui dar el rămase neclintit. Pesemne

că fusese deschis de curînd, cu toate că nu se auzise nici un zgomot, lucru ciudat la un grilaj atît de ruginit. Dar era sigur că fusese închis la loc. Însemna deci că cel dinaintea căruia se deschisese această poartă avea nu un cîrlig, ci o cheie.

Acest lucru limpede ca ziua, lumină dintr-o dată mintea omului care se ostenea să clatine grilajul și îi smulse o exclamație indignată :

— Asta e culmea ! O cheie de-a stăpînirii ! Apoi, liniștindu-se îndată, cuprinse o lume întreagă de gînduri lăuntrice într-o năvală de monosilabe accentuate aproape în batjocură : Ei ! ei ! ei ! ei !

După aceea, nădăjduind ceva, fie să vadă pe omul dispărut ieșind, fie să vadă pe alții intrînd, se puse la pîndă în dosul grămezii de moloz, cu furia răbdătoare a copoiului.

La rîndul ei, birja care își potrivea pasul după mersul lui, se opri și ea sus, lîngă parapet. Birjarul, prevăzînd o oprire lungă, vîrî botul cailor în sacul cu ovăz umed la fund, atît de cunoscut parizienilor, cărora — fie spus în treacăt — stăpînirea li-l pune și lor uneori. Puținii trecători de pe podul Iéna întorceau capul înainte de a se depărta pentru a privi o clipă aceste două amănunte neclintite ale priveliștii : omul pe povîrnișul malului, birja pe chei.

IV

ȘI EL ÎȘI POARTĂ CRUCEA

Jean Valjean pornise din nou și nu se mai opri.

Drumul era din ce în ce mai greu. Nivelul bolților nu e peste tot la fel ; înălțimea lor medie e de circa cinci picioare și șase degete ¹ și a fost socotită după

¹ Pied (picioar), măsură veche de 0,3248 m, împărțită în 12 *pouces* (degete).

înălțimea unui om. Jean Valjean era nevoit să se aplece pentru a nu-l izbi pe Marius de boltă ; la fiecare clipă trebuia să se îndoie, apoi să se ridice, să pipăie mereu peretele. Pietrele jilave și pavajul lipicios erau proaste puncte de sprijin, fie pentru mână fie pentru picior. Se poticnea în gunoiul groaznic al orașului. Lumina întreruptă a deschizăturilor nu se arăta decît foarte rar și era atît de slabă, încît strălucirea puternică a soarelui părea abia o rază de lună. Încolo, totul era ceață, duhoare, întunecime de nestrăbătut, noapte.

Lui Jean Valjean îi era foame și sete ; mai cu seamă sete ; și acolo era, ca la mare, un loc plin de apă din care nu poți bea. Puterea sa, care era, după cum știm, uimitoare și foarte puțin scăzută cu vîrsta, datorită vieții sale curate și cumpătate, începea totuși să slăbească. Oboseala îl ajungea, și puterea în descreștere făcea să crească greutatea poverii. Marius, mort poate, atîrna cum atîrna trupurile neînsuflețite. Jean Valjean îl sprijinea în așa fel, încît pieptul să-i fie slobod și respirația să se poată face cît mai bine cu putință. Simțea șobolanii care îi alunecau repede printre picioare. Unul dintre ei se sperie atît de tare, încît îl mușcă. Prin capacele gurilor de canal îi venea din cînd în cînd o boare de aer proaspăt, care îl înviora.

Era, poate, ora trei după-amiază cînd ajunse la canalul de centură.

În primul rînd fu mirat de lărgimea aceasta neașteptată. Se găsi deodată într-o galerie căreia nu-i mai putea atinge cei doi pereți dacă întindea amîndouă brațele, și sub o boltă pe care capul său nu o mai ajungea. Marele Canal are în adevăr o lărgime de opt picioare și o înălțime de șapte.

În punctul unde canalul Montmartre ajunge la Marele Canal, alte două galerii subterane, cea a

străzii Provence și a Abatorului, vin și ele să facă o răspîntie. Între aceste patru drumuri o minte mai puțin ageră ar fi stat la îndoială. Jean Valjean apucă pe cel mai larg, adică pe canalul de centură. Dar aici se punea iar întrebarea: să coboare sau să urce? El se gîndi că situația nu mai suferă întârziere și că trebuie, cu orice risc, să ajungă acuma la Sena. Cu alte cuvinte, să coboare. O luă spre stînga și bine făcu. Căci ar fi o greșeală să se creadă că, așa cum îl arată numele, canalul de centură e într-adevăr centura subterană a Parisului de pe malul drept, și că are două ieșiri, una spre Bercy, cealaltă spre Passy. Marele Canal, care, trebuie să ne amintim, nu e decît vechiul pîrîu Ménilmontant, ajunge, dacă o iei în susul lui, la o fundătură, adică la vechiul punct de plecare, care a fost izvorul lui, de la poalele colinei Ménilmontant. El nu are nici o legătură directă cu ramificația care adună apele Parisului, începînd cu cartierul Popincourt, și care se varsă în Sena prin canalul Amelot, mai sus de vechea insulă Louviers. Această ramificație, care întregește canalul colector, e despărțită de el, chiar sub strada Ménilmontant, printr-o construcție ce hotărînicește locul de despărțire a apelor, în sus sau în jos. Dacă Jean Valjean ar fi luat-o pe galerie în sus, ar fi ajuns, după mii de efortări, sfîrșit de oboseală, aproape mort în întuneric, la un zid. Ar fi fost pierdut.

La nevoie, întorcîndu-se puțin înapoi și intrînd în coridorul Fillès-du-Calvaire, cu condiția să nu fi șovăit la laba de gîscă subterană a răspîntiei Bouche-rat, luînd-o pe coridorul Saint-Louis, apoi la stînga pe canalul Saint-Gilles, pe urmă cotind la dreapta și lăsînd în urmă galeria Saint-Sébastien, ar fi putut ajunge la canalul Amelot, și de acolo, dacă nu s-ar fi rătăcit într-un fel de F de sub Bastilia, ar fi ajuns

la ieșirea pe Sena, lângă Arsenal. Pentru asta ar fi trebuit să cunoască în amănunt, în toate ramificațiile și în toate deschiderile lui, buretele uriaș al canalului. Dar, trebuie să stăruim asupra acestui lucru, el nu știa nimic despre înspăimântătoarea rețea de drumuri pe care o străbătea și, dacă l-ar fi întrebat cineva unde se află, ar fi răspuns : în întuneric.

Instinctul îi slui bine. Într-adevăr, singura scăpare cu putință era să coboare.

Lăsa la dreapta cele două coridoare care se despart în formă de gheară sub strada Laffitte și strada Saint-Georges și coridorul lung și bifurcat al șoselei d'Antin.

După ce trecu de un afluent, care era pesemne ramificația Madeleinei, se opri. Era foarte obosit. Pe o ferestruică destul de largă, probabil gura de canal din strada Anjou, venea o lumină aproape vie. Jean Valjean, cu mișcările blajine ale unui frate pentru fratele său rănit, îl așeză pe Marius pe marginea canalului. Chipul însîngerat al lui Marius părea, în lumina albă a ferestruicii, ca în fundul unui mormînt. Avea ochii închiși, șuvițele de păr lipite de tîmple ca niște pensule uscate în vopsea roșie, mîinile atîrnînd fără viață, brațele și picioarele reci, sînge încheșat la colțul buzelor. Un cheag de sînge se strînsese în nodul cravatei ; cămașa intra în rări, postavul hainei zgîria tăieturile largi făcute în carne vie.

Jean Valjean, dîndu-i la o parte, cu vîrful degetelor, haina, îi puse mîna pe piept ; inima bătea încă. Își sfîșie cămașa, legă rănile cît putu mai bine și opri sîngele care curgea ; apoi, aplecîndu-se în acest semi-întuneric asupra lui Marius, care zăcea tot fără cunoștință și aproape fără suflare, îl privi cu o ură nespusă.

Dînd la o parte hainele lui Marius, găsisse în buzunare două lucruri : pîinea uitată din ajun și car-

netul lui Marius. Mîncă pîinea și deschise carnetul. Pe prima pagină găsi cele patru rînduri scrise de Marius. Ne amintim :

„Mă numesc Marius Pontmercy. Duceți-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand, strada Filles du-Calvaire nr. 6, la Marais.“

Jean Valjean citi, la lumina ferestruicii, aceste patru rînduri și rămase o clipă dus pe gînduri, repetînd încet : „Strada Filles-du-Calvaire, numărul 6, domnul Gillenormand“. Puse carnetul la loc, în buzunarul lui Marius. Mîncase, puterea îi revenise ; îl luă iar pe Marius în cîrcă, îi sprijini cu grijă capul pe umărul său drept și porni să coboare canalul.

Marele Canal, care urmează povîrnișul văii Menilmontant, are o lungime de aproape două leghe. Pe o bună parte din parcursul său e pavat.

Făclia aceasta cu numele străzilor Parisului, cu ajutorul căreia noi luminăm pentru cititor drumul pe sub pămînt al lui Jean Valjean, el nu o avea. Nimic nu-i spunea nici ce parte a orașului străbatea, nici drumul făcut. Numai slăbirea treptată a petelor de lumină pe care le întâlnea din cînd în cînd, îi arăta că soarele se culca și că lumina se va stinge în curînd ; din hurelul trăsurilor deasupra capului, care se auzea din ce în ce mai rar și apoi încetă aproape cu totul, el înțelese că nu se mai afla sub centrul Parisului și că se apropia de vreun cartier singuratic, în vecinătatea bulevardelor exterioare sau a cheiurilor de la marginea orașului. Acolo unde sînt mai puține case și mai puține străzi, canalul are mai puține guri de lumină. Întunericul se îngroșa în jurul lui Jean Valjean. El înainta însă mereu, pipăind în beznă.

Bezna aceasta se făcu deodată înspăimîntătoare.

NISIPUL, CA ȘI FEMEIA, E VICLEAN

Simți că intra în apă și că sub picioare nu mai avea pavaj, ci nămol.

Se întâmplă uneori, pe anumite coaste ale Bretoniei sau ale Scoției, ca un om, un călător sau un pescar, mergînd în timpul refluxului pe nisipul mării, departe de țărm, să-și dea seama deodată că de cîteva clipe merge cu oarecare greutate. Plaja parcă ar fi smoală sub picioarele sale ; talpa se lipește de ea ; nu mai e nisip, ci clei. Locul e cu desăvîșire uscat, dar la fiecare pas pe care îl faci, îndată ce ridici piciorul, urma lăsată de el se umple de apă. Ochiul, de altfel, nu a observat nici o schimbare ; plaja nemărginită e netedă și liniștită ; nisipul are aceeași înfățișare peste tot, nimic nu deosebește pămîntul sănătos de cel care nu mai e ; norișorul vesel al puricilor de mare sare zgomotos pe picioarele trecătorului. Omul își urmează drumul, merge drept înainte, o ia spre uscat, încearcă să se apropie de coastă. Nu e neliniștit. De ce ar fi neliniștit ? Numai că simte ceva, ca și cum greutatea picioarelor i-ar crește cu fiecare pas pe care îl face. Pe neașteptate, se scufundă. Se scufundă de două-trei degete. Cu siguranță că nu se află pe drumul bun. Se oprește pentru a se orienta. Deodată privește spre picioare. Picioarele i-au dispărut. Nisipul i le acoperă. Își scoate picioarele din nisip, vrea să se întoarcă din drum, pornește înapoi ; se scufundă și mai adînc. Nisipul îi ajunge la gleznă, se smulge din el, se aruncă spre stînga, nisipul îi vine la pulpe, se aruncă spre dreapta, nisipul îi vine la genunchi. Atunci își dă seama, cuprins de o spaimă nespusă, că a intrat în nisipul mișcător și că se află în locul acela

groaznic unde nici omul nu poate merge, nici peștele nu poate înota. Își azvîrle povara, dacă poartă vreuna, așa cum o corabie în primejdie își aruncă, în valuri, încărcătura ; e prea tîrziu, nisipul i-a trecut de genunchi.

Strigă, face semn cu pălăria sau cu batista ; nisipul îl soarbe din ce în ce mai mult ; dacă plaja e pustie, dacă uscatul e prea departe, dacă bancul de nisip are faimă prea rea, e osîndit să se înece în acest nisip. E condamnat la acea îngropare cumplită, înceată, sigură, neîndurătoare, cu neputință de întîrziat sau de grăbit, ce ține ore întregi, ce nu se mai sfîrșește, ce te prinde în picioare, liber și sănătos, ce te trage în jos, te trage tot mai mult la fiecare efortare pe care o încerci, la fiecare strigăt pe care îl scoți, ce pare că vrea să-ți pedepsească împotrivirea printr-o îmbrățișare și mai strînsă, și-l face pe bietul om să se întoarcă încet în pămînt, dîndu-i răgaz să privească zarea, copacii, cîmpurile verzi, fumurile satelor din cîmpie, pînzele corăbiilor de pe mare, păsările care zboară și cîntă, soarele, cerul. Înecul în nisip e mormîntul care se preface în maree și care se ridică din străfundul pămîntului spre un om în viață. Fiecare minut e un cioclu necruțător. Nenorocitul încearcă să se așeze, să se culce, să se tîrască ; orice mișcare pe care o face îl înmormîntează ; se ridică, se scufundă ; se simte înghițit, urlă, se roagă, strigă spre cer, își frînge mîinile, e desperat. Iată-l în nisip pînă la pîntece ; nisipul îi ajunge la piept ; nu mai e decît un trunchi. Ridică mîinile, scoate gemete cumplite, zgîrie nisipul cu unghiile, vrea să se țină de această cenușă, se sprijină în coate pentru a se smulge din învelișul acesta moale, plînge cu hohote ; nisipul urcă. Nisipul îi ajunge la umeri, la gît, numai fața i se mai vede acum. Gura strigă, nisipul i-o umple ; tăcere. Ochii

încă mai privesc, nisipul îi închide ; noapte. Apoi fruntea descrește, cîteva șuvițe flutură pe deasupra nisipului ; o mîna iese, găurind fața plajei, se mișcă, se zbate și se face nevăzută. Groaznică pieire a unui om.

Uneori se împotmolește călărețul cu cal cu tot, alteori se împotmolește căruțașul cu căruța ; totul se scufundă sub nisip. E alt soi de naufragiu decît în apă. Uscatul îl îneacă pe om. Uscatul, pătruns de ocean, se face capcană. Se arată ca o cîmpie și se deschide ca un val. Adîncul are asemenea perfidii.

O astfel de întîmplare funebră, posibilă oricînd pe cutare sau cutare plajă, era posibilă de asemenea acum treizeci de ani și în canalul Parisului.

Înainte marilor lucrări începute în 1833, rețeaua subterană a Parisului era supusă prăbușirilor neașteptate.

Apa se infiltra în anumite straturi de dedesubt mai sfărîmicioase ; fie că era de piatră, ca în canalele vechi, fie că era de var hidraulic pe beton, ca fundul în galeriile cele noi, nemaiavînd nici un punct de sprijin se lăsa. O cută într-un planșeu de acest fel e o spărtură ; spărtura înseamnă surparea. Fundul se prăbușea pe o lungime oarecare. Această crăpătură, gura unei prăpăstii de nămol, se numea în limbajul de specialitate *fontis*. Ce este un *fontis* ? E nisipul mișcător al țărmurilor de mare întîlnit deodată sub pămînt ; e plaja muntelui Saint-Michel într-un canal. Pămîntul îmbuibat de apă e parcă topit ; toate moleculele sale sînt în suspensie într-un mediu moale ; nu e nici uscat, nici apă. Adîncimea, uneori, e foarte mare. Nimic mai cumplit decît să dai peste el în drum. Dacă predomină apa, moartea vine repede, apa te înghite dintr-o dată ; dacă predomină pămîntul, moartea e lentă, nisipul te înghite pe-ncetul.

Își poate cineva închipui o astfel de moarte ? Dacă înecul în nisip e groaznic pe o plajă de mare, ce poate fi în cloacă ? În locul aerului liber, ziua, pe lumină, în locul zorilor limpezi, al vuietului nemărginit, în locul norilor plutitori din care plouă belșugul, în locul bărcilor zărite în depărtare, în locul nădejzii sub felurite chipuri, al drumeților întâmplători, al ajutorului cu puțină pînă în ultima clipă, în locul tuturor acestora, să fii orb și surd sub o boltă neagră, înlăuntrul unui mormînt gata făcut, să te aștepte moartea în nămol, sub un capac, înăbușirea înceată în murdărie, o cutie de piatră în care asfixia își deschide gheara în noroi și te strînge de gît ; duhoarea amestecată cu horcăitul ; nămolul în locul nisipului, hidrogenul sulfurat în locul uraganului, murdăria în locul oceanului ! Și să strigi, să scrișnești din dinți, să te zvîrcolești, să te zbați, să-ți dai sufletul, avînd deasupra capului orașul, care habar n-are de toate astea.

Groaza de a muri astfel e de nedescris. Moartea își răscumpără uneori cruzimea printr-un fel de măreție cumplită. Pe rug sau într-un naufragiu poți fi mare ; în mijlocul flăcărilor, ca și în mijlocul valurilor, semeția e cu puțință ; te înalți pierind în ele. Aici, însă, nimic din toate acestea. Moartea e murdară. E umilitor să-ți dai sufletul. Cele din urmă privești ce-ți plutesc înaintea ochilor sînt josnice. Noroiul e sinonim cu ocara. E meschin, urît, rușinos. Să mori într-un butoi cu vin, ca Clarence¹ fie ! dar

---

¹ Aluzie la un fapt din războiul celor două roze (a doua jumătate a secolului al XV-lea) ; ducele George de Clarence, fratele regelui, acuzat de trădare față de acesta, fu condamnat la moarte, dar i se acordă alegerea supliciului. Osînditul obținu să fie înecat într-un butoi cu vin.

În groapa cu lături, ca Escoubleau ¹, e îngrozitor. E dezgustător să te zbați acolo ; în timp ce-ți dai sufletul, te bălăcești. E atât de întuneric, încît ar putea fi iadul, și atîta noroi, încît ar putea să nu fie decît o mocirlă, iar cel ce trage să moară nu știe dacă va ajunge strigoi sau broască.

Oriunde în altă parte mormîntul e groaznic ; aici e respingător.

Adîncimea, lungimea și grosimea fontisurilor era felurită, după starea mai mult sau mai puțin proastă a subsolului. Uneori un fontis avea o adîncime de trei sau patru picioare, alteori de opt sau zece, și cîteodată era fără fund. Nămolul era aici sleit, dincolo aproape lichid. În fontisul Lunière i-ar fi trebuit unui om o zi ca să piară, pe cînd mocirla Phélippeaux l-ar fi înghițit în circa cinci minute. Nămolul te ține mai mult sau mai puțin, cum e de vîrtos. Un copil scapă acolo unde un om mare piere. Prima lege a salvării e să te dezbari de orice fel de povară. Orice canalagiu care simțea suindu-se pămîntul sub el, își arunca mai întîi sacul cu unelte, sau coșul, sau vasul pentru ciment.

Fontisurile aveau felurite cauze : pămîntul fărîmicios, vreo prăbușire la o adîncime pe care nu o putea ajunge omul, ploile repezi de vară, apele ce se scurg neîncetat în timpul iernii, ploile mărunte și de lungă durată. Cîteodată, greutatea caselor dimprejur, clădite pe vreun teren din calcar și argilă sau numai din nisip, se lăsa pe bolțile galeriilor subterane și le făcea să se năruie, ori se întîmpla ca pavajul să crape și să se desfacă sub apăsarea aceasta zdrobitoare. Lăsarea Panthéonului a astupat în acest fel, acum o sută de ani, o parte

---

¹ Autorul însuși relatează puțin mai departe amănuntele acestui sfîrșit tragic.

din pivnițele de pe dealul Sainte-Geneviève. Când un canal se dărîma sub greutatea caselor, stricăciunea se arăta sus, în stradă, printr-un fel de crăpături, ca dinții de fereastră, în pavaj; spărtura aceasta șerpuia pe toată lungimea bolții crăpate și atunci, cum răul era la vedere el putea fi numai decît lecuit. Dar se întîmplă altădată ca stricăciunea dinăuntru să nu se arate prin nici o rană în afară. Și atunci, vai de canalagii ! Intrînd fără grijă în canalul surpat, puteau pieri acolo. Condicile vechi vorbesc de cîțiva săpători de canale îngropați în astfel de fontisuri. Ele dau mai multe nume ; între altele, cel al canalagiului care s-a scufundat într-o surpătură sub gura din strada Carême-Prenant, un anume Blaise Poutrain ; Blaise Poutrain era fratele lui Nicolas Poutrain, care a fost cel din urmă gropar al cimitirului zis Cripta Nevinovaților, din 1765, dată la care pieri acest cimitir.

A mai fost și tînărul și chipeșul viconte d'Escoubleau, despre care am vorbit, unul dintre eroii asediului orașului Lérída, unde asaltul s-a dat în ciorapi de mătase, cu muzica în frunte. D'Escoubleau, surprins într-o noapte la verișoara sa, ducesa de Sourdis, se înecă într-o surpătură a canalului Beautreillis, unde se ascunsese ca să scape de duce. Când i se povesti moartea aceasta, doamna de Sourdis ceru să i se dea flaconul ei de săruri și, tot trăgînd pe nas, uită să mai plîngă. În astfel de împrejurări nu poate fi iubire care să dăinuiască ; cloaca o stinge. Hero refuză să spele cadavrul lui Leandru. Thisbé își astupă nasul și zice : „Puah“ ! în fața lui Pyram ¹.

---

¹ *Hero și Leandru, Thisbé și Pyram* — perechi de îndrăgostiți din literaturile greacă și latină.

Jean Valjean se afla în fața unui fontis.

Surpări de acest fel se întâmplau adesea pe atunci în straturile de pământ de sub Champs-Élysées, straturi care din pricina fluidității prea mari îngreunau mersul lucrărilor hidraulice și primejdiau construcțiile subterane. Această fluiditate întrece chiar lipsa de consistență a nisipurilor de sub cartierul Saint-Georges, care n-a putut fi învinsă decât prin temelii de beton, și pe cea a straturilor argiloase, infectate de tot felul de emanații, din cartierul Martyrs, atît de moi, încît trecerea pe sub galeria Martyrs nu s-a putut face decât cu ajutorul unui tub de fontă. În 1836, cînd vechiul canal de piatră, în care-l vedem intrînd acum pe Jean Valjean, a fost dărîmat pentru a fi reclădit, nisipul mișcător, din care e alcătuit stratul de sub Champs-Élysées pînă la Sena a împiedicat atît de mult lucrarea, încît ea a ținut aproape șase luni, stîr_nind indignarea locuitorilor și mai cu seamă a locuitorilor cu palate și calești. Lucrările au fost mai mult decât grele, au fost primejdioase. E adevărat că ploile au ținut și ele patru luni și jumătate și Sena a crescut de trei ori în acest timp.

Fontisul întîlnit de Jean Valjean fusese pricinuit de ploaia repede din ajun. O scufundare a fundului slab sprijinit de nisipul de sub el, făcuse ca apa de ploaie să pătrundă în canal. Infiltrația odată făcută urmasse surparea. Pavajul desfundat intrase în nămol. Pe ce distanță? Cine ar fi putut spune? Bezna era acolo mai adîncă decât oriunde în altă parte. Era o gaură de noroi într-o peșteră de întuneric.

Jean Valjean simți că pavajul îi fuge de sub picioare. Intră în nămol. Deasupra era apă ; pe fund noroi. Trebuia să treacă. Să se întoarcă din drum era cu neputință. Marius era pe moarte și Jean Valjean sleit de puteri. De altfel, unde să se ducă ? Jean Valjean înaintă. La primii pași surpătura nici nu păru prea adâncă. Dar, cu cât înainta, cu atât picioarele i se scufundau. Curînd, noroiul îi ajunsese pînă la pulpe și apa îi trecu de genunchi. Mergea ridicîndu-l cu amîndouă brațele pe Marius, cît putea mai sus deasupra apei. Acum noroiul îi venea pînă la genunchi și apa pînă la brîu. Nu mai putea da înapoi. Se scufunda din ce în ce mai mult. Nămolul, destul de vîrtos pentru greutatea unui om, nu putea, fără îndoială, să țină doi. Și Marius și Jean Valjean ar fi putut scăpa, fiecare în parte. Jean Valjean înainta mereu, sprijinind muribundul care era poate un cadavru.

Apa îi ajunsese pînă la subsuori ; simțea că se duce la fund, abia se mai putea mișca în adîncimea mlaștinii în care se afla. Grosimea noroiului care îl ținea era în același timp și o piedică. Sprijinindu-l mereu pe Marius, cu o sforțare nemaipomenită, înainta ; dar se scufunda. Îi rămăsese numai capul afară din apă și brațele care-l ridicau pe Marius. În picturile vechi, care zugrăvesc potopul, se vede o mamă ridicîndu-și astfel pruncul.

Se scufundă mai adînc, dădu capul pe spate ca să se ferească de apă și să poată răsufla ; cine l-ar fi putut vedea în beznă aceea ar fi crezut că vede o mască plutind în întuneric ; nedeslușit, zărea deasupra lui atîrnînd fața vînată a lui Marius ; făcu o sforțare deznădăjduită, își aruncă piciorul înainte ; piciorul se izbi de ceva tare. Un punct de sprijin. Era și vremea.

Se ridică, se suci și se prinse cu un fel de furie de acest punct de sprijin. I se părea că e prima treaptă a unei scări ce urcă din nou spre viață.

Punctul acesta de sprijin întâlnit în noroi, în clipa din urmă, era începutul celeilalte pante a pavajului, pantă care se lăsase fără să se năruie și care, sub apă, se îndoise ca o scîndură dintr-o singură bucată. Pavajele bine construite fac o boltă și sînt uneori foarte trainice. Această parte a pavajului, acoperită de apă, dar tare, era o adevărată rampă și, odată ajuns pe rampa aceasta, erai scăpat. Jean Valjean se urcă pe acest povîrniș și ajunse de cealaltă parte a surpăturii.

Ieșind din apă, se izbi de o piatră și căzu în genunchi. Găsi că era drept și rămase astfel cîteva clipe, cu sufletul și cu gîndul la Dumnezeu.

Se ridică tremurînd, înghețat, respingător, încovoiat sub greutatea muribundului pe care îl tîra, cu noroiul șiroid pe el, cu sufletul plin de o lumină ciudată.

VII

UNEORI TE ÎMPOTMOLEȘTI CHIAI LA MAL

Porni iar la drum.

De altfel, dacă nu-și lăsase viața în fontis, părea că-și lăsase acolo puterea. Sforțarea aceasta din urmă îl sleise. Era atît de obosit, încît la fiecare trei pași era silit să se oprească, să răsufle, sprijinindu-se de perete. O dată trebui să se așeze pe jos ca să schimbe poziția lui Marius și crezu că acolo va rămîne. Dar dacă puterea îi era sleită, energia îi era încă întreagă. Se ridică iarăși.

Merse cu deznădejde, aproape repede ; făcu astfel vreo sută de pași fără să ridice capul, aproape fără să răsuflă, și deodată se lovi de perete. Ajunsese la un cot al canalului și, rezemîndu-se în el cu capul plecat, dăduse de zid. Ridică ochii și la capătul subteranei, în fund, în fața lui, departe, foarte departe, zări o lumină. De astă dată nu mai era lumina înspăimîntătoare, era lumina cea bună și albă. Era lumina de zi.

Jean Valjean vedea ieșirea.

Un suflet blestemat, care din mijlocul flăcărilor ar zări deodată poarta de ieșire a iadului, ar simți ceea ce simțea Jean Valjean. Ar zbura din răspuțeri cu cioturile aripilor arse spre poarta de lumină. Jean Valjean nu mai simți oboseală, nu mai simți greutatea lui Marius, își regăsi pulpele de oțel ; mai mult alerga decît mergea. Cu cît se apropia, ieșirea se vedea din ce în ce mai bine. Era o arcadă boltită, mai joasă decît bolta canalului care se lăsa pe nesimțite și mai puțin lată decît galeria care își apropia și ea pereții o dată cu bolta care cobora. Tunelul se sfîrșea în formă de pîlnie ; îngustare greșită, asemănătoare porților de temniță, potrivite cu o închisoare nu cu un canal, și care a fost îndreptată de atunci încoace.

Jean Valjean ajunsese la ieșire.

Acolo se opri.

Era ieșirea, dar nu se putea ieși.

Arcada era închisă cu un grilaj puternic și grilajul, care după înfățișare se mișca rar în țătînele lui ruginite, era prins în pervazul de piatră cu o broască zdravănă, roșie de rugină, care părea o cărămidă uriașă. Se vedea gaura cheii și zăvorul puternic vîrît adînc în scoaba lui de fier. Cheia se vedea că e întoarsă de două ori. Era una din acele broaște de cetate, de care era plin Parisul de altădată.

Dincolo de grilaj, aer, lumină, râul, poteca de pe mal foarte îngustă, dar de ajuns de lată ca să poți pleca. Mai departe cheiurile. Parisul, abisul acesta unde te poți ascunde atît de ușor, zarea largă, libertatea. La dreapta, în josul apei, se vedea podul Iéna la stînga, în susul ei, podul Invalizilor ; locul ar fi fost prielnic să aștepti acolo noaptea și apoi să evadezi. Era unul din locurile cele mai pustii ale Parisului : malul din fața lui Gros-Caillou. Muștele intrau și ieșeau printre drugii grilajului.

Putea fi ora opt și jumătate seara. Se întuneca.

Jean Valjean îl întinse pe Marius de-a lungul peretelui de partea uscată a pavajului, apoi se duse la grilaj și-și încheștă pumnii de drugii de fier. Îi zgudui din răputeri, dar fără să-i clinească. Grilajul nu se mișcă. Jean Valjean încercă drugii unul după altul, nădăjduind să poată smulge vreunul mai subred și să-și facă din el o pîrghie ca să ridice poarta sau să sfărîme broasca. Nici un drug nu se clinti. Nici dinții unui tigru nu sînt mai trainici în alveolele lor. Fără pîrghie nu putea face nimic. Piedica era de neînvins. Nici un mijloc de a deschide poarta.

Trebuia, așadar, să-și aștepte aci sfîrșitul ? Ce era de făcut ? Ce avea să se întîmple ? Nu mai avea putere să se întoarcă, să înceapă din nou drumul înspăimîntător pe care îl făcuse. De altfel, cum ar fi străbătut iarăși mocirla de unde abia scăpase ca prin minune ? Și după mocirlă, nu era oare rondul poliției de care cu siguranță nu putea scăpa de două ori ? Și apoi, unde să se ducă ? Încotro s-o ia ? Urmind panta, nu-și putea atinge ținta. Chiar dacă ar ajunge la altă ieșire, ar găsi-o închisă cu vreun capac, sau cu vreun grilaj. De bună seamă, toate ieșirile erau încuiate în felul acesta. Întîmplarea făcuse să fie descuiat grilajul prin care intrase, dar toate celelalte

guri ale canalului erau, fără îndoială, închise. Nu izbutise decît să evadeze într-o temniță.

Se sfîrșise. Tot ce făcuse Jean Valjean era zadar-nic. Toată lupta lui istovitoare se încheia printr-o înfrîngere. Dumnezeu nu voia să-l mîntuie.

Erau prinși, și unul și altul, în întuneric și nemărginita pînză a morții, și Jean Valjean simțea cum aleargă păianjenul înspăimîntător pe firele negre ce tremurau în beznă.

Se întoarse cu spatele la grilaj și căzu pe pavaj, lîngă Marius, care era tot în nesimțire ; cu capul între genunchi, părea mai curînd prăbușit la pămînt decît așezat.

Nici o ieșire. Era picătura cea din urmă a suferinței lui.

La cine se gîndea în clipa aceasta de adîncă deznădejde ? Nici la el însuși, nici la Marius. Se gîndea la Cosette.

VIII

O BUCATĂ DE HAINĂ SFIȘIATĂ

În nenorocirea aceasta, o mîină i se puse pe umăr și un glas îi spusese în șoaptă :

— Pe din două !

Era cineva în noaptea aceasta ? Nimic nu seamănă mai mult cu visul decît deznădejdea. Jean Valjean crezu că visează. Nu auzise nici un zgomot de pași. Era cu puțință ? Ridică ochii.

În fața lui se afla un bărbat.

Acest bărbat purta o bluză de lucrător ; avea picioarele goale ; în mîna stîngă își ținea pantofii ; se vedea că îi scosese ca să poată ajunge la Jean Valjean fără a fi auzit.

Jean Valjean nu avu nici o clipă de îndoială. Oricît de neașteptată ar fi fost întîmplarea, omul acesta îi era cunoscut. Era Thénardier. Deși sărise din somn, ca să spunem așa, Jean Valjean, obișnuit cu spaima, deprins cu loviturile neașteptate la care trebuie să răspunzi repede, nu-și pierdu cumpătul. De altfel, starea în care se afla nu se mai putea înrăutăți ; o anumită treaptă a deznădejdiei nu mai poate fi depășită și nici măcar Thénardier nu putea face mai neagră noaptea aceasta.

Urmă o clipă de așteptare.

Thénardier, ridicîndu-și mîna dreaptă la înălțimea frunții, își făcu din ea streășină ochilor, apoi clipi încruntînd din sprîncene, clipi mărunț, strînse din buze, ca un om care își încordează toată atenția ca să recunoască pe altul. Nu izbuti de loc. Jean Valjean, după cum am spus, se afla cu spatele la lumină și era, de altfel, atît de schimbat, atît de plin de noroi și de sînge, încît și în plină zi ar fi fost de nerecunoscut. Dimpotrivă, Thénardier, cu fața spre lumina ce venea prin grilaj, lumină de pivniță e adevărat, dar, oricît de slabă, destul de limpede, sări îndată cum spune o metaforă banală dar puternică, în ochii lui Jean Valjean. Această inegalitate de poziții era de ajuns pentru a-i asigura oarecum întîietatea lui Jean Valjean în lupta ascunsă ce avea să se încingă între cei doi oameni și între cele două situații. Ciocnirea avea loc între Jean Valjean cu masca pe față și Thénardier cu fața descoperită. Jean Valjean înțelese numaidecît că Thénardier nu-l recunoscuse. Se uitară o clipă lung unul la altul, măsurîndu-se în umbră. Thénardier rupse cel dintîi tăcerea :

— Cum ai să faci ca să ieși ?

Jean Valjean nu răspunse.

Thénardier urmă :

— Broasca asta nu se poate forța. Și trebuie totuși să pleci de aici.

— Adevărat, zise Jean Valjean.

— Atunci, pe din două.

— Ce vrei să spui ?

— Tu l-ai ucis ; treaba ta. Eu am cheia. Thénardier arată cu degetul spre Marius. Apoi urmă : Nu te cunosc, dar vreau să te ajut. Trebuie să fii de-ai noștri.

Jean Valjean începu să înțeleagă. Thénardier îl lua drept un ucigaș.

Thénardier urmă :

— Ascultă, prietene. Nu l-ai omorât tu p-asta fără să-l scotocești prin buzunare. Dă-mi partea mea. Eu îți deschid poarta. Și scoțînd pe jumătate o cheie mare de sub bluza ferfeniță, adăugă : Vrei să vezi cum e făcută cheia raiului ¹ ? Uite !

Jean Valjean „rămase ca prostul” — cuvîntul e al bătrînului Corneille — pînă într-atît nu-i venea să-și creadă ochilor. Era providența sub o înfățișare dezgustătoare, îngerul păzitor ieșind din pămînt cu chipul lui Thénardier.

Thénardier își vîrî mîna într-un buzunar mare ascuns sub bluză, scoase din el o frînghie și o întinse lui Jean Valjean.

— Ține, zise el, îți dau și frînghie pe deasupra.

— Ce să fac cu frînghia ?

— Îți trebuie și un bolovan dar ai să-l găsești afară. E colo un morman întreg de moloz.

— Ce să fac cu bolovanul ?

— Dobitocule, ai să-ți arunci doar parizianul ² în rîu. Pentru asta îți trebuie o piatră și o frînghie, altfel iese deasupra.

¹ În original : *la clef de champs*. *Prendre la clef des champs* — a o șterge, a fugi.

² *Pautre, pantinois* — parizian.

Jean Valjean luă frînghia. Nu e om care să nu fi primit în viață ceva, așa, fără să se gîndească.

Thénardier pocni din degete, cum faci cînd îți vine deodată în minte ceva neașteptat :

— Ascultă, prietene, cum ai făcut să ieși de-acolo, din surpătură ? Eu n-am îndrăznit să intru în ea. Tii ! Da urît miroși ! După o clipă adăugă : Eu te tot întreb, dar bine faci că nu-mi răspunzi. Te pregătești pentru afurisitul de minut din fața judecătorului de instrucție. Și pe urmă, dacă nu vorbești de loc, nu ești în primejdie să vorbești prea tare. N-are a face, dacă nu-ți vād mutra și nu-ți știu numele, să nu crezi că nu știu cine ești și ce vrei. Am fumat noi de-astea. L-ai cam șifonat pe domnișorul ăsta ; acum ai vrea să-l pui la păstrare. Ai nevoie de rîu, cel mai bun ascunziș pentru toate prostiile. Te scot eu din încurcătură. Îmi place să dau o mîină de ajutor unui băiat bun la ananghie.

Tot dîndu-i dreptate lui Jean Valjean că tace, se vedea că ar fi vrut să-l facă să vorbească. Îl împinse de umăr, încercînd să-l vadă dintr-o parte, și exclamă fără a ridica totuși glasul mai mult decît pînă atunci :

— Fiindcă veni vorba de surpătură, mare dobitoc ai fost ! De ce nu l-ai aruncat acolo ?

Jean Valjean tăcea mereu.

Thénardier urmă ridicîndu-și pînă la gîtlej zdreanța care-i ținea loc de cravată, gest ce mărește ifosul unui om cu greutate :

— La drept vorbind, a fost poate mai cuminte așa. Lucrătorii care au să vină mîine să astupe gaura ar fi dat cu siguranță peste parizianul tău uitat acolo și, fir cu fir, dintr-una într-alta, ți s-ar fi putut lua urma și s-ar fi ajuns pînă la tine. A trecut cineva prin canal. Cine ? Pe unde a ieșit ? A fost văzut ieșind ? Poliția e dibace. Canalul e o caiafă, te vinde. O descoperire ca asta e lucru rar, atrage atenția, pu-

țini folosesc canalul pentru afacerile lor, pe cînd rîul e al tututoror. Rîul e mormîntul adevărat. Peste o lună ți-l pescuiește la Saint-Cloud. Ei, și ? Un stîrv, acolo ! Cine l-a ucis ? Parisul. Și justiția nici măcar nu deschide anchetă. Ai făcut bine.

Cu cît Thénardier era mai vorbăreț cu atît Jean Valjean era mai tăcut. Thénardier îl scutură iarăși de umăr :

— Acum să încheiem tîrgul. Să împărțim ! Tu mi-ai văzut cheia, să-ți văd și eu banii.

Thénardier avea o înfățișare rătăcită, sălbatică, în doi peri, amenințătoare și totuși prietenoasă.

Un lucru era ciudat : purtarea lui nu era firească ; nu avea aerul că se simte chiar la largul lui ; fără a părea că tănuiește ceva, vorbea încet ; din cînd în cînd își ducea degetul la buze și șoptea : „St“ ! Era greu de ghicit de ce. Nu erau decît ei doi. Jean Valjean se gîndi că alți tîlhari erau ascunși poate în vreun ungher și că Thénardier n-ar fi vrut de loc să împartă cu ei.

Thénardier zise iar :

— Să isprăvim ! Cît avea cetățeanul prin buzunare ?

Jean Valjean se scotoci.

Ne amintim că obișnuia să aibă totdeauna bani la el. Viața grea (în care orice mijloc e bun ca să scapi din încurcătură) la care fusese osîndit îl silise să facă din asta o lege. Acum, totuși, fusese luat pe nepregătite. Îmbrăcîndu-se în seara din ajun cu uniforma de guard național, uitase, muncit de gîndurile lui întunecate, să-și ia portofelul. N-avea decît puțin mărunțiș în buzunarul de la vestă. Erau cam treizeci de franci. Își întoarse pe dos buzunarul plin de noroi și înșiră pe marginea pavajului o monedă de aur, două piese de cinci fracși și cinci sau șase gologani de cîte zece centime.

Thénardier își răsfrînsese buza de jos și-și suci gîtul cu înțeleș :

— L-ai omorât cam ieftin, zise el.

Începu să pipăie fără nici o sfială buzunarele lui Jean Valjean și pe ale lui Marius. Jean Valjean, cu grijă, mai cu seamă, să rămână cu spatele la lumină, nu se împotriva. Umblînd cu haina lui Marius, Thénardier, cu o îndemînare de scamator, găsi mijlocul să smulgă din ea, fără ca Jean Valjean să bage de seamă, un petic pe care îl ascunse sub bluză, gîndindu-se probabil că bucata asta de stofă i-ar putea folosi mai tîrziu să recunoască pe cel ucis și pe ucigaș. De altfel, afară de cei treizeci de franci, nu mai găsi nimic altceva :

— Adevărat, spuse el, amîndoi la un loc nu aveți decît atît.

Și uitîndu-și vorba „pe din două“, luă tot.

Stătu puțin la îndoială în fața gologanilor. După ce se gîndi, îi luă și pe ăștia, bombănind :

— Oricum ! Să faci de petrecanie omului, așa, pentru o nimica toată ! Apoi scoase din nou cheia de sub bluză. Acum, prietene, trebuie să ieși. Aici e ca la bîlci, plătești la ieșire. Ai plătit, ieși.

Și începu să rîdă.

Dînd cu cheia aceasta ajutor unui necunoscut și făcînd să iasă pe poartă pe un altul decît el, n-avea oare decît gîndul curat și dezinteresat de a scăpa un ucigaș ? Sîntem îndreptățiți să ne îndoim.

Thénardier îl ajută pe Jean Valjean să-l ia din nou pe Marius în spinare, apoi se îndreptă, în vîrfurile picioarelor lui desculțe, spre grilaj, făcînd lui Jean Valjean semn să-l urmeze, se uită afară, puse degetul pe buze și rămase cîteva clipe parcă nehotărît ; după ce-și sfîrși cercetarea, vîrî cheia în broască. Zăvorul lunecă și poarta se deschise. Nici nu trosni, nici nu scîrțîi. Treaba se făcu foarte ușor. Se cunoștea că grilajul și balamalele astea, unse cu grijă, se deschideau mai des decît și-ar fi închipuit cineva. Lipsa

aceasta de zgomot era înfiorătoare ; simțai cum se strecoară pe furiș, cum intră și ies pe tăcute oamenii nopții și auzeai pașii de fiară ai crimei. Canalul era, se vedea bine, părtașul vreunei bande misterioase. Grilajul acesta tăcut era o gazdă de hoți.

Thénardier întredeschise poarta, atît numai cît să treacă Jean Valjean, închise grilajul la loc, întoarse de două ori cheia în broască și se scufundă iarăși în întuneric, nefăcînd mai mult zgomot decît o adiere ușoară. Părea că merge pe tălpi catifelate de tigru. După o clipă, această providență hîdă pierise iarăși în întuneric.

Jean Valjean era afară.

IX

MARIUS E LUAT DREPT MORT DE UNUL CARE SE PRICEPE LA D-ASTEA

Dădu încet drumul lui Marius pe poteca de la poalele malului.

Erau afară !

Miasmele, întunericul, groaza se aflau în spatele lui. Aerul curat, sănătos, proaspăt și înviorător, pe care-l poți respira în voie, se revărsa asupra lui. Peste tot în jurul lui, tăcere ; tăcerea fermecătoare a soarelui asfințit în plin senin. Amurgul se lăsase, venise noaptea, marea eliberatoare, prietena tuturor celor ce au nevoie de un vâl de întuneric ca să se poată dezbara de chinuri. Cerul se dăruia pretutindeni ca o pace nemărginită. Rîul îi ajungea la picioare cu zgomotul unui sărut. Se auzea dialogul aerian al cuiburilor ce-și spuneau „bună seara“ în ulmii de pe Champs-Élysées. Cîteva stele, înțepînd ușor albastrul

șters al cerului, văzute doar de cei deprinși să viseze, de abia se zăreau ca niște puncte scînteietoare pe întinsul nesfîrșit. Seara desfașura deasupra capului lui Jean Valjean toată liniștea necuprinsului.

Era ora aceea nehotărîtă și minunată, care nu-ți spune nici da, nici nu. Se făcuse destul de întuneric ca să te poți pierde la o mică depărtare și era încă lumină destulă ca să te poți recunoaște de aproape.

Cîteva clipe, Jean Valjean fu cu totul covîrșit de această seninătate mareață și mîngîietoare. Sînt pe lume clipe de uitare ca acestea ; suferința nu se mai ține scai de cel nenorocit ; totul se șterge din minte ; pacea se lasă ca noaptea peste cel ce visează, și în amurgul plin de raze, la fel cu cerul care se luminează, sufletul se umple de stele. Jean Valjean nu se putea împiedica să ridice ochii spre umbra întinsă și străvezie de deasupra lui ; îngîndurat, plin de extaz și rugăciune se cufundă în marea tăcere a cerului veșnic. Apoi, ca și cum simțămîntul unei datorii i s-ar fi deșteptat în suflet, se plecă repede spre Marius și, luînd apă în pumni, îi aruncă cu grijă cîteva picături pe față. Pleoapele lui Marius rămaseră închise ; totuși gura, întredeschisă, respira. Jean Valjean se pregătea să-și vîre încă o dată mîna în apă rîului, cînd deodată simți un fel de neliniște, ca atunci cînd ai pe cineva, fără să-l vezi, în spatele tău.

Am mai vorbit în altă parte de această impresie pe care o cunoaște oricine.

Se întoarse.

Ca și adineauri, cineva era, în adevăr, în spatele lui.

Un bărbat înalt, îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu brațele încrucișate, ținînd în mîna dreaptă un baston cu măciulie de plumb, sta în picioare la cîțiva pași în spatele lui Jean Valjean, care era ghemuit lîngă Marius.

Era, în întuneric, un fel de vedenie. Unui om sărac cu duhul i-ar fi fost frică de ea din pricina amurgului ; unui om chibzuit, din pricina măciucii.

Jean Valjean îl recunoscuse pe Javert.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, că cel ce îl urmărea pe Thénardier nu era altul decât Javert. Acesta, după ieșirea lui neașteptată din baricadă, se dusesese la prefectura poliției ; într-o scurtă audiență raportase verbal prefectului în persoană, apoi își reluasă neîntârziat serviciul, care era, ne aducem aminte de nota găsită asupra lui, o anumită supraveghere a malului drept pînă la Champs-Élysées, punct care, de cîtva timp, ținea încordată atenția poliției. Acolo îl zărise pe Thénardier și se luase după el. Ce a urmat se știe.

Înțelegem, de asemenea, că grilajul deschis cu atîta bunăvoință înaintea lui Jean Valjean era o dovadă de dibăcie din partea lui Thénardier. Thénardier își da seama că Javert era tot acolo ; omul pîndit are un simț care nu-l înșală ; trebuia să arunce copoiului un os. Un ucigaș, ce noroc ! Era jertfa menită focului și care nu poate fi cruțată. Thénardier trimițîndu-l afară pe Jean Valjean în locul lui, da poliției o pradă, o făcea să-i piardă urma, să-l uite din pricina unei isprăvi mai mari, îl răsplătea pe Javert pentru așteptarea sa, ceea ce măgulește totdeauna un spion, cîștiga treizeci de franci și socotea că el însuși va putea scăpa cu ajutorul acestei noi întîmplări.

Jean Valjean căzuse din lac în puț.

Aceste două întîlniri una după alta, după Thénardier, Javert, nu erau ușor de suportat.

Javert nu-l recunoscuse pe Jean Valjean, care, cum am spus, nu mai semăna cu el însuși. Rămase cu brațele încrucișate, cu o mișcare nesimțită strînse mai bine măciuca în mînă și zise scurt și liniștit :

— Cine ești dumneata ?

— Eu.

— Cine, eu ?

— Jean Valjean.

Javert își luă măciuca între dinți, îndoi genunchii, se aplecă, își puse amîndouă mîinile puternice pe umerii lui Jean Valjean, îi prinse ca într-un clește, se uită bine la el și îl recunoscă. Fețele lor aproape se atingeau. Privirea lui Javert era înspăimîntătoare.

Jean Valjean rămase nemișcat sub strînsoarea lui Javert, ca un leu ce s-ar împăca cu gheara unui linx.

— Inspectore Javert, spuse el, ai pus mîna pe mine ! De altfel, de azi dimineață mă socotesc prizonierul dumitale. Nu ți-am dat adresa mea ca să încerc să fug Ia-mă ! Numai îngăduie-mi un lucru.

Javert părea că nu aude. Se uita cu ochii țintă la Jean Valjean. Bărbia lui încrețită îi ridica buzele spre nas, ceea ce era un semn că îl stăpîneau gînduri crîncene. În sfîrșit, dădu drumul lui Jean Valjean, se ridică dintr-o dată, apucă iarăși strîns în mîna măciuca și, ca într-un vis, șoptit mai mult decît vorbind, îl întrebă :

— Ce faci dumneata aici și ce e cu omul ăsta ?

Nici acum nu-l tutuia pe Jean Valjean.

Jean Valjean răspunse, și sunetul glasului său păru că îl trezește din somn pe Javert :

— Tocmai de el voiam să-ți vorbesc. Fă cu mine ce vrei, dar ajută-mă întîi să-l ducem acasă. Atîta îți cer.

Chipul lui Javert se zgîrci cum i se întîmpla de cîte ori cineva părea că îl crede în stare să îngăduie ceva. Totuși nu spuse nu.

Se aplecă din nou, scoase din buzunar o batistă pe care o muie în apă și șterse fruntea însîngerată a lui Marius.

— Omul ăsta a fost la baricadă, zise el cu vocea pe jumătate, vorbind ca pentru sine. E cel căruia îi spuneau Marius.

Spion de mîna întîi, care privise, ascultase, auzise și prinsese totul, pe cînd credea că îl așteaptă moartea ; care pîndise chiar în agonie și care își făcuse însemnările, cu cotul pe prima treaptă a mormîntului...

Apucă mîna lui Marius și-i cercetă pulsul.

— E rănit, zise Jean Valjean.

— E mort, spuse Javert.

Jean Valjean răspunse :

— Nu, încă nu.

— L-ai adus aici de la baricadă ? întrebă Javert.

Trebuia să fi fost foarte adîncit în gîndurile lui ca să nu stăruie asupra acestei dramatice salvări prin canal și nici să bage de seamă tăcerea lui Jean Valjean, după întrebarea sa.

Jean Valjean, la rîndul său, părea că nu are decît un singur gînd. Reluă :

— Locuiește în cartierul Marais, strada Filles-du-Calvaire, la bunicul său... Nu mai știu cum îl cheamă.

Jean Valjean scotoci în haină, scoase carnetul, îl deschise la pagina scrisă cu creionul de Marius și îl întinse lui Javert.

Plutea în aer încă destulă lumină ca să se poată citi, Javert, de altfel, avea în ochi fosforescența felină a păsărilor de noapte. El desluși cele cîteva rînduri scrise de Marius și mormăi :

— Gillenormand, strada Filles-du-Calvaire, numărul 6. Apoi strigă : Birjar !

Ne-aducem aminte de trăsura care aștepta acolo, pentru orice întîmplare.

Javert luă la el carnetul lui Marius.

După o clipă, trăsura coborîta pe rampa adăpătoare se afla lîngă apă. Marius era culcat pe bancheta din

fund, și Javert se așeză lângă Jean Valjean pe bancheta din față.

Cum închiseră ușa, trăsură se depărtă repede, luând-o pe chei, înspre Bastilia.

Părăsiră cheiul și o luară pe străzi. Birjarul, o umbră neagră pe capră, își biciuia caii slabi. În trăsură, o tăcere de gheață. Marius, nemîșcat, cu trupul rezemat de colțul din fund, cu capul în piept, cu brațele atîrnînd și picioarele țepene, părea că nu așteaptă decît sicriul; Jean Valjean părea plămădit din întuneric, și Javert din piatră; și în trăsură aceasta înecată în beznă și care ori de cîte ori trecea prin fața unui felinar era scăldată într-o lumină pală de fulger întrerupt, întîmplarea adunase și pusese parcă față în față, într-un chip înfiorător, cele trei încremeniri tragice: cadavrul, spectrul și statuia.

X

ÎNTOARCEREA FIULUI RISIPITOR CU VIAȚĂ SA

La fiecare hurducătură de caldarîm, o picătură de sînge cădea din părul lui Marius.

Se făcuse noapte de-a binelea, cînd trăsură ajunsese la numărul 6 pe strada Filles-du-Calvaire.

Javert coborî cel dintîi, se asigură dintr-o ochire de numărul de deasupra porții și, ridicînd ciocanul greu de fier, împodobit, după moda veche, cu un satir și un șa ce stau față în față, lovi cu putere. Un canat se întredeschise și Javert îl împinse. Portarul scoase capul pe jumătate, căscînd, abia trezit din somn, cu o lumînare în mînă.

Toată casa dormea. În cartierul Marais lumea se culcă devreme, mai cu seamă în zilele de răzmeriță.

Acest cartier bătrîn și cumsecade, înspăimîntat de revoluție, se adăpostește în somn, așa cum fac copiii care își ascund repede capul sub plapumă cînd îl aud venind pe bau-bau.

Între timp, Jean Valjean și birjarul bătrîn îl scoteau pe Marius din trăsura, Jean Valjean ținîndu-l de sub-suori și birjarul de sub genunchi. Pe cînd îl duceau astfel, Jean Valjean își strecură mîna sub hainele sfîșiate, îi pipăi pieptul și se asigură că inima bătea încă. Bătea chiar ceva mai tărișor, ca și cînd mișcarea trăsorii ar fi pricinuit oarecum reîntoarcerea la viață.

Javert se adresa portarului cu tonul ce se cuvine să-l aibă stăpînirea cînd vorbește către portarul unui răscolat.

— Locuiește aici cineva care se numește Gillenormand ?

— Da. Aici. Ce aveți cu el ?

— Îi aducem fiul înapoi.

— Fiul ? zise portarul, năuc.

— E mort.

Jean Valjean, care mergea, zdrențuit și murdar, după Javert, și la care portarul se uita cu un amestec de sîrbă și teamă, îi făcu din cap semn că nu.

Portarul păru că n-a înțeles nici vorba lui Javert, nici semnul lui Jean Valjean.

Javert urmă :

— A fost pe baricadă, și uite-l acum.

— Pe baricadă ! exclamă portarul.

— Și-a căutat singur moartea. Du-te și scoală-l pe taică-său.

Portarul nu se mișcă.

— Hai, du-te ! reluă Javert. Și adăugă : Mîine o să aveți o înmormîntare.

Pentru Javert întîmplările obișnuite pe drumurile publice erau împărțite pe categorii, ceea ce este în-

ceputul prevederii și al supravegherii, și orice întâmplare cu putință își avea compartimentul ei. Faptele ce se puteau întâmpla erau așezate oarecum în sertare, de unde ieșeau după împrejurare, în cantități felurite : pe stradă era zarvă, răscoală, carnaval, înmormântare.

Portarul se mărgini să-l trezească din somn pe Basque. Basque o trezi pe Nicolette ; Nicolette trezi pe mătușa Gillenormand. Cît despre bunic, îl lăsară să doarmă, socotind că tot va afla prea devreme pentru el.

Îl urcară pe Marius la primul etaj, fără, de altfel, ca cineva din celelalte părți ale casei să prindă de veste, îl așezară pe o canapea veche în sălița de lângă camera domnului Gillenormand, și, în timp ce Basque se ducea să caute un doctor și Nicolette deschidea dulapurile cu rufărie, Jean Valjean simți că Javert îi atinge umărul. Înțelese și coborî urmat de pașii lui Javert, care venea după el.

Portarul îi privi plecînd cum îi privise sosind, înspăimîntat și pe jumătate adormit.

Se urcară din nou în trăsură, și vizitiul se urcă și el pe capră.

— Inspectore Javert, zise Valjean, îngăduie-mi încă un lucru.

— Ce ? întrebă aspru Javert.

— Lasă-mă să trec o clipă pe-acasă. Pe urmă fă cu mine ce vrei.

Javert rămase tăcut cîteva secunde, cu bărbia vîrîită în gulerul redingotei, apoi coborî geamul din față.

— Birjar, spuse el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

Tot drumul nu mai scoaseră o vorbă.

Ce voia Jean Valjean ? Să sfârșească ce începuse ; să dea de veste Cosettei, să-i spuie unde era Marius, să-i dea, poate, vreo altă lămurire folositoare, să ia, dacă s-ar fi putut, cele din urmă hotărâri. Cît despre el, despre ceea ce îl privea personal, totul se sfârșise, Javert îl prinsese și el nu se împotriva : într-o împrejurare ca asta altul s-ar fi gândit poate, în treacăt, la frînghia pe care i-o dase Thénardier și la zăbrelile primei temnițe în care ar intra ; dar, de cînd cu episcopul, sufletul lui Jean Valjean, stăruim asupra acestui lucru, era stăpînit de o adîncă sfială evlavioasă în fața oricărei crime, fie ea chiar asupra lui însuși.

Sinuciderea, această tainică silnicie îndreptată asupra necunoscutului și care putea cuprinde într-o anumită măsură moartea sufletului, era ceva cu neputință pentru Jean Valjean.

La începutul străzii l'Homme-Armé trăsură se opri, strada fiind prea strîmtă pentru trăsură. Javert și Jean Valjean coborîră. Birjarul arătă smerit „domnului inspector” că îmbrăcămîntea din catifea de Utrecht a trăsurii sale era toată pătată de sîngele omului ucis și de noroiul ucigașului. Asta înțelesese el. Adăugă că i se cuvine o despăgubire. Totodată scoțîndu-și din buzunar livretul, rugă pe domnul inspector să aibă bunătatea să-i scrie în el „o mică dovadă, cum și ce fel”.

Javert dădu la o parte livretul pe care i-l întindea birjarul și zise :

— Cît vrei cu totul și pentru cursă și pentru așteptare ?

— Sînt șapte ceasuri și un sfert și catifeaua mea era nouă de tot. Optzeci de franci, domnule inspector.

Javert scoase din buzunar patru napoleoni și dădu drumul birjarului.

Jean Valjean își închipui că Javert avea de gînd să-l ducă pe jos la postul Blancs-Manteaux sau la cel de la Arhive, care amîndouă sînt foarte aproape.

O porniră pe stradă. Ca de obicei, era pustiu. Javert mergea după Jean Valjean. Ajunseră la numărul 7. Jean Valjean bătu. Ușa se deschise.

— Bine, zise Javert. Urcă-te ! Cu o expresie ciudată pe față și ca și cînd i-ar fi fost greu să vorbească astfel, adăugă : Te aștept aici.

Jean Valjean se uită la Javert. Acest fel de a se purta nu-i era obișnuit. Totuși, hotărît cum era să se predea și să sfîrșească odată, pe Jean Valjean nu-l putea mira prea mult acest fel de încredere disprețuitoare pe care i-o arăta acum Javert, încrederea pisicii care acordă șoarecelui o libertate pe măsura ghearei ei.

Împinse ușa, intră în casă, strigă portarului, care se culcase și care-i deschisese trăgînd cordonul din pat : „Eu sînt !” și urcă scara.

Ajuns la primul etaj, se opri. Orice calvar își are popasurile lui. Fereastra scării era deschisă. Ca în multe case vechi, scara se lumina printr-o fereastră cu vedere la stradă. Felinarul străzii, așezat tocmai în față, arunca astfel puțină lumină pe trepte, economisind luminatul ei.

Ca să respire, sau fără să-și dea seama, Jean Valjean scoase capul pe această fereastră. Se aplecă spre stradă. Scurtă cum e, felinarul o lumina de la un capăt la altul. Jean Valjean rămase năuc ; nu mai era nimeni.

Javert plecase.

Basque și portarul îl duseseră în salon pe Marius, care zăcea tot nemîșcat, pe canapeaua unde îl așezaseră la sosire. Medicul chemat alergase în goană. Mătușa Gillenormand se sculase.

Mătușa Gillenormand umbla încoace și încolo, înspăimîntată, frîngîndu-și mîinile și fără a fi în stare să facă altceva decît să spună într-una : „Doamne, cum e cu putință ?” Din cînd în cînd adăuga : „O să se umple tot de sînge !” După ce prima spaimă trecu, oarecare înțelegere a situației pătrunse pînă la mintea ei, făcînd-o să exclame : „Trebuia să sfîrșească așa !” Nu merse însă pînă la : „Am spus-o eu !” cum se obișnuia în astfel de împrejurări.

La porunca medicului, un pat de campanie fusese așezat lîngă canapea. Medicul îl cercetă pe Marius și, după ce văzu că pulsul bătea, că bolnavul nu avea nici o rană adîncă la piept și că sîngele de la colțul buzelor se scursese din nări, îl întinse pe pat, fără pernă, cu capul la același nivel cu trupul și chiar ceva mai jos, gol pînă la brîu, ca să poată respira mai ușor. Domnișoara Gillenormand văzînd că-l dezbracă pe Marius, ieși din odaie. Se duse în camera ei și începu să-și înșire rugăciunile. Nici o leziune internă nu atinsese trunchiul ; un glonț, oprit de portofoliu, își schimbase drumul și trecuse pe lîngă coaste, pricinuind o rană groaznică la vedere, dar nu prea adîncă, și, deci, neprimejdioasă. Drumul lung pe sub pămînt ajutase și el la ieșirea claviculei rupte de la locul ei și asta era ceva îngrijorător. Brațele îi erau pline de tăieturi de sabie. Nici una nu îi slătise însă fața. Dar țeasta îi era parcă brăzdată ; cum erau oare rănile astea de la cap ? Se opreau la piele ? Ajunseseră la țeastă ? Nu se putea

spune încă nimic. Un simptom grav era faptul că ele pricinuiseră leșinul, și din leșinuri de acestea nu te trezești totdeauna. Pierderea de sânge îl sleise și ea. De la brâu în jos, trupul îi fusese apărât de baricadă.

Basque și Nicolette sfîșiau rufe și pregăteau bandaje. Nicolette le cosea și Basque le înfășura. Cum nu aveau la îndemîină scamă, doctorul oprise deocamdată sîngele din răni cu bucățile de bumbac. Lîngă pat, pe o masă pe care era cutia de instrumente deschisă, ardeau trei lumînări. Medicul spălă cu apă rece fața și părul lui Marius. O găleată întreagă se înroși într-o clipă. Portarul, cu lumînarca în mîină, lumina.

Medicul părea adîncit în gînduri negre. Din cînd în cînd, făcea din cap semn că nu, ca și cînd ar fi răspuns la vreo întrebare ce și-ar fi pus-o singur. Semn rău pentru bolnav aceste tainice convorbiri ale medicului cu el însuși.

În clipa în care medicul îi ștergea fața și îi atingea ușor cu degetele, pleoapele închise, o ușă se deschise în fundul salonului și o arătare înaltă și palidă se ivi.

Era bunicul.

De două zile, răscoala neliniștise, supărase și tulburase pe domnul Gillenormand. Nu putuse dormi toată noaptea din ajun și avusese friguri toată ziua. Seara se culcase foarte devreme, poruncind să se zăvorască toată casa și de oboseală ațipise.

Bătrîinii au somnul ușor; camera domnului Gillenormand era lîngă salon și, cu toată grija de a nu-l trezi, zgomotul îl deșteptase. Foarte mirat de dunga de lumină de la ușa sa, se dase jos din pat și venise bîjbîind.

Sta uimit în pragul ușii întredeschise, cu o mîină pe clanță, cu capul tremurînd și puțin aplecat înainte, cu trupul strîns într-un halat alb, drept și fără

cute, ca un giulgiu ; părea o stafie ce privește într-un mormînt.

Zări patul și pe saltea pe tînărul însîngerat, galben ca ceara, cu ochii închiși și gura deschisă, cu buzele vinete, gol pînă la brîu și plin de răni purpurii, nemîșcat sub lumină.

Bunicul se înfioră din cap pînă în picioare, așa cum se mai poate înfiora un trup uscat. Albul ochilor lui, îngălbenit de bătrînețe, căpătă un fel de luciu sticlos, fața îi luă într-o clipă forma colțuroasă și pămîntie a unei hîrci de schelet, brațele îi căzură și rămaseră atîrnate ca și cum un arc s-ar fi rupt în ele ; își arată uimirea rășchirînd degetele mîinilor lui bătrîne și tremurătoare, genunchii i se îndoiră, lăsînd să se vadă, prin deschizătura halatului, biețele lui picioare goale, pline de peri albi și șopti :

— Marius !

— Domnule, zise Basque, l-au adus pe domnișorul. A fost la baricadă și...

— A murit ! strigă bătrînul cu o voce înspăimîntătoare. Ah ! Tîlharul ! Apoi, ca înviat din morți, bătrînul acesta de o sută de ani, se înalță deodată, drept ca un tînăr. Domnule, zise el, dumneata ești medicul. Spune-mi întîi un lucru. A murit, nu-i așa ?

Doctoru, în culmea neliniștii, tăcu.

Domnul Gillenormand își frînse mîinile, izbucnind într-un hohot de rîs înfiorător :

— A murit ! A murit ! S-a dus să moară pe baricade ! Din ură pentru mine ! Ca să mă lovească pe mine a făcut asta ! Ah ! Vampirul ! Așa se întoarce ! Nenorocirea vieții mele ! A murit !

Se duse la fereastră, o deschise în lături ca și cînd s-ar fi înăbușit, și, în picioare, în fața întunericului, începuse să vorbească nopții din stradă.

— Străpuns de gloanțe, tăiat cu sabia, gîtuit, ucis, sfîrtecat, făcut bucăți ! Uitați-vă la el, ticălosul !

Știa bine că-l aștept, că îi pregătisem odaia și că la căpățiul patului îmi pusesem portretul lui de când era copil mititel. Știa bine că n-avea decît să se întoarcă, că de ani întregi îl chemam și că seara ședeam lîngă foc, cu mîinile pe genunchi, neputînd să fac nimic, prostit ! Știai bine că n-aveai decît să vii acasă și să spui : „Eu sînt“, și ai fi fost stăpînul casei ; și că aș fi ascultat de tine, că ai fi făcut ce vrei din bunicu-tău ăsta bătrîn și zaharisit ! Știai bine, și ai spus : „Nu, e regalist, n-am să mă duc !“ Și din răutate te-ai dus să mori pe baricade. Ca să te răzbuni de ce-ți spuseseam despre domnul duce de Berry ! Asta e mișelie ! Culcă-te și dormi liniștit dacă poți ! A murit ! Iată ce mă aștepta la sculare !

Medicul, care începea să fie îngrijorat și pentru celălalt, îl lăsa o clipă pe Marius, se apropie de domnul Gillenormand și îl apucă de braț. Bunicul se întoarce, se uită la el cu ochi ce păreau mai mari și injectați, și îi spuse cu nepăsare :

— Domnule, îți mulțumesc. Sînt liniștit, sînt un bărbat, am văzut moartea lui Ludovic al XVI-lea, împrejurările grele nu mă doboară. Un lucru e îngrozitor : cînd te gîndești că tot răul îl fac jurnalele voastre. Veți fi avînd voi mulți care să scrie, să vorbească, avocați, oratori, tribune, discuții, progres, lumină, drepturile omului, libertatea presei, dar iată cum vin copiii acasă. Ah ! Marius ! E cumplit ! Ucis ! Mort înaintea mea ! O baricadă ! Ah, tîlharul ! Doctore, locuiești pe-aproape, mi se pare ! Te cunosc bine. De la fereastră îți văd trăsura trecînd. Ascultă, să nu crezi că sînt supărat. Nu te poți supăra pe un mort. Ar fi o prostie. E un copil pe care eu l-am crescut. Eram bătrîn de mult cînd el era încă mic de tot. Se juca în grădina Tuileriilor cu lopățița și cu scăunașul lui și, ca să nu bombăne paznicii, astupam cu bastonul, una după alta, găurile pe care

le făcea în pământ cu lopăţica lui. Într-o zi a strigat: „Jos Ludovic al XVIII-lea!” şi a fugit. Nu e vina mea. Era rumen şi bălai. Maică-sa e moartă. Ai băgat de seamă că toţi copiii mici sînt bălai? De ce? E fiul unuia din tîlharii ceia din Loire. Dar copiii nu sînt vinovaţi de mişeliile părinţilor. Mi-aduc aminte de el cînd era numai atîta. Nu izbutea să spună pe d. Vorba lui era aşa de dulce şi de neînţeleasă, ai fi crezut că e o păsărică. Mi-aduc aminte că o dată, în faţa statuii lui Hercule din Farnese¹, toată lumea se strînsese să-l vadă şi să se minuneze, aşa era de frumos acest copil. Avea un cap de parcă era zugrăvit. Îmi îngroşam glasul, îl speriam cu bastonul, dar ştia bine că era în glumă. Dimineata, cînd intra la mine în odaie, ce e drept bombăneam eu, dar mi se părea că intră soarele. De puştii ăştia nu te poţi feri. Te prind, pun stăpînire pe tine, nu-ţi mai dau drumul. Adevărul e că nu era pe lume copil mai draguţ decît el. Şi acum ce zici de toţi aceşti Lafayette, Benjamin Constant şi Tirecuir de Courcelle²-ii voştri, care mi-l ucid? Aşa ceva nu-i de îndurat!

Se apropie de Marius, care zăcea tot palid şi nemîşcat, şi de medic care se întorsese lîngă el, şi începu a-şi frînge mîinile. Buzele palide ale bătrînului se mişcau în neştire, scoţînd, ca o suflare slabă în agonie, cuvinte nedestulşite ce abia se auzeau:

— Ah! Inimă de piatră! Ah! Clubistule! Ah! Nelegiuitule! Ah! Septembristule!

Dojana înceată făcută de un muribund unui cadavru.

---

¹ Statuie din parcul Tuilerii din Paris, o copie după o operă celebră a sculpturii greceşti, dăltuită în marmură de atenianul Glicon.

² *Tireşay de Corcelle* — om politic francez, căruia Gillenormand îi schimonoseşte numele intenţionat.

Puțin cîte puțin, cum orice izbucnire lăuntrică trebuie să-și facă loc în afară, șirul cuvintelor prindea iar înțeles, dar bunicul părea că nu mai are putere în glas; vocea lui era atît de înăbușită și de stinsă, de parcă ar fi venit de pe cealaltă margine a unei prăpăstii.

— Acum mi-e totuna, am să mor și eu. Cînd te gîndești că nu e fetișcană din Paris care n-ar fi fost gata să-l ferească pe ticălosul ăsta ! Un ticălos care, în loc să petreacă și să se bucure de viață, s-a dus, ca un dobitoc, să se bată și să fie împușcat ! Și pentru cine ? Pentru ce ? Pentru republică ! În loc să se ducă să dănțuiască la Chaumière¹, cum se cuvine tineretului ! Degeaba ai douăzeci de ani ! Republica, ce mai prostie gogonată ! Vai de voi, biete mame ! Mai faceți băieți frumoși ! Gata, a murit ! Or să treacă două sicrie pe sub poarta cea mare. Pentru ochii frumoși ai generalului Lamarque te-ai ferchezuit așa ? Cu ce te fermecase acest general Lamarque ? Un lăudăros ! Un flecar ! Să fii ucis pentru un mort ! Să nu înnebunești ! Gîndiți-vă ! la douăzeci de ani ! Și fără să întoarcă măcar capul să vadă de nu lasă ceva în urma lui ! Uite acum că bieții bătrîni trebuie să moară singuri. Crapă în colțul tău, bufniță ce ești ! Ei, la urma urmei, cu atît mai bine, asta nădăjduiam și eu, o să mă omoare dintr-o dată. Sînt prea bătrîn, am o sută de ani, am o sută de mii de ani, de mult am dreptul să fiu mort. De astă dată s-a făcut. S-a sfîrșit, ce fericire ! La ce să-i mai dați să miroase amoniac și toată mulțimea aceea de doctorii ? Îți pierzi vremea, medic tîmpit ! Haideți, a murit, a murit de-a binelea ! Mă pricep eu la asta, pentru că și eu sînt mort ! Nu a făcut el lucrul pe jumătate. Da, vremurile astea sînt nemernice, ne-

---

¹ Local de petrecere vestit din cartierul Montparnasse (Paris).

mernice, nemernice, asta cred eu despre voi, despre ideile, despre blestemele, despre învățătorii voștri, despre profeții, despre doctorii voștri, despre ticăloșii voștri de scriitori, despre afurisiții voștri de filozofi și despre toate revoluțiile care înspăimântă de șaizeci de ani încoace stolurile de corbi de la Tuileries ! Și fiindcă ai fost fără milă și te-ai dus să te ucidă așa, nici n-o să-mi pese de moartea ta, auzi tu, ucigașule !

În această clipă, Marius ridică încet pleoapele și privirea lui, tulbure încă și buimăcită după somnul acela de moarte, se opri asupra domnului Gillenormand.

— Marius ! strigă bătrînul. Marius ! Marius, micuțul meu ! Copilul meu, fiul meu iubit ! Deschizi ochii, te uiți la mine, trăiești, îți mulțumesc !

Și căzu în nesimțire.

CARTEA A PATRA

JAVERT O IA RAZNA

Javert se depărtase încet de strada l'Homme-Armé. Mergea cu capul plecat, pentru prima oară în viața lui, și, tot pentru prima oară în viața lui, cu mâinile la spate.

Din cele două înfățișări ale lui Napoleon, Javert nu luase pînă atunci decît pe cea care întruchipează hotărîrea, brațele încrucișate pe piept ; cea care arăta nesiguranța, mâinile la spate, îi era necunoscută. Acum se făcuse în el o schimbare : întreaga sa ființă, domoală și întunecată, era plină de neliniște.

O luă înainte pe străzile tăcute.

Avea o anumită țintă, totuși. Tăie pe drumul cel mai scurt spre Sena, ajunse la cheiul Ormes, o luă de-a lungul lui, trecu de Piața Grève și se opri la oarecare depărtare de postul din Piața Châtelet, la colțul podului Notre-Dame. Acolo, între podul Notre-Dame și podul Change, pe de o parte, și pe de altă parte între cheiul Mégisserie și cheiul Florilor, Sena formează un fel de lac pătrat, străbătut de un curent repede.

Marinarii se tem de locul acesta. Nimic mai primejdios decît acest curent, gîtit pe atunci și întăritat de piloții morii de la pod, moară azi dărîmată. Cele două poduri, atît de apropiate unul de altul,

măresc pericolul ; apa se repede cu putere pe sub bolțile lor, se rostogolește în valuri mari, se adună, se strânge acolo, se opintește în stâlpii podurilor ca și când ar vrea să-i smulgă cu groase odgoane lichide. Cine cade aici nu mai iese deasupra ; cei mai buni înotători se îneacă.

Javert își sprijini coatele pe parapetul podului și, cu bărbia în mâini, cu unghiile înfipite în favoriții stufoși, se adânci în gânduri.

Ceva nou, o răsturnare, o prăbușire se petrecuse în sufletul lui : trebuia să se cerceteze.

Javert suferea groaznic.

De câteva ore sufletul lui nu mai era cristalin. Era tulburat ; creierul acesta, atît de limpede în orbirea sa, își pierduse transparența ; în cristalul acesta se ivise un nor. Javert simțea că, în conștiința sa, datoria nu mai era una singură, și acest lucru nu și-l putea ascunde. Când întîlnise în chip atît de neașteptat, pe malul Senei, pe Jean Valjean, fusese în el ceva și din lupul care își înhață din nou prada, și din cîinele care își găsește stăpînul.

Acum vedea în fața lui două drumuri, la fel de drepte amîndouă, dar vedea două, și asta îl înspăimînta, pe el, care nu cunoscuse în viața sa, niciodată, decît o linie dreaptă. Și, spaimă sfișietoare, aceste două drumuri erau potrivnice. Una din aceste linii drepte o înlătura pe cealaltă. Care din amîndouă linii era cea adevărată ?

Starea asta nu se putea lămuri în cuvinte.

Să datorezi viața unui răufăcător, să recunoști această datorie și s-o plătești, să fii, împotriva voinței tale, pe același picior cu un om certat cu legea și să-i răsplătești un bine tot cu un bine ; să-l lași să-ți spună : „Du-te“, și la rîndul tău să-i spui și tu : „Ești liber“, să sacrifici datoria, această obligație obștească, unor motive personale și să simți în aceste

motive personale ceva de asemenea obștesc și poate mai înalt ; să trădezi societatea ca să rămii credincios conștiinței tale ; faptul că toate aceste absurdități să se împlinească și să se strângă asupra capului lui, îl doborîse pe Javert.

Un lucru îl uimise : că Jean Valjean îl iertase, dar îl înmărmurea faptul că el, Javert, îl iertase pe Jean Valjean.

Ce se petrecea în el ? Se căuta și nu se mai găsea.

Ce era de făcut acum ? Să-l denunțe pe Jean Valjean era rău, să-l lase liber pe Jean Valjean era tot atît de rău. În primul caz, omul legii cădea mai jos decît omul din temniță, în cel de-al doilea, un ocnaș se ridica mai sus decît legea și o călca în picioare. În amîndouă împrejurările, el, Javert, era dezonorat. Orice hotărîre ar fi putut lua ar fi fost o decădere. Soarta are unele căi ce se opresc la o margine cu neputință de trecut ; dincolo de ele viața dă în prăpastie. Javert se afla pe una din aceste margini.

Printre alte griji, era și aceea că trebuia să cugete. Puterea cu care aceste emoții se înfruntau îl silea la asta. Gîndea, lucru neobișnuit pentru el și foarte dureros.

Gîndirea cuprinde întotdeauna o cîtimă de răzvrătire lăuntrică. Îl scotea din fire să simtă în el lucrul acesta.

Să se gîndească la orice altceva în afară de cercul strîmt al îndatoririlor lui ar fi fost pentru el, oricînd, un lucru fără folos și obositor ; să se gîndească însă la ziua care se scursese era un chin. După astfel de zguduiri, trebuia totuși, să privească în conștiința sa și să-și dea socoteală sie însuși.

Ceea ce făcuse, îi dădea fiori. El, Javert, găsise cu cale să hotărască, împotriva tuturor regulamentelor poliției, împotriva orînduirii sociale și judecătorești, împotriva codului întreg, o punere în liber-

tate ; i se păruse că așa e mai bine pentru el însuși, în locul interesului public pusese interesul său propriu ; nu era acesta un lucru incalificabil ? De câte ori se gîndea la această faptă cumplită pe care o săvîrșea, tremura din cap pînă-n picioare.

Ce hotărîre să ia ? Nu-i rămînea decît un singur mijloc de scăpare ; să se întoarcă grabnic în strada l'Homme-Armé și să-l bage în temniță pe Jean Valjean. Era limpede că asta trebuia să facă. Dar nu putea.

Ceva îl oprea s-o facă.

Ceva ? Ce ? Mai există oare pe lume și altceva decît tribunalele, sentințele executorii, poliția și autoritatea ? Javert era buimăcit.

Un condamnat la galere de care să nu te poți atinge ! Un ocnaș pe care justiția să nu poată pune mîna ! Și toate acestea datorită lui, lui Javert.

Nu era oare înspăimîntător ca Javert, omul făcut să pedepsească și Jean Valjean, omul făcut să sufere pedeapsa, ca acești doi oameni, care aparțineau amîndoi legii, să se ridice deasupra legii ?

— Cum ? Să se petreacă astfel de grozăvii și nimeni să nu fie pedepsit ! Jean Valjean, mai tare decît toată ordinea socială, să fie liber, și el, Javert, să mănînce mai departe pîinea guvernului !

Gîndurile lui deveneau din ce în ce mai cumplite. Printre aceste gînduri și-ar fi putut găsi o vină și cu privire la răsculatul dus acasă, în strada Filles-du-Calvaire ; dar la asta nu se gîndea. Vina mai mică se pierdea în cea mai mare. De altfel, răsculatul acela era, să vedea bine, un mort și, din punct de vedere al legii, moartea stinge urmărirea.

Jean Valjean era povara ce-i sta pe suflet.

Jean Valjean îl buimăcea. Toate adevărurile netăgăduite, care fuseseră un reazem pentru întreaga sa viață, se năruiau în fața acestui om. Mărlinimia

lui Jean Valjean față de el, Javert, îl copleșea. Alte fapte, care îi veneau în minte, și pe care altădată le socotise drept minciuni și prostii, i se înfățișau acum ca adevărate. Domnul Madeleine se ridica în spatele lui Jean Valjean și cele două figuri se suprapuneau, nemaifăcînd decît una singură și vrednică de respect. Javert simțea că ceva îngrozitor îi pătrunde în suflet : admirația pentru un ocnaș. Respect față de un condamnat la galere, oare e cu putință ? Se cutremura, dar nu putea scăpa. Se zbătea în zadar ; trebuia să-și mărturisească în fundul sufletului mărreția acestui mizerabil. Asta era cumplit.

Un răufăcător care să facă bine, un ocnaș milos-tiv, blînd, gata să-și ajute aproapele, iertător, răsplătind răul prin bine, ura prin iertare, punînd mila în locul răzbunării, primind mai curînd pieirea sa decît pe aceea a dușmanului, scăpînd din primejdie pe cel ce-l lovise, îngenuncheat pe culmea virtuții, mai aproape de înger decît de om ! Javert era silit să recunoască existența unui astfel de monstru.

Asta nu mai putea dăinui.

Desigur, și stăruim asupra acestui lucru, el nu se lăsase înfrînt fără luptă de acest monstru, de acest înger nemernic, de acest erou respingător, care îl scotea din fire aproape în aceeași măsură în care îl și uimea. De zeci de ori, pe cînd se afla în trăsura față-n față cu Jean Valjean, tigrul legii răcnise în el. De zeci de ori fusese ispitit să se arunce asupra lui Jean Valjean, să-l înhațe, să-l sfîșie, adică să-l aresteze. Ce-ar fi fost mai simplu, în adevăr, decît să strige primei sentinele prin fața căreia treceau : „Iată un condamnat evadat !“, decît să cheme jandarmii și să le spuie : „Unul pentru voi !“ Apoi să plece, să-l lase acolo pe blestematul acela, să nu mai vrea să știe de nimic și să nu se mai amestece. Omul acesta e prizonierul legii pentru vecie ; legea va face

din el ce va voi ea. Se poate ceva mai drept ? Javert își spusese toate acestea, voise să treacă peste piedica din sufletul lui, să facă ceva, să pună mîna pe el, și, atunci ca și acum, nu putuse ; și de cîte ori ridicase mîna spre gulerul lui Jean Valjean, ea îi căzuse mereu ca sub o greutate uriașă, și în fundul sufletului auzise un glas ciudat, care îi striga : „Bravo ! Dă-ți mîntuitorul pe seama călăului ! Pune apoi să-ți aducă ligheanul lui Pilat din Pont, să-ți speli ghearele !“

În cele din urmă, gîndul i se întorcea iar la el însuși și, lîngă Jean Valjean înălțat, se vedea pe sine înjosit.

Un ocnaș era binefăcătorul lui !

Dar și el e de vină ; de ce încuviințase acestui om să-l lase să trăiască ? Avea dreptul, în baricadă, să fie ucis. Ar fi trebuit să facă uz de acest drept. Să fi chemat pe ceilalți răsculați în ajutor împotriva lui Jean Valjean, să-i fi silit să-l împuște, ar fi fost mai bine. •

Chinul cel mai mare era că-i pierise credința. Se simțea dezrădăcinat. Codul nu mai era decît un clot în mîna sa. Avea de-a face cu unele îndoieli necunoscute lui.

În sufletul lui se ivise ceva nou și neașteptat, cu totul deosebit de litera legii, singura lui măsură de pînă atunci. Să rămînă cinstit, cu cîntea de pînă atunci, nu mai era de ajuns. Un șir întreg de întîmplări neașteptate se iviseră deodată și pusese răstăpînire pe el. O lume cu totul nouă apărea în fața sufletului lui ; binefacerea primită și răsplătită, devotamentul, compătimirea, îngăduința, lupta între milă și strășnicie, prețuirea omului, nici o condamnare definitivă, nici o osîndă veșnică, ivirea unei lacrimi în ochii legii, un fel de justiție a lui Dumnezeu, care merge împotriva justiției oamenilor. Zărea în

Întineric înspăimîntătorul răsărit al unui soare moral, necunoscut. Soarele acesta îl îngrozea și îl orbea. Se simțea ca o bufniță silită a privi cu ochii unui vultur.

Își spunea că era deci adevărat, că existau și abateri, că autoritatea își poate pierde și ea cumpătul, că regula putea amuți în fața unui fapt, că nu totul poate fi cuprins în textul codului, că trebuia să te supui neprevăzutului, că virtutea unui ocaș putea întinde o cursă virtuții unui funcționar, monstruosul putea fi divin, soarta avea capcane din acestea, și se gîndea cu deznădejde că nici el nu fusese scutit de surprize.

Vrînd-nevrînd, recunoștea că există în lume bunărate. Ocașul acela fusese bun. Și el însuși, lucru nemaipomenit, fusese și el bun acum. Deci se stricase.

Se socotea laș. Îi era groază de el.

Idealul lui Javert nu era să fie uman, să fie mare, să fie sublim, ci să fie fără pată.

Și greșise.

Cum de ajunsese aci ? Cum se întîmplaseră toate acestea ? Nici el n-ar fi putut-o spune. Își lua capul între mîini, dar în zadar ; nu izbutea să se lămurească.

Desigur, avusese totdeauna de gînd să-l redea pe Jean Valjean legii, al cărei captiv era, și al cărei rob era el, Javert. Nici o singură clipă nu-și mărturisise, cîtă vreme îl avusese în mîna, că i-ar trece prin minte să-l lase să plece. Oarecum fără voia lui, mîna i se deschisese și-i dăduse drumul.

Tot felul de lucruri noi și neînțelese se iveau înaintea ochilor lui. Își punea întrebări și își da răspunsuri, și aceste răspunsuri îl înfricoșau. Se întreba : „Ocașul ăsta, nenorocitul ăsta, pe care l-am urmărit pînă la prigoană, și care m-a avut sub călcîiul

lui, și care se putea răzbuna, și care trebuia să o facă atît de ciudă cît și pentru liniștea lui, ce a făcut lăsîndu-mi viața și iertîndu-mă ? Și-a făcut datoria ? Nu. Ceva mai mult. Și eu, iertîndu-l, la rîndul meu, ce am făcut ? Mi-am făcut datoria ? Nu. Ceva mai mult. Poate fi, așadar, ceva deasupra datoriei ? " Aici se înspăimîntă. Cumpăna i se dezechilibra. Un tal-ger cădea în prăpastie, celălalt se urca în ceruri. Și spaima lui Javert era tot atît de mare din pricina Celui-de-sus ca și a celui de jos. Fără să fie cîtuși de puțin ceea ce se cheamă voltairean, sau filozof, sau necredincios, dimpotrivă, respectuos din fire față de biserica statornicită, ea nu era pentru el decît o frîntură măreață a întocmirii sociale ; ordinea era credința sa, și îi era de ajuns ; de cînd ajunsese bărbat și funcționar, își punea în poliție aproape toată evlavia, și întrebuițăm aici cuvintele fără cea mai mică ironie și în cel mai serios înțeles al lor, el era, cum spuneam, spion. așa cum altul ar fi fost preot. Avea un superior, pe domnul Gisquet ; pînă în ziua aceea nu se gîndise niciodată la celălalt superior, la Dumnezeu.

Pe acest șef nou îl simțise deodată și se zăpăcise.

Era încurecat de această prezență neașteptată ; nu știa cum să se poarte cu superiorul acesta, el, care știa bine că inferiorul e dator să se plece totdeauna, că nu trebuie nici să se arate nesupus, nici să cîrtească, nici să discute, și că față de un superior care îi dă prea mult de gîndit nu e alt mijloc decît să demisioneze.

Dar cum să-ți înaintezi demisia lui Dumnezeu ?

Orice ar fi fost, se întorcea mereu acolo ; pentru el, un lucru era mai presus de orice ; săvîrșise o infracțiune îngrozitoare, închisese ochii asupra unui recidivist, condamnat care evadase. Dase drumul unui condamnat la galere. Furase legilor pe un om care

era al lor. El făcuse lucrul acesta. Nu se mai înțelegea pe sine. Nu mai era sigur de-a fi el însuși. Nu vedea nici pricina faptei sale, simțea doar amețea de a o fi făcut. Până în clipa aceea trăise din credința oarbă care dă naștere cinstei posomorâte. Credința aceasta îl părăsea, și o dată cu ea și cinstea aceea. Tot ce crezuse se risipea. Adevăruri de care voia să scape îl urmăreau fără milă. De acum înainte trebuia să fie alt om. Simțea durerea ciudată a unei conștiințe operate pe neașteptate de albeață. Vedea ceva de care-i era silă. Se simțea golit, nefolositor, desprins de viața lui trecută, dat afară, topit. Autoritatea murise în el. Nu mai avea nici o rațiune de a exista.

Groznică stare !

Să fii stîncă și să te îndoiești ! Să fii statuia pedepsei turnată dintr-o bucată în tiparul legii și să descoperi deodată că ai în pieptul tău de bronz ceva neascultător și fără noimă, ce seamănă oarecum cu o inimă ! Să ajungi să plătești binele cu bine, cu toate că pînă atunci ai socotit binele acela drept rău, să fii cîine de pază și să te guduri ! Să fii gheață și să te topești ! Să fii clește și să te prefaci în mîină ! Să simți deodată că ai degete care se deschid ! Să dai drumul, ce lucru înspăimîntător !

Omul-proiectil care nu mai știe drumul și dă înapoi !

Să fii silit să recunoști : că cel ce nu greșește niciodată poate greși, că în credință poate fi rătăcire, că nu s-a spus încă totul atunci cînd a vorbit legea, că societatea nu e desăvîrșită, că autoritatea se poate clătina, că și ceea ce e neclintit poate fi zdruncinat, că judecătorii sînt oameni, că legea se poate înșela, că tribunalele sînt supuse greșelii ! Să vezi o crăpătură pe uriașul geam albastru al bolții cerești !

Ceea ce se petrecea în Javert era „Fampoux“-ul unei conștiințe prea rigide¹, abaterea din drum a unui suflet, zdrobirea unei onestități pornite fără oprire în linie dreaptă și frîgîndu-se în fața dumnezeirii. Acest lucru era, desigur, ciudat. Ca fochistul ordinii, ca mecanicul autorității, călare pe calul orb al drumului de fier, să fie scos din șa de o rază de lumină ! Ceea ce e drept, nestrămutat, fără cusur, geometric, pasiv, desăvîrșit, să se poată mlădia ! Pînă și pentru locomotivă să fie un drum al Damascului² !

Înțelegea oare Javert pe dumnezeul acesta, care dăinuie întotdeauna în sufletul omului, care e conștiința lui adevărată împotriva celei greșite, care păzește scînteia să nu se stingă și poruncește razei să-și amintească de soare — îndemn sufletului de a recunoaște adevăratul absolut cînd se ciocnește cu absolutul fictiv ; omenia nepieritoare, inima fără de moarte a omului ; această prefacere măreață, cea mai frumoasă poate din toate minunile noastre lăuntrice ? O pătrundere ? Își da Javert seama de ea ? Desigur că nu. Dar sub povara acestui lucru de neînțeles, dar de netăgăduit, simțea cum îi plesnește capul.

Era mai mult îngenuncheat decît înălțat de această minune. I se supunea disperat. În toate acestea el nu vedea decît neputința de a mai trăi. I se părea că de-aici înainte nu va mai putea nici măcar să-și tragă sufletul.

Nu se putea deprinde să aibă veșnic deasupra capului necunoscutul acesta.

---

¹ Însemnează falimentul, dezastrul acelei conștiințe. Fampoux este o mică localitate din Franța, unde în 1848 s-a întîmplat o teribilă catastrofă de cale ferată, devenită proverbială.

² Aluzie la un pasaj din *Biblie* : lui Pavel, care era centurion roman, i se arătă Isus Hristos în drumul său spre Damasc.

Pînă acum tot ce era deasupra lui fusese pentru el ca o întindere netedă, simplă, limpede ; nimic necunoscut, întunecat ; nimic din ce n-ar fi fost hotărît, bine întocmit, înlănțuit, precis, exact, circumscris, mărginit, închis, prevăzut dinainte ; autoritatea era ceva neted, fără lunecușuri în fața cărora să te prindă amețala. Javert nu văzuse niciodată ceva necunoscut decît privind în jos. Neorînduiala, împlîrile neașteptate, căscarea dezordonată a haosului, alunecarea oricînd cu puțință într-o prăpastie, astea sînt lucruri pentru lumea de jos, pentru răzvrătiți, pentru răi și mizerabili. Acum Javert se prăbușea pe spate, și spaima îl cuprinse deodată în fața acestei vedenii de necrezut ; o prăpastie deasupra lui.

Cum ? Să te simți surpat pe de-a-ntregul, să fii buimăcit cu desăvîrșire ! În ce să mai ai încredere ? Toate lucrurile de care erai convins, se năruiau.

— Cum ? Un mizerabil mărinimos să poată găsi o spărtură în platoșa societății ! Cum ? Un cinstit slujitor al legii se putea găsi deodată prins între două crime, crima de a lăsa să-i scape un om și crima de a-l aresta ? În consemnul dat de stat funcționarului nu era totul sigur ! Și datoria te putea pune în încurcătură. Cum oare ? Acestea toate erau adevărate ? Adevărat era că un vechi tîlhar copleșit de nenumărate osînde se putea ridica iarăși, pentru ca pînă la urmă să aibă dreptate ? Se putea crede așa ceva ? Așadar, sînt împrejurări în care legea este nevoită să dea înapoi în fața crimei transfigurate, bîlbîind scuze ?

Da, toate erau în adevăr așa ! Javert le vedea ! Javert le pipăia ! Și nu numai că nu le putea tăgădui, ci lua chiar parte la ele. Acestea erau realități. Era groaznic ca faptele reale să se poată sluți pînă într-atît.

Dacă faptele și-ar face datoria, s-ar mărgini să fie dovezile legii ; faptele sînt trimise de Dumnezeu. Oare acum anarhia avea să coboare din cer ?

Astfel, și în exagerarea spaimei, și în amăgirea pricinuită de deznădejdea lui, tot ce i-ar fi putut micșora și îndrepta impresia se ștergea, iar societatea, și neamul omenesc, și universul întreg se mărgineau de acum înainte pentru el la cîteva linii ce formau un desen simplu și respingător ; astfel, de pildă, pedeapsa, lucrul judecat, forța legală, hotărîrile curțiilor suverane, magistratura, guvernul, prevenția și represiunea, înțelepciunea oficială, infailibilitatea legală, principiul autorității, toate dogmele pe care se sprijină siguranța politică și civilă, suveranitatea, justiția, logica decurgînd din cod, absolutul social, adevărul public, toate acestea, mormane de dărîmături, haos ! El însuși, Javert, păzitorul ordinii, incoruptibilitatea în slujba poliției, dulăul providențial al societății, învins și pus la pămînt, și deasupra acestei ruine un om în picioare, cu boneta verde pe cap și cu aureolă pe frunte ! Iată la ce zdruncinare ajunsese, iată vedenia înspăimîntătoare pe care o avea în suflet !

Toate acestea pot fi îndurate ? Nu !

Stare mai cumplită nu se poate închipui. Numai în două feluri se putea ieși din ea. Una, să se ducă hotărît la Jean Valjean, să-i dea ocnei înapoi ocnașul. Cealaltă...

Javert se depărta de parapet și, cu capul sus de astă dată, se îndreptă cu pași siguri spre postul însemnat cu un felinar, la unul din colțurile Pieței Châtelet.

Ajuns acolo, zări pe geam un gardist și intră. Numai după felul cum deschid ușa unui post de pază, oamenii poliției se recunosc între ei. Javert își spuse numele, își arătă legitimația și se așeză la masa pe

care ardea o lumînare. Pe masă se aflau o pană, o călimară de plumb și hîrtie pregătită pentru procese verbale întîmplătoare și pentru rapoartele rondurilor de noapte.

Masa aceasta, totdeauna cu un scaun de paie lîngă ea, e o adevărată instituție ; o găsești în toate posturile de poliție ; neschimbată, ea e împodobită cu o farfurioară de lemn plină cu rumeguș și alta de carton cu buline roșii, și reprezintă etajul de jos al stilului oficial. La ea începe literatura statului.

Javert luă tocul, o foaie de hîrtie și începu să scrie. Iată ce scrise :

„Cîteva observații pentru bunul mers al serviciului. Întîi : rog pe domnul prefect să citească.

Al doilea : deținuții care vin de la instrucție își scot încălțămîntea și rămîn cu picioarele goale pe piatră, în timp ce sînt scotociți. Unii dintre ei tușesc cînd se întorc la închisoare. Aceasta aduce cheltuieli de infirmerie.

Al treilea : urmărirea e bună cînd se face cu schimburi de agenți, din loc în loc, dar ar trebui ca, în cazurile importante, cel puțin doi agenți să nu se piardă din ochi unul pe altul, un agent nu-și mai îndeplinește serviciul cum trebuie, celălalt să-l supravegheze și să-l înlocuiască.

Al patrulea : e de neînțeles de ce regulamentul special al închisorii Madelonnettes interzice deținuților să aibă un scaun, chiar plătindu-l.

Al cincilea : la Madelonnettes nu sînt decît două zăbrele la cantină, ceea ce îngăduie deținuților să poată atinge mîna cantinierei.

Al șaselea : deținuții, numiți lătrători, care cheamă la vorbitor pe ceilalți, iau cîte zece bani pentru a le striga deslușit numele. E un furt.

Al șaptelea : în atelierul de țesătorie se opresc deținuților câte cincizeci de cenți pentru fiecare fir neregulat ; acesta e un abuz al antreprenorului, deoarece calitatea pânzei e aceeași.

Al optulea : e neplăcut că vizitatorii închisorii La Force sînt nevoiți să treacă prin curtea copiilor ca să ajungă la vorbitorul Sfînta Maria Egipteanca.

Al nouălea : e sigur că în fiecare zi jandarmii sînt auziți povestind în curtea prefecturii interogatorii luate preveniților de către magistrați. Un jandarm, care ar trebui să fie ca un sfînt, cînd repetă cele auzite în cabinetul de instrucție, e un semn de gravă dezordine.

Al zecelea : doamna Henry e o femeie cumsecade ; cantina ei e foarte curată ; dar nu e bine ca o femeie să ție localul acolo unde agenții serviciului secret pîndesc pe răufăcători. Acest lucru e mai prejos de Conciergeria ¹ unei mari civilizații.“

Javert scrisese aceste rînduri cu cel mai îngrijit și mai corect scris al său, neuitînd nici o virgulă și făcînd să scîrțîie zdravăn hîrtia sub pană. Sub ultimul rînd se iscăli :

„Javert,

Inspector clasa I

La postul din Piața Châtelet. 7 iunie 1832, aproximativ ora 1 după miezul nopții.“

Uscă cerneala, împături hîrtia ca pe o scrisoare, o închise, scrisese pe dos : „Notă pentru administrație“, o lăsă pe masă și ieși din post. Ușa cu geamuri și zăbrele se închise în urma lui.

¹ Închisoarea din interiorul palatului de Justiție.

Trecu din nou de-a curmezișul Pieței Châtelet, ajunse pe chei și se întoarse cu o precizie de automat tocmai în locul pe care îl părăsise cu un sfert de oră mai înainte ; își puse din nou coatele pe marginea parapetului, luând aceeași poziție pe aceeași piatră. Părea că nici nu s-ar fi clintit de acolo.

Întuneric de nepătruns. Era clipa înfiorătoare de după miezul nopții. Un tavan de nori ascundea stelele. Cerul nu era decît o negură sinistră. La casele de pe Cité nu se mai vedea nici o singură lumină, nici un trecător : cît cuprindeai cu ochii, jar împrejur, străzile, cheiurile erau pustii. Notre-Dame și turnurile palatului de Justiție păreau un desen în întuneric. Un felinar arunca o lumină roșietică pe parapetul cheiului. Umbrele podurilor se alungeau în ceață unele îndărătul celorlalte. Ploile sporiseră apele râului.

Javert înclină capul și privi. Totul era negru. Nu se deslușea nimic. Se auzea apa spumegînd, dar râul nu se vedea. Cîte o clipă, în adîncul amețitor se ivea o licărire care șerpuia nesigur, pentru că apa are puterea, în noaptea cea mai neagră, să prindă, nici nu știi de unde, o rază de lumină și s-o prefacă în șopîrlă. Licărirea pierea și totul devenea din nou nedeslușit.

Părea că acolo se cască un hău nemărginit. Ce era dedesubt nu era apă, ci prăpastie. Zidul cheiului, abrupt, nedeslușit, plutind în aburi, repede ascuns, se înfățișa ca o rîpă a nesfîrșirii.

Nu se vedea nimic, dar se simțea răceala dușmănoasă a apei și mirosul searbăd al pietrelor ude. O răsuflare sălbatică se ridica din hăul acela. Apele umflate ale râului, mai mult ghicite decît văzute, șoapta și zbuciumul valurilor, mărimea înfiorătoare a arcadelor podului, căderea închipuită în golul acela întunecat, toată această beznă era plină de groază.

Javert rămase cîteva clipe nemișcat, uitîndu-se la gura de întuneric ; privea în gol cu ochii țintă, parcă ar fi luat seama la ceva. Apa vîjîia. Deodată, își scoase pălăria și o puse pe marginea parapetului. După o clipă, o umbră înaltă și neagră, pe care un trecător întîrziat ar fi putut-o lua drept o stafie, se ivi în picioare, pe parapet, se aplecă spre apă, apoi se înălță iarăși și căzu, dreaptă, în întuneric ; se auzi un plescăit înfundat, și noaptea singură fu martoră la cele din urmă zvîrcoliri ale acelei forme întunecate, pierite în apă.

C A R T E A A C I N C E A

NEPOTUL ȘI BUNICUL

I

IN CARE VEDEM DIN NOU COPACUL CU PLASTURE
DE ZINC

Cîtăva vreme după întîmplările pe care le-am povestit, jupîn Boulatruelle trecu printr-o puternică emoție.

Jupîn Boulatruelle e cantonierul acela din Montfermeil care a mai fost întîlnit în treacăt în părțile întunecate ale acestei cărți.

Cititorul își amintește, poate, că acest Boulatruelle se îndeletnicea cu lucruri diferite și nu prea curate. Spărgea pietre și păgubea călătorii de pe drumul mare. Lucrător de terasamente și hoț, avea și el un vis : credea în comorile îngropate în pădurea Montfermeil. Nădăjduia să găsească într-o zi, în pămînt, bani îngropați la rădăcina unui copac. Pîna atunci îi căuta cu plăcere prin buzunarele trecătorilor.

Totuși, deocamdată era prudent. Abia scăpase de primejdie. După cum știm, fusese și el ridicat o dată cu ceilalți tîlhari din cocioaba lui Jondrette. Uneori și viciul poate fi bun la ceva : beția îl salvase. Nu s-a putut limpezi niciodată chestiunea dacă el se aflase acolo ca hoț sau ca păgubaș. O ordonanță de neurmărire, întemeiată pe starea de beție constatată în seara cursei pregătite, îl pusese în libertate. Luase iar calea codrului. Se întorsese la drumul lui dintre Gagny și Lagny, să lucreze sub supraveghere admi-

nistrativă la pietruirea șoselei pe seama statului, cam plouat, foarte îngîndurat, puțin dezamăgit de hoție, care era cît pe-aci să-l piardă, dar îndreptîndu-se cu și mai multă duioșie către vinul care îl scăpase de primejdie.

Cît despre emoția puternică prin care trecu puțină vreme după întoarcerea sa sub acoperișul de iarbă al bordeiului lui de cantonier, iat-o :

Într-o dimineață, ieșind ca de obicei la lucru și poate și la pîndă, puțin înainte de a se crăpa de ziuă, Boulatruelle zări printre crengi un om pe care nū-l văzu decît din spate, dar a cărui înfățișare, de departe și în lumina slabă a zorilor, nu-i era cu totul necunoscută. Bețiv cum era, Boulatruelle avea totuși o memorie bună și limpede, armă de apărare negreșit trebuincioasă pentru oricine e puțin certat cu legile.

„Unde dracu l-am mai văzut eu pe ăsta ?“ se întrebă el.

Dar nu-și putu răspunde nimic decît că-l asemuia cu cineva de care parcă și-ar aduce aminte.

Boulatruelle, în afară de identitatea pe care nu i-o putu stabili, făcu însă anumite socoteli și aprecieri în legătură cu acest om. Nu era de pe acolo. Abia sosise. Pe jos, se vedea bine. Nici un vehicul public nu trece la ora aceea pe la Montfermeil. Mersese pe jos toată noaptea. De unde venea ? Nu de departe. Căci nu avea nici traistă, nici pachet. Desigur de la Paris. Ce căuta în pădure ? Ce căuta la ora aceea ? De ce venise ?

Boulatruelle se gîndi la comoară. Tot căznindu-se să-și aducă aminte, i se păru că mai avusese el o astfel de tulburare, cu cîtiva ani mai înainte, iscată de un bărbat care ar putea fi chiar acesta.

Tot gîndindu-se, plecase capul în pămînt, sub povara chiar a acestor gînduri, lucru firesc, dar nu prea

dibaci. Când îl ridică, nu mai era nimeni. Omul pierise în pădure și în ceață.

„Să fiu al dracului, zise Boulatruelle, dacă nu o să-i dau eu de urmă. Am să găsesc eu parohia acestui enoriaș. Hoinarul ăsta din zorii zilei e cam de-ocheat, am să văd eu ce-i cu el. În pădurea mea n-are nimeni secrete pe care să nu le știu și eu. Își luă hîrlețul, care era foarte ascuțit. Iată, bombăni el, ceva bun, cu care poți scotoci pămîntul și omul.“

Și cum legi un fir de altul, luînd, pe cît putea, drumul pe care trebuie să-l fi urmat celălalt, porni prin desîș.

După ce făcu vreo sută de pași, zorile care începeau a se ivi îi veniră în ajutor. Urme de tălpi lăsate ici și colo în nisip, ierburi călcate în picioare, buruieni strivite, care se ridicau cu o gingașă încetineală, ca brațele unei femei frumoase ce se întinde cînd se trezește din somn, îi arătară calea. La început o urmă, apoi o pierdu. Timpul trecea. Pătrunse mai adînc în pădure și ajunse pe un fel de înălțime. Ascultînd un vîntător pornit dis-de-dimineață, ce trecea pe o potecă în depărtare și fluiera aria lui Guillery¹, îi veni în gînd să se urce într-un copac. Deși bătrîn, era încă sprinten. Se afla lîngă un fag înalt, vrednic de Tityr², ca și de Boulatruelle. Se urcă în el cît putu mai sus.

Ideea fusese bună. Cercetînd pustietatea în partea unde pădurea e încîlcită și sălbatică, Boulatruelle îl zări deodată pe cel căutat.

Dar abia îl zărise, cînd îl și pierdu iarăși.

¹ Cîntec popular francez din secolul al XVIII-lea.

² Tityr, păstor din egloga I a lui Vergiliu; ca nume comun „un tityr“ înseamnă un visător, un sentimental, îndrăgostit de viața tihnită de la țară. La Vergiliu își deapănă gîndurile așezat sub un fag impunător.

Omul intră, sau mai curînd se strecură, într-o poiană destul de îndepărtată, ascunsă de niște copaci mari, dar pe care Boulatruelle o cunoștea foarte bine, pentru că văzuse acolo, lîngă un morman de pietroaie, un castan bolnav, pansat cu un plasture de zinc, bătut în cuie pe scoarță. Era poiana căreia altădată îi ziceau Pămîntul lui Blaru. Mormanul de pietre adus cine știe pentru ce, care se afla acolo acum treizeci de ani, este fără îndoială și astăzi tot în același loc. Nimic n-are o viață atît de lungă ca un morman de pietroaie, poate numai un gard de scînduri. E ceva provizoriu. Un motiv mai mult ca să dăinuiască.

Boulatruelle, în graba bucuriei lui, se lăsă să cadă mai mult decît coborî din copac. Aflase culcușul, mai rămăsese numai să puie mîna pe fiară. Pesemne că acolo era faimoasa comoară visată.

Nu era treabă ușoară să ajungi la poiană. Pe cărările bătute, care te sîcîie cu miile lor de cotituri, i-ar fi trebuit un sfert de ceas și mai bine. De-a dreptul, prin desișul care acolo e foarte încîlcit și plin de spini ce se agață de tine, avea nevoie de mai mult de jumătate de oră. Boulatruelle făcu greșeala să nu înțeleagă asta. Avu încredere în linia dreaptă; iluzie optică vrednică de respect, dar care duce pe mulți la pierzanie. Desișul, oricît era el de încîlcit, îi păru calea cea mai bună.

„S-o luăm pe strada Rivoli a lupilor“, zise el.

Boulatruelle, deprins să meargă pieziș, greși de astă dată și merse drept. Se aruncă, plin de hotărîre, în lupta cu mărăcinii.

Pîna să răzbată printre ilice, urzici, răsurii, păducei, mărăcini și spini foarte arțăgoși, avu mult de furcă. Fu zgîriat zdravăn. La poalele rîpei găsi o apă pe care trebui s-o treacă. După patruzeci de

minute ajunse, în sfârșit, la poiana Blaru, nădușit, ud learcă, abia răsuflînd, însîngerat și furios.

În poiană nimeni.

Boulatruelle alergă la mormanul de pietre. Era la locul lui. Nu fusese mișcat din loc. Cît despre om, pierise în pădure. Fugise. Unde ? Încotro ? În ce desiș ? Cu neputință de ghicit.

Și, lucru sfișietor, îndărătul mormanului de pietroaie, în fața copacului cu placa de zinc, se vedea pămînt proaspăt răscolit, un hîrleț uitat sau lăsat și o groapa.

Groapa era goală.

„Tîlharule !” strigă Boulatruelle, ridicînd pumnii spre zare.

II

IEȘIT DIN RĂZBOIUL CIVIL, MARIUS SE PREGĂTEȘTE PENTRU CEL DE-ACASA

Marius zăcu multă vreme între viață și moarte. Timp de cîteva săptămîni avu febră cu delir și destul de grave simptome cerebrale, pricinuite mai mult de zguduirile suferite decît de rănilile de la cap.

Noapți întregi repetă numele Cosettei cu acea cumplită limbuție pricinuită de febră și cu întunecata încăpăținare a agoniei. Întinderea anumitor leziuni era o primejdie de temut, pentru că supurația plăgilor mai mari se poate totdeauna resorbi și, prin urmare, poate să-l ucidă pe bolnav sub înrîurirea unor anumite stări atmosferice ; la orice schimbare a vremii, la cea mai mică furtună, medicul era îngrijorat. „Mai cu seamă nici o emoție pentru rănit”, spunea mereu. Pansamentele erau complicate și grele, fixarea aparatelor și feșelor prin plasture aglutinant

nefiind încă născocită pe-atunci. Nicolette prăpădi pentru scamă un cearșaf „mare cît tavanul“, după cum spunea ea. Loțiunile clorurate și nitratul de argint izbutiră destul de greu să înlăture cangrena. În tot timpul primejdiei, domnul Gillenormand, dez-nădăjduit la căpătîiul nepotului său, fu ca și Marius : între viață și moarte. În fiecare zi și uneori de două ori pe zi, un domn cu părul alb, foarte bine îmbrăcat, după descrierea amănunțită a portarului, venea să afle vești despre bolnav și lăsa un pachet mare de scamă pentru pansamente.

În ziua de 7 septembrie, în sfîrșit, patru luni după noaptea dureroasă în care îl aduseseră, pe moarte, în casa bunicului său, medicul declară că era salvat. Marius intră în convalescență. Trebui totuși să mai stea încă două luni întins pe un șezlong, din pricina neajunsurilor produse de fractura claviculei. Totdeauna există o ultimă rană care nu vrea să se închidă și care, spre deznădejdea bolnavului, face ca pansamentele să nu se mai sfîrșească.

De altfel, această boală lungă și această lungă convalescență îl scăpară de urmărire. În Franța nu există mînie, fie și publică, pe care șase luni să nu o stingă. Răscoalele, în actuala stare a societății, sînt atît de mult greșeala lumii întregi, încît sînt urmate de o anumită nevoie de a închide ochii.

Să adăugăm că acea nemaipomenită ordonanță Gisquet, care-i silea pe medici să-i denunțe pe răniți, indignase în asemenea măsură opinia publică, și nu numai opinia publică, ci și pe rege în primul rînd, încît răniții fură acoperiți și ocrotiți de această indignare ; și în afară de cei care fuseseră făcuți prizonieri chiar în timpul luptei, consiliile de război nu mai îndrăzniră să supere pe nici unul. Îl lăsară deci pe Marius în pace.

Domnul Gillenormand trecu mai întâi prin toate spaimele și apoi prin toate fericirile. Cu mare greutate îl împiedicară să-și petreacă toate nopțile lângă rănit ; puse să i se aducă fotoliul mare lângă patul lui Marius ; vru ca fiica sa să ia pentru comprese și feși cea mai frumoasă rufărie a casei. Domnișoara Gillenormand, ca o femeie înțeleaptă și vîrstnică, găsi mijlocul să cruțe rufăria frumoasă, lăsînd pe bunic să creadă că e ascultat. Domnul Gillenormand nici nu vru să audă cînd încercă să-i explice că pentru scamă e mai bună pînza groasă decît batistul și pînza veche decît cea nouă. Sta de față de cîte ori se schimbau pansamentele, în timp ce domnișoara Gillenormand, rușinată, ieșea din odaie. Cînd medicul tăia cărnurile moarte cu foarfeca, zicea : „Ai ! ai !” Nimic nu era mai înduioșător decît să-l vezi întinzînd rănitului o ceașcă cu ceai, cu mîna lui tremurînd ușor de bătrînețe. Îl copleșea pe doctor cu întrebările, fără să-și dea seama că erau meru celeași.

În ziua în care medicul îi dădu vestea că Marius e în afară de orice primejdie, bătrînul aiură de bucurie. Dădu portarului trei galbeni bacșiș. Seara, intrînd în camera sa, dansă o gavotă, pocnindu-și degetele ca niște castaniete, și cîntă un cîntec pe care îl transcriem :

*„Jeanne e născută la Fougères, un sat,
De păstorite, cuib adevărat,
Privesc cu drag veșmintele-i ușoare,
Tulburătoare.*

*Dragoste, trăiești acum în ea.
Tu faci să aibă azi privirea grea,
Tu faci să aibă printre grele gene
Căutături viclene.*

*Mi-e dragă Jeanne și de-asta eu o cînt
Mai mult ca orișicine pe pămînt.
Mi-e dragă Jeanne cu sînul ei cel tare
De fată mare.*

Apoi se așază în genunchi pe un scaun, și Basque, uitîndu-se la el prin crăpătura ușii, spuse că era sigur că se ruga. Pîna atunci nu crezuse în Dumnezeu.

Cu cît Marius se întrema, bunicul parcă își ieșea din minți de bucurie. Făcea o mulțime de isprăvi care de care mai șugubețe, urca și cobora scările fără să știe de ce. O vecină, drăguță de altfel, rămase încremenită cînd primi într-o dimineață un buchet mare de flori; i-l trimitea domnul Gillenormand. Soțul îi făcu o scenă de gelozie. Domnul Gillenormand încerca s-o ia pe Nicolette pe genunchi. Lui Marius îi spunea: „Domnule braon”. Striga: „Trăiască republica!”

În fiecare clipă întreba pe medic: „Nu-i așa că nu mai e nici un pericol?” Se uita la Marius cu ochii unei bunicuțe. Cînd mîncă, îl pierdea din ochi. Nu mai voia să știe de el însuși, el nu mai însemna nimic. Marius era stăpînul casei, bucuria lui cuprindea o renunțare, domnul Gillenormand era nepotul nepotului său.

În voioșia lui părea un copil, cel mai respectabil dintre copii. De teamă să nu-l obosească sau să-l supere pe convalescent, se așeza în spatele lui cînd voia să-i zîmbească. Era mulțumit, vesel, încîntat, fermecător, întinerit. Părul alb îi sporea cu o blajină măreție lumina veselă de pe față. Cînd gingășia se amestecă cu zbîrciturile, e fermecătoare. Se revarsă un fel de auroră în bătrînețea asta plină de voie bună.

Cît despre Marius, în timp ce se lăsa pansat și îngrijit, nu avea decît un singur gînd: Cosette.

De cînd scăpase de febră și delir nu-i mai rostea numele, și ai fi putut crede că nu se mai gîndea la ea. Tăcea tocmai pentru că sufletul lui era acolo.

Nu știa ce se făcuse Cosette : toată întîmplarea din strada Chanvrière era ca un nor în amintirea lui ; umbre nedeslușite îi pluteau în minte : Éponine, Gavroche, Mabeuf, Thénardier, toți prietenii săi înecați în fumul groaznic al baricadei ; trecerea ciudată a domnului Fauchelevent în această aventură sîngeroasă i se părea o enigmă într-o furtună, nu mai înțelegea nimic din ce se întîmplase cu el însuși, nu știa nici cum, nici cine îl salvase și nu era nimeni în jurul lui care să știe ; tot ce putuseră să-i spună e că fusese adus în strada Filles-du-Calvaire, noaptea, într-o trăsură ; trecutul, prezentul și viitorul nu mai erau în el decît pîcla unei amintiri nedeslușite, dar în negura aceasta exista un punct neschimbat, o schiță limpede și lămurită, ceva tare ca granitul, o hotărîre, o voință : s-o regăsească pe Cosette. Pentru el, viața însemna Cosette ; în inima lui își făgăduise că nu o va primi pe una fără alta, și era neclintit în hotărîrea sa de a cere de la oricine ar vrea să-l silească să trăiască — de la bunicul său, de la soartă, de la iad — să-i dea înapoi raiul pierdut.

Nu-și ascundea piedicile.

Să subliniem aici un amănunt. Marius nu fusese de loc cîștigat și nici prea înduioșat de toată această grijă și dragoste a bunicului său. Mai întîi nici nu o cunoștea în toate tainele ei ; apoi în mintea lui de bolnav, tulburată poate încă de febră, se temea de toate aceste alintări, ca de un lucru ciudat și nou, menit numai să-l îmblînzească. Și rămînea rece. Bunicul își cheltuia în zadar bietul lui surîs de bătrîn. Marius își spunea că toate merg bine atîta vreme cît el, Marius, nu spunea nimic și-i lăsa să facă ce

vor ; dacă ar fi însă vorba de Cosette, bunicul ar lua o altă înfățișare și adevăratul lui gând s-ar da pe față. Atunci ar începe lupta grea ; ar izbucni din nou neînțelegerile și toate piedicile la un loc. Fauchelevent, Coupevent, bogăția, sărăcia, mizeria, pia-tra de gît, viitorul. Împotrivire aspră ; în încheiere : refuz. Marius se încorda dinainte.

Și pe urmă, pe măsură ce prindea puteri, amintirea nedreptăților de mai înainte, rănilor vechi ale sufletului său se redeschideau ; se gîndea iar la trecut, colonelul Pontmercy se ridica iar între domnul Gillenormand și el, și Marius își spunea că nu putea nădăjdui într-o bunătate adevărată de la cineva care fusese atît de aspru și nedrept cu tatăl său. Și, o dată cu sănătatea, îi revenea și un fel de duritate împotriva bunicului său. Bătrînul suferea în tăcere.

Domnul Gillenormand, fără să arate nimic de altfel, băgase de seamă că, de cînd se întorsese acasă și își venise în fire Marius nu-i spusese „tată“ nici măcar o dată. Nu-i spunea nici „domnule“, e adevărat, dar găsea mijlocul, printr-un anumit fel de a vorbi, să nu spună nici una, nici alta.

Era vădit că se apropia criza.

Cum se întîmplă aproape totdeauna în astfel de împrejurări, Marius, pentru a-și încerca puterea, se lua la hartă înainte de a începe lupta. Asta se numește a sonda terenul. Se întîmplă că într-o dimineață, în legătură cu un ziar ce-i căzuse în mînă, domnul Gillenormand vorbi cam batjocoritor despre Convențiune și aruncă un cuvînt de ocară lui Danton, Saint-Just și Robespierre, ca din partea unui regalist. „Oamenii de la '93 au fost niște giganți“, zise Marius sever. Bătrînul tăcu și nu mai scoase o vorbă toată ziua.

Marius, care avea totdeauna în minte pe bunicul

neînduplecat al copilăriei sale, văzu în tăcerea asta o mînie mare înăbușită, prevăzu o luptă înversunată și în fundul sufletului își întări pregătirile de război.

Luă hotărîrea ca, în caz de refuz, să-și smulgă pansamentele, să-și scoată din loc clavicula, să-și zgîndărească rănila ce-i mai rămăseseră și să nu mai primească nici un fel de hrană. Rănila erau munițiile lui. S-o dobîndească pe Cosette sau să moară.

Așteptă clipa potrivită cu răbdarea vicleană a bolnavului.

Această clipă sosi.

III

MARIUS ATACĂ

Într-o zi, pe cînd fiica sa orînduia sticlutele și ceștile pe marmura scrinului, domnul Gillenormand sta aplecat asupra lui Marius și îi spunea plin de dragoste :

— Vezi, dragă Marius, eu în locul tău acum aș mîncea mai bine carne decît pește. Un pește fript e o mîncare cum nu se poate mai bună pentru un început de convalescență, dar ca să pui un bolnav pe picioare trebuie un cotlet zdravăn.

Marius își adună puterile pe care și le recăpătase aproape în întregime și, ridicîndu-se în capul oaselor, își propti pe cearșaf pumnii strînși, își privi bunicul drept în ochi, luă o înfățișare fîrtoasă și zise :

— Asta mă face să-ți spun un lucru.

— Care ?

— Că vreau să mă însor.

— Lucrul e prevăzut, zise bunicul.

Și izbucni în rîs.

— Cum, prevăzut ?

— Da, e prevăzut. Fetița va fi a ta.

Marius uimit și copleșit de o bucurie neașteptată, tremura tot.

Domnul Gillenormand urmă :

— Da, a ta să fie fetița aceea dragălașă ! Vine în fiecare zi sub înfățișarea unui domn bătrîn să aștepte vești despre tine. De cînd ai căzut rănit, își petrece tot timpul plîngînd și făcînd scamă. Am iscodit eu. Locuiește în strada l'Homme-Armé, numărul 7. Ah ! Aici am ajuns ! Ah ! O vrei ! Ei bine, o să fie a ta ! Așa îți trebuie. Pregătiseși un mic complot. Îți ziseși : o să-i spun verde bunicului, acestei momfi de pe vremea regenței și directoratului, acestui fante de altădată, acestui Dorante ajuns Gêronte¹ ; și el a fost ușuratic, și-a avut și el midinetele și Cosettele lui ; și el a zburat, și el a avut aripi și a gustat din merindea primăverii ; va trebui să-și aducă aminte. O să vedem noi. Care pe care ! Ah ! Iei taurul de coarne. Bine. Eu îți ofer un cotlet și tu îmi răspunzi : „Bine că mi-ai adus aminte; vreau să mă însor“. Așa tranziție zic și eu ! Ah ! Te așteptai la scandal ! Nu știai că sînt un laș bătrîn. Ei, acum ce mai spui ? Ți-e necaz ! Nu te așteptai ca bunicul să fie mai prost decît tine ; ți-ai uitat discursul pe care trebuia să mi-l ții, domnule avocat, și asta te sîcîie. Hai, strigă, urlă, n-ai decît ! Fac ce vrei tu. Ai amuțit de tot, nătărăule ! Ascultă ! Am iscodit și eu, sînt șiret. E încîntătoare, e cuminte, nu e adevărată istoria cu lăncierul, a făcut mormane întregi de scamă, e o comoară, te adoră. Dacă ai fi murit, am fi fost trei ; sicriul ei l-ar fi întovărășit pe al meu. Mi-a venit în gînd, cum te-ai făcut mai bine, să ți-o aduc pur și simplu la căpătîi, dar numai în romane se aduc așa, deodată, fetele tinere lîngă patul unor ră-

¹ Prim amoretz devenit moșneag ; nume de personaje din comedia clasică franceză.

niți frumoși care le plac. Asta nu se face. Ce-ar fi spus mătușa ta ? Mai toată vremea erai gol, băiete. Întreab-o pe Nicolette, care nu te-a părăsit o clipă, dacă se putea să fie o femeie aici. Și apoi, ce-ar fi spus medicul ? O fată frumoasă nu te vindecă de friguri. În sfârșit, bine, să nu mai vorbim de asta; am zis, s-a făcut, s-a hotărât, ia-o ! Uite, asta e răutatea mea ! Vezi, am văzut că nu mă iubești și atunci mi-am spus : Ce-aș putea face pentru ca dobitocul ăsta să mă iubească ? Uite, am pe micuța mea Cosette la îndemână, o să i-o dau, atunci va trebui să mă iubească puțin sau să spuie de ce nu mă iubește. Ah ! Credeai că bătrînul o să tune și o să fulgere, o să-și îngroașe glasul, o să strige „nu” și o să ridice bastonul asupra acestor zori de fericire ! De loc. Fie și Cosette, fie și dragoste ! Nici nu vreau altceva. Domnule, binevoiți a vă însura. Fii fericit, iubitul meu copil !

O dată spuse aceasta, bătrînul izbucni în plîns.

Luă capul lui Marius, îl strînse cu amîndouă brațele la pieptul lui bătrîn și amîndoi începură să plîngă. Aceasta e una din formele celei mai mari fericiri.

— Tată ! strigă Marius.

— Ah ! atunci mă iubești ! zise bătrînul.

Fu o clipă de nedescris. Se înăbușeau și nu puteau vorbi.

În sfârșit, bătrînul gîngăvi :

— Hai, și-a dat drumul ! Mi-a spus „tată”.

Marius își trase capul din brațele bunicului și zise încet :

— Dar, tată, acum dacă m-am făcut bine, cred că aș putea s-o văd.

— Am prevăzut și asta, o s-o vezi mîine.

— Tată !

— Ce e ?

— De ce nu astăzi ?

— Hai și astăzi. Fie și astăzi ! Mi-ai spus „tată” de trei ori. Face. Am eu grijă. O să ți-o aducem ! Lucrul a fost prevăzut, îți spun. A și fost pus în versuri. E sfârșitul elegiei *Tînărul bolnav* de André Chénier, de André Chénier căruia tîlh... giganții de la '93 i-au tăiat beregata.

Domnului Gillenormand i se păru că Marius încrunță ușor din sprîncene, dar, de fapt, trebuie s-o spunem, Marius nici nu-l mai asculta, plutind în extaz, cu gîndul mai mult la Cosette decît la 1793. Bunicul, tremurînd de teamă fiindcă pomenise de André Chénier într-un moment atît de nepotrivit, reluă în grabă :

— Vezi, „i-au tăiat beregata”, nu e chiar cuvîntul potrivit. Fapt e că marile genii revoluționare, care nu erau oameni răi — asta nu se poate tăgădui — care erau eroi ai naibii, găseau că André Chénier îi cam stînjenea și de-asta l-au ghilo... adică, acești oameni mari l-au rugat, în ziua de 7 thermidor, în interesul salvării publice, pe André Chénier să binevoiască a se duce...

Domnul Gillenormand, gîduit de propria sa frază, nu mai putu urma ; neputînd nici s-o sfîrșească, nici s-o înghită, pe cînd fiica sa îi potrivea lui Marius perna la spate, zăpăcit de atîtea emoții, bătrînul se năpusti, cu graba pe care i-o mai îngăduia vîrsta, afară din odaia de culcare, trînti ușa în urma lui și, roșu ca racul, înecîndu-se, spumegînd, cu ochii ieșiți din orbite, dădu peste Basque cel de treabă, care lustruia cizmele în vestibul. Îl luă de guler, și-i strigă în față mînios :

— Mii de draci, tîlharii aceia l-au asasinat !

— Pe cine, domnule ?

— Pe André Chénier !

— Da, domnule, zise Basque speriat.

IV

ÎN CELE DIN URMA, DOMNIȘOARA GILLENORMAND
NU IA ÎN NUME DE RAU CĂ DOMNUL FAUCHELE-
VENT A VENIT CU CEVA LA SUBSUOARĂ

Cosette și Marius se revăzură.

Ce a fost întrevederea lor nu mai spunem.

Sînt lucruri pe care nu trebuie să încerci a le zugrăvi ; soarele de pildă.

Întreaga familie, cu Basque și Nicolette, era strînsă în odaia lui Marius cînd intră Cosette.

Se ivi în prag, înconjurată parcă de un nimb.

Tocmai în acea clipă bunicul se pregătea să-și șteargă nasul ; rămase încremenit, cu el în batistă, și uitîndu-se la Cosette pe deasupra batistei :

— Răpitoare ! exclamă el.

Apoi își suflă nasul cu zgomot.

Cosette era îmbătățită, încîntată, înspăimîntată, într-al nouălea cer. Era speriată, atît cît poți fi speriat de fericire. Abia putea vorbi, se înroșea, se îngălbenea, ar fi vrut să se arunce în brațele lui Marius și nu îndrăznea. Era rușinată să-și arate iubirea în fața tuturor. Oamenii sînt fără milă față de îndrăgostiții fericiți. Stau lîngă ei tocmai cînd aceștia ar dori mai mult să fie singuri, cînd n-au de loc nevoie de alții.

O dată cu Cosette și în urma ei intrase un bărbat cu părul alb, grav, surîzînd totuși, dar cu un surîs vag și sfîșietor. Era „domnul Fauchelevent“ ; era Jean Valjean.

Era „foarte bine îmbrăcat“, cum spusese portarul, din cap pînă în picioare, în haine negre noi și cravată albă.

Nici nu i-ar fi trecut prin minte portarului că burghezul acesta îngrijit, vreun notar pesemne, era

cioclul înspăimîntător, care răsărise la poarta lui, în noaptea de 7 iunie, în zdrențe, slut, plin de glod, cu ochii rătăciți, cu fața mînjită de sînge și noroi, ținînd de subsuori pe Marius leșinat ; cu toate astea, nasul lui de portar simțise ceva. Cînd domnul Fauchelevent sosise cu Cosette, portarul nu se putuse împiedica să șoptească în taină soției sale : „Nu știu de ce tot mi se pare că am mai văzut chipul ăsta !“

În camera lui Marius, domnul Fauchelevent sta la o parte, lîngă ușă. Avea la subsuoară un pachet învelit în hîrtie și care semăna cu un volum in-octavo. Hîrtia era verzuie și părea mucegăită.

— Totdeauna umblă domnul ăsta așa, cu cărți la subsuoară ? o întreabă încet, pe Nicolette, domnișoara Gillenormand, care nu era de loc iubitoare de cărți.

— Ce vrei, răspunse tot așa domnul Gillenormand, care o auzise, e un învățat. Și dacă ? Ce e el de vină ? Domnul Boulard ¹, pe care l-am cunoscut, nu ieșea nici el niciodată fără o carte și totdeauna strîngea la piept cîte o hîrtoagă veche... Și salutînd zise tare : Domnule Tranchelevent...

Bătrînul Gillenormand nu o făcu într-adins, dar neatenția la numele proprii era la el un fel de-a fi aristocrat.

— Domnule Tranchelevent, am onoarea a vă cere mîna domnișoarei pentru nepotul meu, domnul baron Marius Pontmercy.

Domnul „Tranchelevent“ se înclină.

— S-a făcut ! zise bunicul.

Apoi, întorcîndu-se spre Marius și Cosette, și binecuvîntîndu-i cu amîndouă brațele întinse, exclamă :

— Acum aveți voie să vă iubiți !

---

¹ Savant și bibliofil cunoscut la Paris pe timpul revoluției și al imperiului. A adunat o bibliotecă de 500.000 de volume.

Nu așteptară să li se spună de două ori. Nu le mai păsa de nimic. Gunguritul începu. Își vorbeau încet. Marius cu coatele sprijinite pe brațele fotoliului pe care era întins, Cosette în picioare lângă el.

— Oh, Doamne ! șoptea Cosette. Te văd iarăși. Ești chiar tu ! Chiar dumneata ! Să te duci să lupți așa ! Pentru ce ? E îngrozitor ! Timp de patru luni am fost ca moartă. Oh ! Rău ai fost că te-ai dus la bălălia aceea ! Ce-ți făcusem ? Te iert, dar n-ai să mai faci. Și adineauri, când au venit să ne cheme, am crezut că o să mor, dar de bucurie. Am fost atât de mîhnită ! Nici n-am mai stat să mă îmbrac, trebuie să fiu de speriat. Ce-au să zică ai tăi dacă mă văd cu gulerul mototolit ? Dar vorbește și tu ! Mă lași să vorbesc singură. Stăm tot în strada l'Homme-Armé. Se pare că rana de la umăr a fost ceva groaznic. Mi-au spus că puteai vîrî pumnul în ea. Și că-ți tăiau carnea cu foarfecile. Îngrozitor ! Am plîns pînă n-am mai putut ! E de neînțeles cum poți să suferi atîta ! Bunicul tău pare foarte bun. Nu te mișca, nu te sprijini în cot, ia seama, o să te doară. Oh ! Ce fericită sînt ! Așadar, s-a sfîrșit cu nenorocirile ! Sînt o proastă. Voiam să-ți spun atîtea lucruri și-acum le-am uitat pe toate. Mă mai iubești ? Locuim în strada l'Homme-Armé. Fără grădină. Toată vremea am făcut scamă ; uite, domnule, vezi, din vina dumitale am o bătătură la deget.

— Înger ! spunea Marius.

„Înger“ e singurul cuvînt din limbaj care nu se uzează. Oricare altul nu ar rezista nemilosului abuz pe care îl fac cu el îndrăgostiții.

Apoi, cum mai erau și alții de față, se întreruseră și nu mai spuseră nici un cuvînt, mîrginindu-se să-și atingă mîinile cu sfială.

Domnul Gillenormand se întoarse către toți ceilalți care mai erau în odaie și strigă :

— Hai, vorbești tare, voi aștilalți ! Faceți zgomot între culise ! Haideți, puțină gălăgie, ce dracu ! Să poată vorbi în liniște copiii ăștia. Și apropiindu-se de Marius și Cosette, le spuse încet de tot : Tutuiți-vă. Nu vă sfiți.

Mătușa, Gillenormand asista năucită la această năvală de lumină în casa ei bătrânească. Uimirea ei nu era arătoasă. Nu se uita de loc la ei cu ochii mînioși pizmași, ai bufniței care privește doi porumbei. Era privirea prostituată a unei biete fete nevinovate, de cincizeci și șapte de ani ; era viața trăită în zadar, privind la acea biruință care este dragostea.

— Domnișoară Gillenormand, îi spuse tatăl ei, ți-am spus eu că așa o să ți se întîmple. Tăcu o clipă și adăugă : Privește la fericirea celorlalți ! Apoi, întorcîndu-se spre Cosette : Ce drăguță e ! Ce drăguță e ! E ca un tablou de Greuze. Și toate astea au să fie numai ale tale, ștregarule ! Ah ! Ticălosule, mare noroc ai cu mine ! Fii fericit, dacă aș avea cu cincisprezece ani mai puțin, ne-am bate în duel pentru ea. Uite, sînt îndrăgostit de dumneata, domnișoară. E firesc. E dreptul dumitale. Ah ! Ce mai nuntă o să fie ! Parohia noastră e Saint-Denis du Saint-Sacrement, dar o să obțin dispensă ca să vă căsătoriți la Saint-Paul. Biserica e mai arătoasă. E ridicată de iezuiți. E mai cochetă. E față-n față cu fîntîna cardinalului de Biragne. Capodopera arhitecturii iezuite e la Namur. Se cheamă Saint-Loup¹. Cînd o să fiți căsătoriți, să vă duceți acolo. Merită să faceți drumul ăsta. Domnișoară, sînt cu totul de partea dumitale, vreau ca fetele să se mărite, de asta sînt făcute. Este o oarecare sfîntă Ecaterina, pe care aș

---

¹ Biserica Saint-Loup din Namur (Belgia) este unul din lăcașurile iezuite cele mai încărcate de decoruri, îndeosebi basoreliefuri în marmură policromă : datează din secolul al XVII-lea.

vrea să o văd veșnic cu capul gol¹. Să rămîi fată e frumos, dar e rece. Biblia spune : „Înmulțiți-vă”. Pentru a mîntui poporul e nevoie de Jeanne d'Arc, dar pentru a înmulți poporul e nevoie de maica Barză. Măritați-vă, deci, frumoaselor ! În adevăr, nu văd la ce bun să rămîi fată ! Știu eu că la biserică ai o capelă anume, că poți face parte din Frăția fecioarei ; dar dă-o încolo, un bărbat drăguț, cumsecade, și după un an, un copilaș bălai și dolofan care să sugă voinicește, cu piciorușele numai pernuțe de grăsime și care să-ți frămînte sînul cu lăbuțele lui trandafirii, rîzînd ca zorile dimineții, face mai mult decît să ții o lumînare aprinsă la vecernic și să cînti *Turris Eburnea*² !

Bunicul se răsuci pe călcîiele lui de nouăzeci de ani și începu din nou vorba, ca un resort proaspăt întors :

— *Și stăvilind visarea ce-a curs tulburător
E-adevărat, Alcippe, că în curînd te-nsori ?*³

Îmi adusei amînte !

— Ce, tată ?

— Nu aveai tu un prieten bun ?

— Da, Courfeyrac.

— Ce e cu el ?

— A murit.

— Asta-i bine.

¹ Aluzie la expresia *coiffer Sainte-Catherine* — a face un bonel sfintei Ecaterina (patroana fecioarelor), adică a rămîne nemăritată.

² Turnul eburnean (lat.) ; începutul unui verset din slujba bisericească de seară, la catolici.

³ Parodia primelor două versuri din Satira a X-a contra femeilor, a lui Boileau :

„Enfin, bornant le cours de tes galanteries,
Alcippe, il est donc vrai, dans peu tu le maries ?

Se așeză lângă ei, o sili și pe Cosette să șadă și le luă mîinile în mîinile lui zbîrcite.

— E încîntătoare mititica asta ! E o minune această Cosette ! E o fetiță foarte mică și totodată o doamnă mare. Nu va fi decît baroană, e o decădere ; e născută marchiză. Ce mai gene are ! Băgați-vă bine în cap, copii, cu voi e adevărul. Iubiți-vă ! Pînă la prostie. Iubirea e prostia oamenilor și duhul lui Dumnezeu. Adorați-vă ! Numai, adăugă el întunecîndu-se deodată, ce nenorocire ! Abia acum mă gîndesc. Mai mult de jumătate din averea mea e în rentă viageră ; cît voi trăi eu, o să meargă, dar după moartea mea, peste vreo douăzeci de ani, ah ! sărmanii mei copii, nu veți avea nici un ban ! Mîinile dumneavoastră frumoase și albe, doamnă baroană, vor face diavolului cîntec să-l tragă de coadă.

Se auzi atunci un glas adînc și liniștit, care spuse :

— Domnișoara Euphrasie Fauchelevent are șase sute de mii de franci.

Era glasul lui Jean Valjean.

Nu scosese încă nici un cuvînt. Părea că toată lumea îl uitase și el stătea în picioare, nemișcat, în spatele tuturor oamenilor acestora fericiți.

— Cine e această domnișoară Euphrasie ? întrebă uluit bunicul.

— Eu sînt, răspunse Cosette.

— Șase sute de mii de franci ! reluă domnul Gillenormand.

— Mai puțin paisprezece sau cincisprezece mii de franci, poate, zise Jean Valjean.

Și puse pe masă pachetul pe care mătușa Gillenormand îl luase drept o carte.

Jean Valjean îl dezveli ; era un teanc de bancnote. Fură desfăcute și numărate. Erau cinci sute de bilete de cîte o mie de franci și o sută șazeci și opt de

cîte cinci sute. Cu totul cinci sute optzeci și patru de mii de franci.

— Bună carte, zise domnul Gillenormand.

— Cinci sute optzeci și patru de mii de franci ! șopti mătușa.

— Asta schimbă multe lucruri, nu-i așa, domnișoară Gillenormand ? reluă bătrînul. Diavolul ăsta de Marius a descoperit în copacul cu visuri o fețișcană milionară ! Să mai aveți încredere în dragostele băieților ! Studenții găsesc studențe de șase sute de mii de franci. Chérubin lucrează mai bine decît Rotschild.

— Cinci sute optzeci și patru de mii de franci ! repeta cu jumătate de glas domnișoara Gillenormand. Cinci sute optzeci și patru ! Poți spune șase sute de mii de franci !

Cît despre Marius și Cosette, ei se uitau unul la altul ; aproape nici nu băgară de seamă acest amănunt.

V

DEPUNEȚI-VĂ BANII MAI BINE ÎN PĂDURE DECÎT LA NOTAR

S-a înțeles, nici vorbă, fără să mai fie nevoie de multe deslușiri că după afacerea Champmathieu, mulțumită primei evadări de cîteva zile, Jean Valjean putuse veni la Paris să-și retragă la timp de la Laffitte suma cîștigată de el sub numele de domnul Madeleine, la Montreuil-sur-Mer ; și că, temîndu-se să nu fie prins din nou — ceea ce i s-a și întîmplat, în adevăr, după puțină vreme — ascunsese și îngropase aceașă sumă în pădurea Montfermeil, în locul zis Pămîntul lui Blaru. Suma, șase sute treizeci de

mii de franci, toată în bancnote, nu ocupa mult loc și încăpea într-o cutie ; numai că, pentru a feri cutia de umezeală, el o pusese într-un cufăraș de stejar plin cu talaj de castan. În același cufăraș își pusese și cealaltă comoară, sfeșnicele episcopului. Ne amintim că, evadînd de la Montreuil-sur-Mer, le luase cu el. Bărbatul zărit într-o seară pentru întâia oară de Boulatruelle fusese Jean Valjean. Mai tîrziu, de cîte ori avea nevoie de bani, Jean Valjean venea să și-i ia din poiana Blaru. Asta era pricina plecărilor de care am vorbit. Undeva, în buruieni, într-o ascunzătoare cunoscută numai de el, avea un tîrnăcop. Cînd îl văzu pe Marius intrat în convalescență, simțind că se apropie ceasul cînd banii aceștia ar putea fi de folos, se dusesse să-i ia ; Boulatruelle îl văzuse iar în pădure, de astă dată însă dimineața, nu seara. Tîrnăcopul rămase moștenire lui Boulatruelle.

Suma întreagă era de cinci sute optzeci și patru de mii cinci sute de franci. Jean Valjean puse cele cinci sute la o parte pentru el. „Pe urmă, vom mai vedea“, se gîndi el. Diferența între această sumă și cele șase sute treizeci de mii de franci scoși de la Laffitte reprezenta cheltuiala pe zece ani, de la 1823 la 1833. Cei cinci ani de mînaștere nu costaseră decît cinci mii de franci.

Jean Valjean puse cele două sfeșnice pe cămin, unde străluceau spre marea bucurie a Toussaintei.

De altfel, Jean Valjean se știa scăpat de Javert. Auzise povestindu-se, și faptul fusese verificat și de el în *Monitor*, unde se publicase că un inspector de poliție cu numele Javert fusese găsit înecat sub o luntre de spălătoreasă între podul Change și Pont-Neuf, și că un bilet lăsat de acest om, de altfel fără cusur și foarte prețuit de șefii săi, făcea să se creadă că este vorba de un acces de alienație mintală și de

o sinucidere. „De fapt, se gîndi Jean Valjean, sigur că era nebun, dacă atunci cînd mă avea în mîna mi-a dat drumul.“

VI

CEI DOI BĂTRINI FAC TOTUL, FIECARE ÎN FELUL LUI, PENTRU FERICIREA COSETTEI

Se făcură toate pregătirile pentru căsătorie. Medicul întrebă, fu de părere că ea ar putea avea loc în februarie. Erau în decembrie. Se scurseră cîteva încîntătoare săptămîni de fericire deplină. Bunicul nu era nici el mai puțin fericit. Ședea cîte un sfert de ceas în contemplație în fața Cosettei.

— Minunată fată! exclamă el. Și pare atît de blîndă și bună. Fără îndoială, drăguța de ea, e fata cea mai fermecătoare pe care am văzut-o vreodată. Mai tîrziu va avea virtuți de mireasmă de toporași. E gingășia însăși. Cu o astfel de ființă nu poți duce decît o viață de nobil. Marius, băiete, ești baron, ești bogat, te rog din suflet nu face pe avocatulul!

Cosette și Marius trecuseră deodată din mormînt în paradis. Trecerea se făcuse fără pregătire, și ei ar fi fost năuciți dacă n-ar fi fost în culmea fericirii.

— Înțelegi ceva din toate astea? o întreba Marius pe Cosette.

— Nu, răspundea Cosette, dar mi se pare că Dumnezeu se uită spre noi.

Jean Valjean făcu totul, netezi totul, împacă și ușură totul. Se îndrepta spre fericirea Cosettei cu tot atîta grabă și, s-ar fi zis, cu tot atîta bucurie ca și Cosette însăși.

Cum fusese primar, știu să ducă la bun sfîrșit o chestiune gingașă pe care numai el o cunoștea:

starea civilă a Cosettei. Să dea pe față originea ei, cine știe? Asta ar fi împiedicat poate căsătoria. O scoase pe Cosette din toate încurcăturile. Îi născoci o familie de morți, mijloc sigur să nu aibă vreo reclamație. Cosette era tot ce mai rămînea dintr-o familie stinsă; Cosette nu era fiica lui, ci fiica unui alt Fauchelevent. Doi frați Fauchelevent fuseseră grădinari la mînăstirea Petit-Picpus. Se duseră la mînăstire; acolo aflară cele mai bune informații și mărturiile cele mai sigure; bieteles călugărițe, nu prea în măsură și nici prea doritoare să scormonească o chestiune de paternitate, negîndindu-se la nimic rău, nu știuseră niciodată bine care din cei doi Fauchelevent era tatăl Cosettei. Ele spuseră tot ce li se ceru și o spuseră cu toată inima. Se întocmi un act de notorietate. Cosette deveni înaintea legii domnișoara Euphrasie Fauchelevent. Fu declarată orfană de tată și de mamă. Jean Valjean făcu așa ca să fie numit, sub numele de Fauchelevent, tutore al Cosettei, cu domnul Gillenormand ca tutore supleant.

Cît despre cei cinci sute optzeci și patru de mii de franci, aceștia erau un legat făcut Cosettei de către o persoană moartă, care dorea să rămînă necunoscută. Legatul fusese la început de cinci sute nouăzeci și patru de mii de franci, dar zece mii fuseseră cheltuiți pentru educația domnișoarei Euphrasie, din care cinci mii plătiți chiar la mînăstire. Legatul, depus în mîna unei terțe persoane, trebuie să fie remis Cosettei la majoratul ei, sau în clipa căsătoriei. Toată această orînduială nu avea nici un cusur, după cum se vede, mai cu seamă cînd era sprijinită de mai bine de o jumătate de milion. Ar mai fi fost, ici și colo, cîte o ciudățenie, dar ele nu fură văzute; unul din cei interesați avea ochii legați de dragoste, ceilalți, de cele șase sute de mii de franci.

Cosette află că nu era fiica bătrînului căruia atîta vreme îi spusese „tată“. El nu era decît o rudă ; un alt Fauchelevent era tatăl ei adevărat. Oricînd, altădată, asta ar fi mîhnit-o adînc. Dar în ceasurile de nespusă fericire pe care le trăia nu fu decît o umbră, o uşoară întunecare ; sufletul ei era stăpînit de o bucurie atît de mare, încît norul trecu repede. Îl avea pe Marius. Tînărul se ivise, bătrînul se da la o parte. Aşa e viaţa.

Şi apoi, Cosette era de mult deprinsă să vadă lucruri neînţelese în jurul ei ; orice fiinţă care a avut o copilărie plină de taine e gata totdeauna să renunţe la anumite lucruri.

Ea îi spunea totuşi, şi mai departe „tată“ lui Jean Valjean.

Cosette, într-al nouălea cer, era entuziasmată de tata Gillenormand. E adevărat că el o copleşea cu daruri şi madrigaluri. În timp ce Jean Valjean clădea Cosettei o situaţie normală în societate şi o stare civilă inatacabilă, domnul Gillenormand se îngrijea de darurile de nuntă. Nimic nu-i făcea mai multă plăcere decît să se arate măreţ şi darnic. Dăduse Cosettei o rochie de dantelă de Binche, pe care o moştenise şi el de la bunica lui. „Moda se întoarce, spunea el, lucrurile vechi fac furori, femeile tinere din vremea bătrîneţii mele se îmbracă aşa cum se îmbrăcau femeile bătrîne în copilăria mea.“

Îşi golea uriaşele şi pîntecoaşele scrinuri de lac de Coromandel care nu fuseseră deschise de mulţi ani de zile. „Ia să le mai spovedim pe cocoanele astea bătrîne, să vedem ce mai ascund“. Trăgea cu zgomot sertarele încărcate, pline cu rochiile tuturor soţilor, ale tuturor amantelor şi ale tuturor bunicelor şi stră-bunicelor lui. Mătăsuri chinezeşti, stofe de Damasc, moaruri pictate, rochii înflorate din mătase de Tours, batiste din India brodate cu fir de aur ce se poate

spăla, bucăți întregi de mătăsuri cu două fețe, dantelă de Gênes și d'Alençon, garnituri întregi de giuvaeruri vechi, bomboniere de fildeș împodobite cu bățalii minuscule, găтели, panglici, toate le dăruia Cosettei. Uimită și fericită în fața lor, plină de dragoste pentru Marius și neștiind cum să-și arate recunoștința față de domnul Gillenormand, Cosette, îmbrăcată în catifea de mătase, visa la o fericire fără margini. Coșul cu darurile de nuntă îi părea purtat de îngeri. Sufletul ei se înălța în albastrul cerului pe aripi de dantelă de Malines.

Încântarea îndrăgostiților nu o egala decât pe aceea a bunicului.

Parcă răsunau fanfarele în strada Filles-du-Calvaire. În fiecare dimineață alte nimicuri de preț, daruri de-ale bunicului pentru Cosette. Toate podoa-bele cu puțință se răsfireau minunate în jurul ei.

Într-o zi, Marius, căruia chiar în plină fericire îi plăcea să vorbească de lucruri serioase, zise, în legătură cu o întâmplare oarecare :

— Oamenii revoluției sînt atît de mari, încît au de pe acum prestigiu veacurilor, ca și Caton¹ sau Focion², și fiecare din ei pare un suflet antic.

— Antic ! Moar antic ! exclamă bătrînul. Îți mulțumesc Marius. E tocmai ce căutam.

Și a doua zi o minunată rochie de moar antic de culoarea ceaiului se afla în coșul cu daruri al Cosettei.

---

¹ Personaj din istoria romană cunoscut prin calitățile lui morale și prin lupta lui pentru salvarea republicii romane amenințată de dictatura lui Cezar ; s-a sinucis la Utica (Tunisia de azi), în 46 î.e.n. cînd și-a dat seama că orice luptă împotriva lui Cezar este zadarnică.

² Om de stat atenian (secolul al IV-lea), unul din organizatorii rezistenței împotriva ambițiilor regelui Filip al Macedoniei. Apreciat pentru cinstea și dezinteresarea lui. A fost silit de dușmani să se sinucidă la o vîrstă înaintată (317 î.e.n.).

Bunicul scotea din aceste găтели o întrecăță înțelepciune.

— E bună dragostea, dar mai e nevoie și de-alde astea. Fericirii îi trebuie și lucruri de prisos. Fericirea e numai necesarul. Mai pune pe deasupra și cît mai mult prisos. Inima lui și un palat pe deasupra ! Inima lui și bogățiile Luvrului. Inima ei, și pe lîngă ea, havuzurile de la Versailles. Dați-mi o păstoriță și căutați să fie ducasă. Dați-mi-o pe Philis¹ încununată cu albăstrele, dar să aibă și o sută de mii de livre venit. Desfășurați-mi o pastorală cît vezi cu ochii, pe sub o colonadă de marmură. Primesc pastorală și pe deasupra și minunăția de marmură și aur. Fericirea goală seamănă cu pîinea goală. Mănînci, dar nu te ospătezi. Vreau lucruri de prisos, inutile, extravagante, mai multe decît trebuie, din cele ce nu folosesc la nimic. Mi-aduc aminte că în catedrala de la Strasbourg am văzut un orologiu înalt cît o casă cu trei caturi care arăta ora, care avea bunătatea să arate ora, dar care nu părea făcut pentru asta, și care, după ce suna de amiază, sau de miezul nopții — ora dragostei, sau orice altă oră veți vrea, își da luna și stelele, pămîntul și marea, păsările și peștii, Phebus și Phebe, și un șir lung de lucruri care ieșeau dintr-o firidă, și pe cei doisprezece apostoli, și pe împăratul Carol Quintul, și pe Eponina, și pe Sabinus², și o armată întregă de

¹ Numele obișnuit al păstorițelor elegante și cochete din poezia galantă franceză a secolelor XVII—XVIII-lea ; numele acesta, luat din limba greacă veche, înseamnă „iubită“.

² În timpul domniei împăratului roman Vespasian (secolul I), doi gali romanizați, Sabinus și Civilis, ridicară armele împotriva Romei. Răscoala fu înfrîntă și Sabinus silit să se ascundă într-o hrubă, unde putu trăi mai mulți ani mulțumită devotamentului soției sale, Eponina. Trădați și prinși, Eponina îl insultă pe împărat, pentru a fi condamnată la moarte împreună cu soțul ei. A rămas în literatură ca un exemplu de iubire conjugală.

omuleți auriți, care pe deasupra mai cântau și din trîmbiță. Fără să mai vorbesc de încîntătoarele arii pe care clopotele lui le împrăstie în aer, în orice clipă și fără să știi de ce. Un urîcios cadran gol, care nu-ți spune decît ora, e totuna cu el? Eu sînt de părerea orologiului celui mare de la Strasbourg și îl prefer cucului din Pădurea Neagră.

Domnul Gillenormand bătea cîmpii mai cu seamă cînd era vorba de nuntă, și toate scenele pictate pe panourile veacului al XVIII-lea se învîlmăseau în ditirambii lui.

— Voi nu cunoașteți arta de a sărbători. Voi nu știți, azi, să organizați o zi de bucurie. Secolul al XIX-lea, al vostru, e fără vlagă. Îi lipsește excesul. Nu știe ce înseamnă a fi bogat, a fi nobil. În toate e tuns ca în palmă. „Starea a treia“¹ a voastră e fără gust, fără culoare, fără miros și fără formă. Visul burghezilor voastre e să-și instaleze, cum spun ele, un salonaș drăguț, proaspăt mobilat în palisandru și creton. Loc ! Loc ! Domnul Zgîrcilă se însoară cu domnișoara Zgîrie-Brînză ! Bogăție și strălucire ! Au lipit un galben pe o lumînare ! Asta e vremea noastră. Aș vrea să fug la capătul pămîntului. Ah ! Am spus eu că totul e pierdut, încă din 1787, cînd i-am văzut pe ducele de Rohan, prinț de Léon, duce de Chabot, duce de Montbazou, marchiz de Soubise, viconte de Thouars, pair al Franței, ducîndu-se la Longchamps² în trăsurica aceea cu două locuri ! Astea au dat roade. În veacul ăsta faceți afaceri, jucați la bursă, cîștigați bani și sînteți zgîrciți. Vă îngrijiiți, vă instruiți pe din afară, sînteți scoși ca din cutie, spălați, săpuniți, răzuți, rași, pieptănați, ceruiți, neteziți, frecați, pe-

¹ Burghezia și masele populare, adică tot ce nu era nobilime sau cler, după împărțirea oficială în clase sociale în orînduirea feudală din Franța.

² Hipodrom din Paris.

riați, curățați în afară fără cusur, lucioși ca o piatră de rîu, discreți, curăței și totodată, pe cîntea mea, în fundul conștiinței aveți băligar și murdărie, de se sperie și o văcăriță care își șterge nasul cu degetele. Pentru vremea de acum eu aș alege deviza : „Curățenie murdară !” Marius, nu te supăra, dă-mi voie să vorbesc, nu spun nimic rău de popor, cum vezi, mi-e gura plină de el, de poporul tău, dar dă-mi voie să mă răfuiesc puțin cu burghezia. Cu ai mei. Pe cine ți-e mai drag îl pedepsești mai aspru. Și acum o spun de-a dreptul. Faceți voi astăzi nunți, dar nu mai știți să nuntiți. Ah ! așa e, îmi pare rău după obiceiurile de altădată. După tot. Eleganța, cavalerismul, purtările curtenitoare, și pline de gingășie, luxul ce-ți încînta ochii, pe care-l făcea oricine, muzica nelipsită de la petrecerea de nuntă, sus simfonie, jos bătăi de tobă, dansurile, fețele vesele din jurul mesei, madrigalurile bine aduse, cîntecele, focurile de artificii, rîsul din toată inima, diavolul și tîmbălăul lui, nodurile mari de panglică. Îmi pare rău după jartiera miresei. Jartiera miresei e vară bună cu cingătoarea Venerei. De ce s-a purtat războiul troian ? Pentru jartiera Elenei. De ce s-au bătut ? De ce diavolul Diomede sfărîmă pe capul Merioneu casca de bronz cu zece vîrfuri ? De ce Ahile și Hector se înțeapă cu sulitele ? Pentru că Elena l-a lăsat pe Paris să-i fure jartiera. Cu jartiera Cosettei, Homer ar face o Iliadă. Ar pune în poemul său și un flecar bătrîn, ca mine, și i-ar da numele de Nestor. În vremurile de altădată, dragii mei, în vremurile bune de altădată știa lumea să facă o nuntă ; înțîi un contract bun și apoi un chef zdravăn. Cum ieșea notarul, intra bucătarul. Dar, ce vrei, stomacul e o fiară simpatică ce-și cere dreptul ei, care vrea să petreacă și ea. Se mîncea bine și la masă aveai o vecină frumoasă, care nu-și ascundea decît pe jumătate sîinii sub rochia decoltată ! Oh ! se rîdea în

gura mare și ce veselă era toată lumea pe vremea aceea ! Tineretul era un mănunchi de flori ; orice tânăr se sfârșea cu un fir de liliac sau un buchet de trandafiri ; chiar de-ai fi fost războinic, erai și păstor ; și dacă din întâmplare erai căpitan de dragoni, făceai așa ca să te cheme Florian. Țineai să fii frumos. Îți brodai hainele, și le împodobeai cu roșu. Un burghez părea o floare, un marchiz — o piatră scumpă. Nu-ți legai pantalonii pe sub talpă, nu aveai cizme. Erai fercheș, lustruit, moarat, aurit, învîrtindu-te într-un picior, drăgălaș, cochet, ceea ce nu te împiedica să porți sabia la șold. Pasărea colibri, cu cioc și gheare. Era timpul Indiilor galante¹. Veacul acela era gingaș și strălucit totodată ; și, pe cinstea mea, se petrecea bine ! Astăzi sîntem serioși. Burghezul e zgîrcit, soția lui face pe mironosița, veacul nostru n-are noroc. Cele trei grații ar fi gonite pentru că sînt prea dezbrăcate. Vai vouă, ascundeți frumusețea ca pe o urîtenie ! De la revoluție încoace, toată lumea poartă pantaloni, chiar și baletistele. Pînă și o dansatoare de teatru trebuie să fie gravă ; dansurile voastre sînt doctrinare. Trebuie să ai o înfățișare măreață. Te simți prost dacă nu-ți înfunzi bărbia în cravată. Idealul unui ștregar de douăzeci de ani, care se însoară, e să semene cu domnul Royer Collard². Și știți unde ajungeți cu măreția asta ? Ajungeți să fiți mici. Aflați un lucru : bucuria nu e numai veselă, e mare. Fiți, dar, îndrăgostiți și veseli, la dracu ! Însurați-vă, cînd vă însurați, cu înfrigurare, și buimăceala, și gălăgia, și vălmășagul fericirii ! Gravitatea la biserică, fie ! Dar cum s-a sfîrșit slujba,

¹ Operă-balet de Jean-Philippe Rameau, compozitor francez din secolul al XVIII-lea.

² Filozof și om politic francez (1763—1845) ; în timpul restaurației a fost ideologul partidului burghez liberal, care organiza rezistența împotriva reacțiunii monarho-clericale.

la naiba ! În jurul miresei, ar trebui să pornească valvîrtej un vis. O nuntă trebuie să fie regească și plină de himere ; ea trebuie să-și plimbe ceremonia de la catedrala din Reims la pagoda de la Chanteloup¹. Mi-e silă de o nuntă calică ! Pe toți dracii ! Urcați-vă în Olimp cel puțin în ziua aceea ! Simțiți-vă zei ! Ah ! Ați putea fi duhuri ale văzduhului, ale veseliei, ați putea fi ca ostașii cu platoșă de argint ai lui Alexandru cel Mare² ; voi sînteți niște netrebnici ! Dragii mei, orice mire trebuie să fie prințul Aldobrandini³. Profitați de această clipă fără pereche a vieții, pentru a zbura în înaltul cerului cu lebedele și cu vulturii, chiar dacă a doua zi ați cădea în burghezia broaștelor. Nu vă tocmiți cînd e vorba de nuntă, nu fiți zgîrciți cu strălucirea ei, nu vă uitați la un gologan în ziua celei mai mari bucurii. Nunta nu e căsnicia. Oh ! Dacă aș face după capul meu, ar fi foarte frumos. S-ar auzi viori în copaci. Iată programul meu : albastru ca cerul și argint. Aș aduce la petrecere driadele și nereidele. Nunta Amphitritei, un nor trandafiriu, nimfe frumos pieptănate și goale, un academician oferind stihuri zeiței, un car tras de monștri marini.

*Triton sălta-nainte scoțînd din scoica tare
Vrăjite cînturi care vrăjeau pe orișicare !⁴*

Un asemenea program de serbare, zic și eu ; sau nu mă pricep de loc să fiu al naibii !

¹ În această mică localitate de pe valea Loarei, ducele de Choiseul, fost prim-ministru al lui Ludovic al XV-lea, poseda un domeniu și un castel. Cum orientalismul era la modă în timpul luptelor dintre Franța și Anglia pentru stăpînirea Indiei, Choiseul a pus să se construiască în parcul castelului său o impunătoare pagodă brahmană, păstrată pînă azi și adesea vizitată de turiști.

² Elita gărzii personale a celebrului rege al Macedoniei.

³ Celobru în secolul al XVIII-lea prin eleganță și fastul său.

⁴ Parodie a unui pasaj din poemul *l'Arion de Saint Amant* (secolul al XVII-lea).

În vreme ce bunicul, în plin avînt liric, se asculta pe sine, Cosette și Marius se îmbătau uitîndu-se nesîtingheriți unul la altul.

Mătușa Gillenormand privea toate acestea cu liniștea ei netulburată. De cinci, șase luni trecuse prin destule emoții : Marius întors acasă, Marius mort, apoi viu, împăcarea cu Marius, Marius logodit, Marius căsătorindu-se cu o fată săracă, Marius luînd o milionară. Cei șase sute de mii de franci fuseseră cea din urmă surpriză. Apoi nepăsarea de fetiță nevinovată îi cuprinsese iar sufletul. Se ducea regulat la biserică, înșira ziua mătăniei, își citea cu sfințenie cartea de rugăciuni, șoptea mereu Ave Maria într-un colț al casei, pe cînd într-altul se șoptea *I love you*¹ și, nedeslușit, Marius și Cosette îi păreau ca două umbre. Umbra era ea.

Există o anumită stare de ascetism fără vlagă, în care sufletul căzut în amorteală, străin de ceea ce s-ar putea numi dorință de a trăi, nu simte, în afară de vreun cutremur de pămînt sau de vreun prăpăd oarecare, nici una din frămîntările omenești, nici pe cele plăcute, nici pe cele neplăcute. „Evlavia aceasta, spunea Gillenormand-tatăl fiicei sale, seamănă cu guturaiul. Tu nu simți nimic din viață. Nici mirosul urît, dar nici pe cel frumos.“

De altfel, cele șase sute de mii de franci puseseră capăt îndoielilor bătrînei domnișoare. Tatăl ei avea obiceiul să țină atît de puțin seama de dînsa, încît nici nu o întrebasese cînd fusese vorba de consimțămîntul la căsătoria lui Marius. Trecuse repede la fapte, așa cum îi era felul, neavînd, tiran prefăcut în sclav, decît un gînd : să-l mulțumească pe Marius. Cît despre mătușă nici nu se gîndea că era și ea pe

---

¹ Te iubesc (engl.).

lume, că ar fi putut avea o părere, și, oricât era ea de oîță acest lucru o jignise. Oarecum mîhnită în fundul sufletului, dar arătînd nepăsătoare, își spunea: „Tata hotărăște căsătoria, fără mine; eu voi hotărî moștenirea fără el“. În adevăr, ea era bogată și el nu. Își păstrase deci dreptul de a hotărî asupra acestui lucru. Se vede că dacă Marius ar fi luat o fată săracă, sărac l-ar fi lăsat și ea! Cu atît mai rău pentru domnul nepotul meu! Ia o calică, calic să fie și el! Dar jumătatea de milion a Cosettei îi plăcu mătusei și-și schimbă gîndurile față de această pereche de îndrăgostiți. Datora considerație sumei de șase sute de mii de franci, și era vădit că nu putea face altfel decît să-și lase averea acestor tineri, de vreme ce ei nu mai aveau nevoie de ea.

Se hotărî ca tînăra pereche să locuiască la bunic. Domnul Gillenormand ținu morțiș să le dea odaia lui, cea mai frumoasă din toată casa „Asta mă întinește, spuse el. E o veche dorință a mea. De cînd voiam eu să petrec în camera mea!“ El mobilă camera cu o mulțime de bibelouri galante. Puse să fie tapisată cu o stofă nemaipomenită pe care o avea în bucată și pe care o credea de Utrecht, fond de mătase aurie cu flori de catifea. „Cu stofă de asta, spunea el, era îmbrăcat patul ducese d'Anville la Roche-Guyon¹“. Pe cămin puse o statueta de Saxa care își ținea un manșon pe pîntecele gol.

Biblioteca domnului Gillenormand se prefăcu în cabinet de avocat al lui Marius, pentru că, dacă ne amintim, regulamentul baroului cerea un cabinet.

---

¹ Soția amiralului d'Anville (secolul al XVIII-lea) moștenise castelul din la Roche-Guyon și îl amenajase somptuos cu gobelینuri pe pereți, mobile de artă și tablouri ale celor mai mari pictori din acea vreme.

URMĂRILE VISULUI, AMESTECATE CU FERICIREA

Îndrăgostiții se vedeau în toate zilele. Cosette venea cu domnul Fauchelevent. „S-a întors lumea pe dos, spunea domnișoara Gillenormand, ca logodnica să vie așa, acasă la logodnic, ca să i se facă curte.” Dar convalescența lui Marius îi obișnuise astfel, și fotoliile din strada Filles-du-Calvaire, mai bune pentru convorbirile în doi decît scaunele de paie din strada l'Homme-Armé, făcuseră ca acest obicei să prindă rădăcini. Marius și domnul Fauchelevent se vedeau, dar nu-și vorbeau. Părea că sînt înțeleși. Orice fată tînără are nevoie de un însoțitor. Cosette nu ar fi putut veni fără domnul Fauchelevent. Pentru Marius, domnul Fauchelevent era o condiție a Cosettei. O primea. Dezbatînd în treacăt și fără să le adîncească unele probleme politice în ce privește îmbunătățirea generală a stării tuturor, ajungeau să-și spună ceva mai mult decît „da” și „nu”. O dată, în legătură cu învățămîntul pe care Marius îl voia gratuit și obligatoriu, înmulțit sub toate formele, la îndemîna tuturor ca aerul și soarele, într-un cuvînt, acordat poporului întreg, ei fură de aceeași părere și aproape că stătură de vorbă.

Marius băgă de seamă, cu acest prilej, că domnul Fauchelevent știa să vorbească și că folosea chiar cuvinte alese. Îi lipsea totuși ceva : Domnul Fauchelevent avea și ceva mai puțin decît un om din lumea bună și ceva mai mult.

În mintea lui, și numai pentru el, Marius îl înconjură cu tot felul de întrebări mute pe acest domn Fauchelevent, care era față de el numai binevoitor și rece. Din cînd în cînd, se îndoia de propriile lui

amintiri. În gândurile lui era un gol, un punct întunecat, o prăpastie săpată de patru luni de agonie. Multe lucruri se pierduseră în ea. Ajunsese să se întrebe dacă în adevăr îl văzuse în baricadă pe domnul Fauchelevent, un om atât de serios și de liniștit.

Acesta nu era de altfel singurul punct de întrebare pe care aparițiile și disparițiile trecutului să-l fi lăsat în sufletul lui. Nu trebuie să credem că scăpase de toate obsesiile amintirii, care ne silesc, chiar fericiți, chiar mulțumiți, să privim cu melancolie înapoi. Capul ce nu se întoarce spre zările șterse nu cuprinde nici gânduri, nici iubire. Din când în când, Marius își îngropa obrazul în palme, și trecutul vijelios și nelămurit trecea prin mintea lui aproape întunecată. Revedea pe Mabeuf căzînd, îl auzea pe Gavroche cîntînd sub ploaia de gloanțe, simțea sub buzele lui fruntea rece a Eponinei. Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Grantaire, toți prietenii săi se înălțau înaintea lui, apoi se risipeau. Toate aceste ființe scumpe, îndurerate, viteze, fermecătoare sau tragice erau oare numai vis? Trăiseră în adevăr? Rășcoala rostogolise totul în fumul ei. Aceste mari epoci de înfrigurare își au și visele lor mari. Marius se întreba, se cerceta, toate aceste realități dispărute îl amețeau. Unde erau cu toții? Se putea ca totul să fie mort? O prăbușire în beznă îi înghițise pe toți în afară de el. Totul i se părea dispărut ca după o cortină de teatru. Există asemenea cortine ce se lasă în viață. Dumnezeu trece la actul următor.

Și el însuși, era el omul de altădată? El, săracul, era bogat; el, părăsitul, avea o familie; el, deznădăduitul, o lua în căsătorie pe Cosette. I se păru că trecuse printr-un mormînt, că intrase acolo negru și

ieşise alb. Ceilalţi rămăseseră în acel mormînt. În unele clipe, toate aceste fiinţe din trecut se întorceau, erau de faţă, se strîngeau în jurul lui şi îi întunecau sufletul ; atunci se gîndea la Cosette şi se însenina ; fericirea aceasta îi ajungea ca să şteargă amintirea catastrofei.

Domnul Fauchelevent avea şi el parcă un loc între fiinţele acestea dispărute. Lui Marius nu-i venea să creadă că Fauchelevent din baricadă e acelaşi Fauchelevent care, în carne şi oase, şedea atît de grav lîngă Cosette. Cel dintîi era pesemne unul din acele vise rele, aduse şi luate înapoi de ceasurile lui de delir. De altfel, firile lor fiind la fel de tari, nici o întrebare nu era cu putinţă de la Marius către domnul Fauchelevent. Nici nu i-ar fi trecut prin minte una ca asta, am vorbit şi altădată de acest amănunt caracteristic.

Nu e un lucru atît de rar ca doi inşi care au o taină împreună să pară învoiţi a nu schimba o vorbă despre ea.

Numai o singură dată Marius făcu o încercare. Aduse vorba despre strada Chanvrière şi, întorcîndu-se spre domnul Fauchelevent, îi spuse :

— Aţi auzit de strada asta ?

— Care stradă ?

— Strada Chanvrière.

— N-am auzit de numele acestei străzi, răspunse cu cel mai firesc ton din lume domnul Fauchelevent.

Răspunsul, care se referea la numele străzii şi nu la strada însăşi, îi păru lui Marius mai concludent decît era.

„Cu siguranţă, gîndi el, am visat. Am avut o halucinaţie. Era cineva care semăna cu el. Domnul Fauchelevent n-a fost acolo.“

DOI OAMENI CU NEPUTINȚA DE GĂSIT

Starea de încântare în care se găsea Marius, oricât ar fi fost ea de mare, nu-i goni de loc din minte celelalte preocupări.

În timp ce se pregătea căsătoria și în așteptarea zilei hotărâte, puse să se facă cercetări amănunțite și grele în trecut.

El datora în mai multe părți recunoștință pentru tatăl său și pentru el însuși.

Era vorba de Thénardier ; era vorba de necunoscutul care îl adusese pe el, Marius, acasă la domnul Gilenormand.

Marius ținea să regăsească pe acești doi oameni, neînțelegând să se însoare, să fie fericit și să-i uite, temându-se că aceste datorii de recunoștință neplătite să nu-i urmărească viața atât de luminoasă de acum înainte. Nu putea să lase în urma lui toate aceste datorii în așteptare și ținea ca înainte de a păși voios în viitor să aibă o descărcare din partea trecutului.

Thénardier putea fi un tâlhar, asta nu schimba de loc faptul că îl scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy. Thénardier era un bandit pentru toată lumea, în afară de Marius.

Și Marius, necunoscând adevărata întâmplare de pe câmpul de luptă de la Waterloo, nu cunoștea faptul că tatăl său era față de Thénardier în situația ciudată de a-i datora viața fără să-i datoreze recunoștință.

Nici unul de felurii agenți pe care Marius îi însărcinase cu cercetările, nu izbuti să găsească urma lui Thénardier. Ea se ștersese cu desăvârșire. Soția lui Thénardier murise în închisoare, în timpul instrucției procesului ; Thénardier și fiica sa Azelma, singurii doi care mai rămăseseră din jalnicul grup, se scufun-

daseră iarăși în întuneric. Tainițele adânci ale lumii îi înghițiseră pe tăcute. Nu se mai vedea pe deasupra nici măcar freamătul, tremurul acela, întunecatele cercuri concentrice care vestesc că ceva a căzut acolo și că în acel loc poți arunca sonda.

Thénardiera fiind moartă, Boulatruelle scos din cauză, Claquesous dispărut, principalii acuzați fugiți din închisoare, procesul cursei întinse în Casa Gorbeau nu mai prezenta nici un interes. Faptul rămăsese destul de nelămurit. Jurații trebuiră să se mulțumească cu doi acuzați din mîna a doua, Panchaud zis Printanier, zis Bigrenaille și Demi-Liard, zis Deux Millions, care fuseseră condamnați pentru că erau de față, la zece ani de galere. Munca silnică pe viață fusese pronunțată în contumacie împotriva complicilor evadați. Thénardier ca șef și instigator fusese condamnat, și el în contumacie, la moarte. Această condamnare își arunca lumina sinistră asupra numelui lui îngropat ca o lumînare lîngă un sicriu.

De altfel, condamnarea însăși, scufundîndu-l pe Thénardier în cele mai depărtate adîncuri, marea și ea întunericul ce-l învăluia.

Cît despre celălalt, necunoscutul care îl salvase pe Marius, cercetările avură la început oarecare rezultat, apoi se împotmoliră. Izbutiră să regăsească trăsura care-l adusese pe Marius în strada Filles-du-Calvaire, în seara de 6 iunie. Birjarul declară că în ziua de 6 iunie, din ordinul unui agent de poliție „staționase” de la ora trei după amiază, pînă s-a înnoptat, pe cheiul Champs-Élysées, deasupra ieșirii din Mărele Canal : că pe la ora nouă seara grilajul canalului care dă pe malul apei se deschisese ; că un bărbat ieșise de acolo, ducînd în spate pe altul ce părea mort ; că agentul care sta la pîndă în acest loc arestase pe bărbatul viu și pusese mîna pe cel mort ; că din ordinul agentului, el birjarul, luase pe „toată lumea” în tră-

sură ; că s-au dus mai întâi în strada Filles-du-Calvaire, că au lăsat acolo pe mort ; că bărbatul mort era domnul Marius și că el, birjarul, îl recunoștea foarte bine, cu toate că „de astă dată“ dînsul era viu ; că apoi se urcaseră din nou în trăsură ; că el dase bicii cailor ; că la cîțiva pași de poarta Arhivelor i se spusese să oprească ; că acolo, în mijlocul străzii, fusese plătit ; că cei doi se daseră jos și agentul îl luase pe celălalt bărbat ; că altceva nu mai știa nimic ; că era foarte întuneric.

Marius, după cum am spus, nu-și aducea aminte de nimic. Își amintea numai că fusese înșfăcat pe la spate de o mîină puternică în clipa în care se prăvălea cu fața în sus, pe baricadă ; apoi totul se ștergea pentru el. Nu-și venise în fire decît acasă la domnul Gillenormand.

Făcea tot felul de presupuneri.

De propria sa identitate nu se putea îndoi. Cum se făcuse totuși că, fiind căzut în strada Chanvrière, fusese ridicat de agentul de poliție de pe malul Senei, lîngă podul Ivalizilor ? Cineva îl dusesese din cartierul Halelor la Champs-Élysées. Și cum ? Prin canal. Nemaiauzit devotament !

Cineva ? Cine ?

Acesta era omul pe care îl căuta Marius.

Despre acest om care era salvatorul lui nu afla nimic ; nici o urmă ; nici cea mai mică urmă.

Marius, cu toate că ar fi trebuit să se ferească pe cît putea, merse cu cercetările pînă și la prefectura poliției. Nici acolo, informațiile luate nu duseră la nici o lămurire. Prefectura știa mai puțin decît birjarul. Nu i se adusesese la cunoștință nici o arestare făcută în ziua de 6 iunie la grilajul Marelui Canal. Nu se primise nici un raport al vreunui agent asupra acestui fapt, care la prefectură era privit ca o născocire. Birjarul era socotit autorul ei. Un birjar care

vrea un bacșiș e în stare de orice, să dea chiar și dovezi de imaginație. Faptul totuși era sigur, și Marius nu se putea îndoii de el decât dacă s-ar fi îndoit de propria sa identitate, după cum am spus.

Totul era de neînțeles în această ciudată taină. Omul, omul acela misterios pe care birjarul îl văzuse ieșind pe poarta de fier a Marelui Canal, cu Marius leșinat în spinare, și pe care agentul de poliție ce sta la pîndă îl arestase, surprinzîndu-l în flagrant delict de salvare a unui răscolat, ce se făcuse cu el? Ce se făcuse cu agentul însuși? De ce agentul acela păstrase tăcerea? Omul izbutise oare să scape? Îl mi-tuise pe agent? De ce nu da nici un semn de viață lui Marius, care îi datora totul? Dezinteresarea nu era mai puțin minunată decât devotamentul. De ce nu se da pe față omul acela? Era poate mai presus de orice răsplată, dar nimeni nu e mai presus de recunoștință. Murise? Ce fel de om era? Cum arăta la față? Nimeni nu putea spune. Birjarul răspundea: „Era foarte întuneric”. Basque și Nicolette, zăpăciți, nu se uitaseră decât la tînrul lor stăpîn scăldat în sînge. Portarul, care cu sfeșnicul lui luminase sosirea tragică a lui Marius, era singurul care-l băgase de seamă pe omul de care e vorba, și iată semnalmente pe care le da: „Omul acela era groaznic”.

Cu nădejdea că îi vor fi de folos în cercetările sale, Marius porunci ca îmbrăcămintea plină de sînge pe care o purta cînd îl aduseseră acasă la bunic, să fie păstrată. Uitîndu-se bine la haină, văzură că o parte din poală era sfîșiată într-un fel ciudat. Lipsea o bucată.

Într-o seară, Marius vorbea în fața Cosettei și a lui Jean Valjean de toată această întîmplare de neînțeles, de nenumăratele informații pe care le luase și de osteneala lui de prisos. Figura neclintită a „domnului Fav-

chelevent“ îl făcea să-și piardă răbdarea. Strigă cu o pornire în care tremura aproape mînia :

— Da, omul acela, oricine ar fi el, a fost minunat. Știți, domnule, ce a făcut ? A intervenit în ajutor ca un arhanghel. A trebuit să se arunce în mijlocul luptei, să mă răpească, să deschidă canalul, să mă tîrască pînă acolo, să mă ducă în brațe ! A trebuit să facă mai mult de o leghe și jumătate în groaznice galerii pe sub pămînt, îndoit, încovoiat, în întuneric, în murdărie, mai mult de o leghe și jumătate, domnule, cu un cadavru în spate ! Și cu ce scop ? Cu unicul scop de a salva acei cadavru. Și cadavrul acela eram eu. Și-a spus : „Poate mai este în el o scînteie de viață ; o să mi-o pun pe a mea în joc pentru scînteia asta netrebnică !“ Și viața lui nu o dată și-a pus-o în joc, ci de douăzeci de ori ! Fiecare pas era o primejdie. Dovadă că, ieșind din canal, a și fost arestat. Știți, domnule, că toate acestea le-a făcut acest om ? Și nici o răsplată de așteptat. Ce eram eu ? Un răsculat. Ce eram ? Un învins. Oh ! Dacă cele șase sute de mii de franci ai Cosettei ar fi ai mei...

— Ai dumneavoastră sînt, îl întrerupse Jean Valjean.

— Ei bine, reluă Marius, i-aș da pe toți ca să-l găsesc pe omul acela !

Jean Valjean tăcu.

C A R T E A A Ş A S E A

NOAPTEA ALBĂ

I

16 FEBRUARIE 1833

Noaptea de 16 spre 17 februarie 1833 a fost o noapte binecuvîntată. Deasupra întinericului ei s-au deschis cerurile. A fost noaptea de nuntă a lui Marius şi a Cosettei.

Ziua fusese şi ea minunată.

N-a fost sîrbătoarea de azur visată de bunic, o feerie cu un stol de heruvimi şi cupidonii deasupra capului mirilor, o nuntă s-o aşezi ca podoabă deasupra uşii, dar a fost ceva gingaş şi plin de voie bună.

Moda pentru nunţi era în 1833 alta decît cea de azi. Franţa nu împrumutase încă, din Anglia, suprema delicateţe de a-ţi răpi soţia, de a fugi cu ea îndată după ieşirea din biserică, de a te ascunde ruşinat de fericire, de a împăca gesturile unui falit fraudulos cu bucuria de *Cîntarea Cîntărilor*. Nu se înţelesese încă, pe atunci, cît de cast, ales şi decent este să-ţi zdruncini paradisul în poştalion, să-ţi însoţeşti taina cu pocnete de bici, să-ţi iei drept pat de nuntă patul unui han şi să laşi în urma ta, în culcuşul banal, plătit cu atîta pe noapte, cea mai sfîntă din amintirile vieţii, de faţă cu vizitiul de la diligenţă şi cu slujnica hanului.

În această a doua jumătate a secolului al XIX-lea în care ne aflăm, primarul cu eşarfa lui, preotul cu

patrafirul, legea și Dumnezeu nu mai sînt de ajuns ; mai e nevoie încă și de surugiul de la Longjumeau : haina albastră cu revere roșii, nasturi în chip de clopoței și brasardă pe mîneacă, pantaloni de piele verde, înjurături pentru caii normanzi cu coada în-nodată, galoane false și pălărie de mușama, plete pudrate, un bici strașnic și cizme groase. Franța nu împinge încă eleganța pînă acolo încît să abată asupra diligenței mirilor o grindină de pantofi vechi și papuci scîlciți, așa cum face nobilimea engleză în amintirea lui Churchill¹ ajuns Marlborough sau Malbrouck, atacat în ziua nunții de furia unei mătuși, care-i adusese noroc. Papucii și pantofii vechi nu fac la noi încă parte din ceremonia nupțială ; dar, răbdare, bunul-gust răspîndindu-se mereu, vom ajunge și acolo.

În 1833, ca acum o sută de ani, nunta nu se făcea în goana mare.

În vremea aceea, lucru ciudat, lumea își închipuia că o nuntă este o sărbătoare intimă și socială, că un ospăț bătrînesc nu strică o ceremonie de familie, că veselia, chiar peste măsură, nu face nici un rău fericirii dacă e cinstită, și că, în sfîrșit, obiceiul de a începe în casă contopirea celor două destine care vor da naștere unei familii și de a pune de la început camera nupțială drept martor al căsniciei, e lucru bun și vrednic de respect.

Și aveau nerușinarea de a face nunta acasă.

Nunta se făcu deci, după acest obicei din trecut, la domnul Gillenormand.

Oricît de firească și obișnuită ar fi această procedură a căsătoriei, afișarea strigărilor, întocmirea ac-

---

¹ John Churchill, comandantul armatei engleze care a operat în Țările de Jos și în nordul Franței împotriva lui Ludovic al XIV-lea, în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei (secolul al XVII-lea) ; favoarea reginei Ana îl ridicase la rangul de duce de Marlborough.

telor, primăria, biserica aduc totdeauna unele încurcături. Nu putură fi gata înainte de 16 februarie.

Și acum însemnăm un amănunt, numai pentru mulțumirea de a fi exacti. Se întâmplă ca 16 februarie să cadă în ziua de lăsata secului. Pregetau, se codeau, mai cu seamă mătușa Gillenormand.

— E lăsata secului ! exclamă bunicul. Cu atît mai bine. Există un proverb care spune :

*„În carnaval de vă-nsurați,
Nu veți avea copii ingrați“.*

Trecem peste asta, 16 să fie ! Marius, tu vrei să amîni ?

— Sigur că nu ! răspunse îndrăgostitul.

— Să ne cununăm, făcu bunicul.

Nunta avu loc deci în ziua de 16, cu toată veselia publică.

Ploua în ziua aceea, dar se găsește totdeauna pe cer un colțișor albastru în slujba fericirii, pe care cei ce se iubesc îl văd chiar dacă toată suflarea ar fi sub o umbrelă de ploaie.

În ajun, Jean Valjean încredințase lui Marius, de față fiind și domnul Gillenormand, cele cinci sute optzeci și patru de mii de franci.

Căsătoria făcîndu-se sub regimul comunității, formalitățile fuseseră simple.

Toussaint nu-i mai era de acum înainte de nici un folos lui Jean Valjean ; ea trecuse moștenire Cosettei, care o ridicase la rangul de fată-n casă.

Cît despre Jean Valjean, în casa Gillenormand se afla o cameră frumoasă, pregătită anume pentru el, și Cosette îi spusese cu atîta rugăminte în glas : „Tată, te rog“, încît îi smulsese aproape făgăduiala să vină s-o locuiască.

Cîteva zile înainte de ziua hotărîtă pentru căsătorie Jean Valjean suferise un accident : își strivise

puțin degetul mare de la mîna dreaptă. Nu era mare lucru ; nu lăsase pe nimeni să se îngrijească de asta, nici să-l panseze, nici măcar să se uite, nici chiar pe Cosette. Fusesse totuși silit să se lege la mînă și să poarte brațul într-o eșarfă, așa că nu putu semna nimic. Domnul Gillenormand, ca tutore supleant al Cosettei, îl înlocuise.

Nu vom duce pe cititor nici la primărie, nici la biserică. Nu te ții după doi îndrăgostiți chiar pînă acolo și obiceiul e să întorci spatele romanului de îndată ce-și prinde buchetul de mire la butonieră. Ne vom mărgini să povestim o întîmplare, care, de altfel, trecuse fără să fie băgată în seamă de nuntași și care avu loc în drumul din strada Filles-du-Calvaire la biserica Saint-Paul.

Se pava din nou pe-atunci capătul dinspre nord al străzii Saint-Louis. Trecerea era oprită începînd din strada Parc-Royal. Trăsurile alaiului de nuntă nu puteau ajunge la Saint-Paul de-a dreptul. Trebuia schimbat drumul și cel mai ușor era să cotească pe boulevard. Unul dintre invitați aminti celor de față că e ziua de lăsata secului și că acolo va fi mare îmbulzeală de trăsură. „De ce ?“ întrebă domnul Gillenormand. „Din pricina măștilor.“ „Minunat ! zise bu-nicul. Pe acolo să mergem. Tinerii noștri se căsătoresc, intră în viața serioasă. Nu le strică să facă puțînă mascaradă.“

O luară pe boulevard. În prima caleașcă se aflau Cosette și mătușa Gillenormand, domnul Gillenormand și Jean Valjean. Marius, despărțit încă de logodnica lui, așa cum cerea obiceiul, nu venea decît în cea de-a doua. Ieșind din strada Filles-du-Calvaire, alaiul intră în șirul lung de trăsură care formau lanțul fără sfîrșit de la Madeleine la Bastilia și de la Bastilia la Madeleine.

Bulevardul era plin de măști. Cu toate că ploua din cînd în cînd, Paiatele, Pantaloni și Gille nu se lăsau de loc. În iarna voioasă a anului 1833 Parisul se deghizase în Veneția. Acum nu mai vedem zile de lăsată secului ca pe-atunci. Totul fiind azi un mare carnaval, carnavalul nu mai există.

Aleile laterale erau înțesate de trecători și ferestrele de curioși. Marginea teraselor ce încunună peristilul teatrelor era plină de spectatori. În afară de măști, lumea privea și defilarea obișnuită de lăsată secului ca și la Longchamps, a tot felul de trăsură, cupeuri, birji, harabale, briști, cabriolete, toate mergînd ca pe șine, în ordine, strîns una după alta, așa cum cereau dispozițiile poliției. Oricine se afla în aceste vehicule era totodată spectator și spectacol. Sergenții de stradă aveau grijă ca aceste două nesfîrșite șiruri paralele, care se mișcau în sens contrariu, să circule pe marginile bulevardului pe lîngă trotuar, veghind ca nimic să nu împiedice dublul curent al rîurilor de trăsură, care curgeau unul în sus, altul în jos, unul spre șoseaua d'Antin, celălalt spre cartierul Saint-Antoine. Trăsurile blazonate ale pașilor Franței și ale ambasadurilor treceau înapoi și încolo slobod pe mijlocul șoselei. Unele cortegii mărețe și vesele, mai cu seamă cel al Boulei Gras, se bucurau de același privilegiu. În această veselie a Parisului, Anglia își pocnea și ea biciul; diligența lordului Seymour¹, hărțuită de o poreclă populară, trecea cu mare zgomot.

În șirul dublu, de-a lungul căruia guarzii municipali alergau ca niște cîini pe lîngă oi, cinstitele calești de familie pline cu mătuși și bunici, înfățișau la porțile lor grupuri fragede de copii travestiți. Pierot

¹ Lordul Seymour reprezentant al nobilimii engleze, tip de dandy elegant și risipitor, făcea dese călătorii la Paris în timpul monarhiei din iulie.

de șapte ani și Pierette de șase, dragălașe ființe miciute, simțind că fac parte, în mod oficial, din această veselie obștească, pătrunși de însemnătatea arlechinadei lor, avînd o gravitate de slujbași.

Din cînd în cînd se întîmpla cîte o încurcătură undeva în alaiul de vehicule și unul sau altul din șirurile laterale se oprea pînă cînd nodul se desfăcea ; o singură trăsură care nu putea înainta era de ajuns pentru a opri șirul întreg. Pe urmă pornea iar.

Trăsurile nuntașilor erau în șiragul ce curgea spre Bastilia, de-a lungul părții drepte a bulevardului. În dreptul străzii Pont-aux-Choux avu loc o oprire. Aproape în aceeași clipă, pe cealaltă parte, șirul ce mergea spre Madeleine se opri și el. În șirul acela se afla în acest punct o trăsură cu măști.

Trăsurile acestea sau mai bine zis încărcăturile acestea de măști sînt bine cunoscute parizienilor. Dacă ele ar lipsi de lăsața secului sau la jumătatea postului, ar stîrni bănuieli și s-ar spune : „Aici mocnește ceva. Se vede că o să cadă guvernul.“ O mulțime de Casandre, de Arlechini și de Colombine, hurducați pe deasupra capetelor trecătorilor, toți caraghioși, cu puțință, de la truc la sălbatic, herculi ținînd în brațe marchize, precupețe ce-ar fi făcut pe Rabelais să-și astupe urechile, după cum menadele făceau pe Aristofan să-și plece ochii ¹, peruci de cîneapă, tricouri trandafirii, pălării de filfizon, ochelari de măscărici, tricornul prostănacului de Janot sîcîit de un fluture, strigăte aruncate trecătorilor, mîini în șolduri, gesturi îndrăznețe, umeri goi, fețe mascate, nerușinare dezlănțuită ; un vîlmășag de obraznicii

---

¹ Autorul comic atenean Aristofan (secolul al V-lea î.e.n.) biciuia moravurile vremii sale cu o desăvîrșită sinceritate, spunînd tuturor faptelor rușinoase pe nume. Totuși, menadele, adică bacantele, cînd se îmbătau în timpul sărbătorilor dionisiace, îl întreceau cu vocabularul lor mai mult decît liber.

duș la plimbare de un vizitiu cu flori drept pălărie :
iată ce este această instituție.

Grecia avea nevoie de carul lui Thespis, Franța are
nevoie de trăsură lui Vadé.¹

Orice lucru poate fi maimuțărit, chiar și parodia.
Saturnalele, această schimonosire a frumuseții antice,
ajung, din exagerare în exagerare, la sărbătoarea de
lăsata secului ; și bacantele, altădată încununare cu
ramuri și frunze de viță, scăldate în soare, arătându-și
sînii de marmură, pe jumătate goale ca zeițele, azi
prăpădite sub zdreanța udă a nordului, au ajuns să
se numească paiate de carnaval.

Tradiția trăsurilor cu măști izvorăște din cele mai
vechi timpuri ale monarhiei. În conturile lui Ludovic
al XI-lea sînt alocate administratorului palatului
„douăzeci de sous tournois”² pentru trei harabale cu
mascarade la răspîntii”. În zilele noastre, grămezile
acestea zgomotoase de ființe fără căpătîi sînt purtate
de obicei de vreun poștalion vechi, sus pe imperială,
ori ceata asta vijelioasă se încarcă în vreun landou
de închiriat, cu amîndouă coșurile lăsate. Sînt cîte
douăzeci într-o trăsură cu șase locuri. Stau pe capră,
pe scăunaș, pe speteze, pe oiște. Călăresc pînă și pe

¹ Thespis este creatorul tragediei antice grecești (secolul al VI-lea î.e.n.). Autorul și actorii săi (corul și un protagonist) organizau, cum ne asigură Horațiu, reprezentanții în diferite cetăți grecești, cu prilejul sărbătorilor dionisiace, și se deplasau dintr-un oraș într-altul într-un car mare, devenit legendar. Jean-Joseph Vadé este un scriitor francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea ; a compus poeme și piese de teatru în „stil poasard”, adică în franceza populară a vremii, însuflețite de un umor sănătos și de o veselie comunicativă. Era văzut adesea în trăsură, fiindcă, în calitatea lui de controlor al impozitului pe venit, se deplasa în tot Parisul, ba chiar și în provincie. Apropierea între cele două vehicule este întemeiată pe veselia dionisiacelor grecești, asemănătoare cu buna dispoziție legendară a chefliului Vadé.

² Veche monedă franceză, egală cu doisprezece dinari.

felinarele trăsurii. În picioare, culcați, stînd jos, cu picioarele strînse sau atîrnate. Femeile se așază pe genunchii bărbaților. Piramida asta de smintiți se vede din depărtare peste furnicarul de capete. Aceste trăsură încărcate sînt ca niște munți de voie bună în mijlocul mulțimii. Toată satira lui Collé, Panard și Piron ¹ țîșnește de-aici, îmbogățită de argou. De acolo de sus se scuipă asupra gloatei de jos catehismul preocupetelor din hale. Trăsura aceasta, devenită nemăsurat de mare prin încărcătura ei, seamănă cu o cucerire. În față tambălău, în spate harababură. Zbiară, cîntă, urlă, izbucnesc, se zvîrcolesc de fericire; veselie răcnește, batjocura scînteiază, voioșia se desfășoară ca o purpură; două mîrtoage trag farsa preschimbată în apoteoză; e carul de triumf al rîsului.

Rîs prea cinic pentru a fi sincer. Și în adevăr, acest rîs dă de bănuț. Rîsul acesta împlinește o sarcină. Are misiunea să dovedească parizienilor existența carnavalului.

Trăsurile acestea deșănțate, în care simți nu știi ce lucruri ascunse, dau de gîndit unui filozof. Aici e amestecat și guvernul. Pipăi cu degetul acolo o apropiere tainică între oamenii publici și femeile publice.

E lucru trist, fără îndoială, ca mîrșăviile adunate să se preschimbe în veselie; să încerci a cîștiga poporul punînd josnicia peste necinste; spionajul să fie sprijin prostituției, să înveselească gloata înfruntînd-o; mulțimii să-i placă să vadă trecînd pe cele patru roți ale unei trăsură această groaznică grămadă vie, zdreanță strălucitoare, jumătate gunoi, jumătate lumină, care latră și cîntă; să bați din palme în fața acestei glorii făcută din toate nerușinările; serbarea să nu fie pentru mulțimi serbare, dacă poliția nu-și

---

¹ Poeți mărunți din secolul al XVIII-lea, renumiți atunci prin versurile lor spirituale și epigrame mușcătoare.

plimbă printre ele această hidră cu douăzeci de capete a veseliei. Dar ce e de făcut? Aceste căruțe de gunoi, împodobite cu panglici și cu flori, sînt înjurate și iertate de rîsul public. Rîsul fiecăruia e pîrtaș al dezmațului tuturor. Sînt anumite serbări vătămătoare care coboară poporul și fac din el gloata de jos. Și gloata de jos, ca și tiranii, are nevoie de bufoni. Regele îl are pe Roquelaure,¹ poporul are paiața. Parisul e marea oraș înnebunit, ieșit din minți, cînd nu e marea cetate a idealurilor. Carnavalul face aici parte din politică. Parisul, trebuie s-o recunoaștem, asistă bucuros la spectacolul pe care i-l dă mîrșăvia. El nu cere stăpînilor lui — atunci cînd are stăpîn — decît un singur lucru: „Sulemeniți-mi noroiul!” Roma era la fel. Ea îl iubea pe Nero. Nero a fost un titanic personaj de carnaval.

Întîmplarea făcu, după cum am spus, ca unul din acești urîți ciorchini de femei și bărbați, cu măștile pe față, plimbați într-o caleașcă mare, să se oprească în stînga bulevardului, pe cînd cortegiul de nuntă se oprea pe dreapta. De pe o margine a bulevardului, trăsura în care erau măștile văzu în fața ei trăsura în care se afla mireasa.

— Uite, zise o mască, o nuntă!

— O nuntă de păcăleală, răspunse altă mască. Noi sîntem cea adevărată.

Prea departe pentru a se lega de nuntă, temîndu-se de altfel de dojana sergenților, cele două măști își îndreptară privirile în altă parte.

După o clipă, căruța plină de oameni mascați avu mult de furcă din pricina mulțimii, care începuse a-i huidui, ceea ce nu era decît o alintare pentru mascaradă. Și cele două măști, care tocmai vorbiseră, trebu-

¹ Este vorba de Henric al IV-lea și de tovarășul său de arme, mareșalul baron Antoine de Roquelaure, gascon șiret, devenit indispensabil la curte prin bufoneriile sale.

iră, împreună cu ceilalți, să înfrunte pe toată lumea, abia găsimd în limbajul hălelor destule improșcături ca să poată răspunde loviturilor năprasnice ce ieșeau din gura poporului. Între măști și mulțime avu loc un înspăimântător schimb de metafore.

Între timp, alte două măști, din aceeași trăsură, un spaniol cu nasul mare, cu o înfățișare bătrânicioasă și cu o uriașă pereche de mustăți negre, și o precupeată slabă și foarte tânără, cu o mască de catifea neagră pe ochi, băgaseră de seamă și ele alaiul de nuntă și, în vreme ce mascații ceilalți și trecătorii se înjurau, începură a vorbi în șoaptă. Cuvintele lor tainice erau acoperite de larmă și se pierdeau în ea.

Răpăielile de ploaie udaseră trăsura larg deschisă ; vîntul de februarie nu e un vînt cald ; răspunzînd spaniolului, precupeata decoltată tremura de frig, rîdea și tușea.

Iată dialogul :

— Ascultă !

— Ce-i taică ?

— Vezi pe moșneagul ăla ?

— Care moșneag ?

— Colo, în prima droagă de nuntă, -înspre noi.

— Cel cu brațul înfășurat într-o legătură neagră ?

— Da.

— Ei ?

— Sînt sigur că-l cunosc.

— Ah !

— Să-mi tai gîtul și să nu-mi zici pe nume dacă nu-l cunosc eu pe parizianul ăsta.

— Azi toți parizienii-s la fel.

— Poți s-o vezi pe mireasă, dacă te pleci ?

— Nu.

— Nici pe mire ?

— Nu e nici un mire în trăsura asta.

— Ei !

- Doar dacă o fi celălalt moșneag.
- Apleacă-te și încearcă s-o vezi pe mireasă.
- Nu pot.
- Nu-i nimic, pe moșneagul care are laba oblojită îl cunosc, sînt sigur.
- Și ce dacă-l cunoști ?
- Nu se știe. Cîteodată...
- Mie puțin îmi pasă de moșnegi.
- Îl cunosc !
- N-ai decît !
- Ce dracu caută la nuntă ?
- Noi ce căutăm aici ?
- De unde vine nunta asta ?
- Știu eu ?
- Ascultă !
- Ce ?
- Ar trebui să faci un lucru.
- Ce anume ?
- Să cobori din trăsura noastră și să urmărești nunta aia.
- De ce ?
- Ca să vezi unde merge și ce-i cu ea. Grăbește-te, coboară, dă fuga, fetișo, că ești tînără !
- Nu mă pot da jos din trăsura.
- De ce ?
- Sînt închiriată.
- Ah ! Drace !
- Sînt datoare poliției o zi, în fason de precupeață.
- Așa e.
- Dacă mă dau jos, cel dintîi inspector care mă vede mă arestează. Știi bine.
- Da, știu.
- Azi sînt cumpărată de guvern.
- N-are a face ! Bătrînul ăla mă zgîndără.
- Te zgîndără bătrînii ? Doar nu ești fată mare !

- E în prima trăsură.
- Ei, și ?
- În trăsura miresei.
- Și dacă ?
- Asta înseamnă că el e tatăl.
- Și ce-mi pasă mie ?
- Ți spun că el e tatăl.
- Nu e numai el tată.
- Ascultă.
- Ce ?

— Eu nu pot ieși decît mascat. Aici sînt ascuns, nu se știe unde sînt. Dar mîine nu mai sînt măști. E miercurea păresimilor.¹ Risc să mă aresteze. Trebuie să mă vîr iar în gaură. Tu ești de capul tău.

- Nu prea.
- În orice caz, mai mult ca mine.
- Și ce vrei ?
- Trebuie să încerci să afli unde s-a dus nunta asta.

- Unde merge ?
- Da.
- Asta știu.
- Ei, unde merge ?
- La Cadran-Bleu.
- Mai întîi, asta nu-i pe-aici.
- Ei, atunci la Râpée.
- E prea departe.
- E slobodă să meargă unde vrea. Nunțile sînt libere.

— Nu-i vorba de asta. Ți spun că trebuie să încerci să afli ce-i cu nunta asta la care ia parte bătrînul și unde stă.

— Mai mult nu vrei ? Asta-i bine. Ce ușor e să găsești după opt zile, o nuntă care a trecut prin Paris

¹ Prima miercuri după lăsată secului.

În ziua de lăsata secului. Un ac în carul cu fîn !
Se poate așa ceva !?

— N-are a face, trebuie să încerci. Auzi, Azelma ?

Cele două șiruri își reluă, pe cele două margini ale bulevardului, mișcarea lor în sens invers, și trăsură cu măști se depărta de cea a miresei.

II

JEAN VALJEAN CU BRAȚUL MEREU BANDAJAT

A-și înfăptui visul ! Cui îi este dat așa ceva ? Pentru asta trebuie ca în cer să aibă loc alegeri ; fără să știm, sîntem cu toții candidați și îngerii votează. Cosette și Marius fuseseră aleși.

Cosette, la primărie și în biserică, era luminoasă și înduioșătoare. O îmbrăcase Toussaint, ajutată de Nicolette.

Cosette purta, peste o fustă de tafta albă, rochia ei de dantelă de Binche, un vâl de dantelă englezească, un șirag de perle scumpe și o cunună de flori de lămîiță : toate erau albe și în albul acesta, ea strălucea. Nevinovăția ei gingașă creștea și se schimba în lumină. Ai fi spus că e fecioară pe cale de a se preface în zeiță.

Părul frumos al lui Marius era strălucitor și miresmat ; sub desimea buclelor, ici și colo, se zăreau dungi albicioase, cicatricele rănilor primite pe baricadă.

Bunicul semet, cu capul sus, amestecînd mai mult decît oricînd în îmbrăcămintea și purtarea lui toate gusturile vremii lui Barras, o ducea de braț pe Cosette. Îl înlocuia pe Jean Valjean, care, din pricina brațului bandajat, nu putea să dea mîna miresei.

Jean Valjean, îmbrăcat în negru, mergea după ei și zîmbea.

— Domnule Fauchelevent, îi spunea bunicul, iată o zi minunată ! Votéz pentru sfârşitul tuturor întristărilor şi al durerilor ! De azi înainte nu mai trebuie să existe întristare nicăieri ! Zău aşa ! Decretéz bucuria ! Răul n-are drept să existe. E în adevăr ruşinos pentru seninul cerului că mai sînt oameni nenorociţi. Răul nu vine de la om, care, în fond, e bun. Toate nenorocirile omeneşti au ca reşedinţă şi ca guvern central iadul, cu alte cuvinte Tuileriile diavolului. Bun, iată că acum rostesc cuvinte demagogice ! Cît despre mine, nu mai am păreri politice ; să fie toţi oamenii bogaţi, adică veseli, la asta mă mărginesc eu.

După încheierea ceremoniilor, după ce rostiseră în faţa primarului şi în faţa preotului toate „da“-urile cu putinţă, după ce îşi schimbaseră verighetele, după ce stătuseră în genunchi, cot la cot, sub baldachinul de moar alb în fumul cădelniţei, porniră ţinîndu-se de mîna, admiraţi şi invidiaţi de toată lumea, Marius îmbrăcat în negru, iar ea în alb, precedaţi de uşierul cu epoleţi de colonel, care bocănea cu halebarda pe lespezile bisericii, printre două rînduri de privitori fermecaţi, şi, ajunşi în faţa bisericii, între uşile deschise de perete, gata să se suie iarăşi în trăsură, Cosette tot nu putea încă să-şi creadă ochilor. Se uita la Marius, se uita la lume, se uita la cer ; parcă-i era teamă să nu se trezească. Înfaţişarea ei uimită şi neliniştită o făcea şi mai încîntătoare. Ca să se întoarcă acasă, urcară amîndoi în aceeaşi trăsură, Marius lîngă Cosette ; domnul Gillenormand şi Jean Valjean stăteau în faţa lor. Mătuşa Gillenormand rămăsese pe al doilea plan şi era în trăsura a doua. „Copiii mei, spunea bunicul, iată-vă «domnule baron» şi «doamnă baroană», cu o rentă de treizeci de mii de livre pe an”. Şi Cosette, aplecîndu-se toată înspre Marius, îi mîngîie urechea cu aceste şoapte îngereşti : „Va să zică e adevărat. Mă numesc Marius. Sînt doamna Tu”.

Cele două făpturi străluceau. Erau în clipa adevărată și unică, la orbitorul punct de întretăiere al tinereții depline și bucuria deplină. Înfăptuiau versul lui Jean Prouvaire ; amîndoi, la un loc, nu aveau patruzeci de ani. Era căsătoria purificată ; acești doi copii erau doi crini. Nu se priveau, se sorbeau din ochi. Cosette îl zărea pe Marius într-un nimb ; Marius o zărea pe Cosette pe un altar. Și pe acest altar, și în acest nimb, în cele două apoteoze contopite, se vedea, departe, dincolo de un nor pentru Cosette, într-o înflăcărare pentru Marius, acel lucru ideal și totodată real, întâlnirea sărutului cu visul, alcovul.

Tot chinul pe care-l suferiseră li se părea îmbătător. Le părea că suferințele, insomniile, lacrimile, temerile, spaimile, deznădejdiile, prefăcute în desfătări și raze, făceau mai încîntător ceasul care se apropia ; și că tristețile erau tot atîtea slujnice care ajutau bucuriei să se înveșmînteze. Ce bun lucru să fi suferit ! Nenorocirea le lumina norocul. Lunga agonie a dragostei lor se sfîrșea cu o înălțare la cer.

Era în aceste două suflete aceeași vrajă, amestecată cu voluptate la Marius și cu sfială la Cosette. Își spuneau în șoaptă : „Vom merge să mai vedem grădinița noastră din strada Plumet“. Faldurile, rochiei Cosettei se aflau pe genunchii lui Marius.

O zi ca asta e un amestec nespus de vis și adevăr. Mai ai timp înaintea ta ca să ghicești. E o plăcere de negrăit în ziua asta să te afli la amiază și să te gîndești la miezul nopții. Fericirea acestor două inimi se revărsa asupra lumii dimprejur și înviora trecătorii.

Lumea se oprea în strada Saint-Antoine în fața bisericii Saint-Paul ca să vadă prin geamul trăsorii cum tremură florile de lămîiță de pe fruntea Cosettei.

Apoi se înapoiară în strada Filles-du-Calvaire, acasă. Marius, alături de Cosette, urcă, triumfător și strălucit, scara pe care fusese cărat aproape muri-

bund. Sărăcimea, îngrămădită la poartă, își împărțea pungile cu bani și îi binecuvînta. Pretutindenii se aflau flori. Casa nu era mai puțin îmbălsămată decât biserica; după tămîie, trandafiri. Li se părea că aud glasuri cîntînd în infinit; îl aveau pe Dumnezeu în inimă; soarta li se arăta ca o boltă înstelată; vedeau deasupra capetelor lor o lumină de răsărit. Deodată, orologiul sună. Marius primi fermecătorul braț gol al Cosettei și acele lucruri trandafirii care se zăreau nedeslușit prin dantelele corsajului ei, și Cosette, văzînd privirea lui Marius, se roși pînă în albul ochilor.

Mulți prieteni vechi ai familiei Gillenormand fuseseră poftiți; toți se înghesuiau în jurul Cosettei; care mai de care voia să-i spună „doamnă baroană“.

Ofițerul Théodule Gillenormand, căpitan acum, venise de la Chartres, unde își avea garnizoana, ca să ia parte la nunta vărului său Pontmercy. Cosette nu-l mai recunoscuse.

La rîndul lui, ofițerul, obișnuit să placă femeilor, nu-și aminti de Cosette mai mult decît de oricare alta.

„Cîtă dreptate am avut să nu cred în povestea aceea cu lăncierul!“ își spunea în sine bunicul Gillenormand.

Cosette nu fusese niciodată mai drăgăstoasă cu Jean Valjean. Era la unison cu bunicul Gillenormand; în timp ce el își prefăcea bucuria în aforisme și maxime, ea răspîndea dragostea și bunătatea ca o mireasmă. Fericirea vrea ca toată lumea să fie fericită.

Vorbind cu Jean Valjean, Cosette găsea din nou mlădierile de glas de pe cînd era fetiță. Îl mîngîia cu zîmbetul ei.

În sufragerie fusese orînduit un ospăț.

O lumină strălucitoare este podoaba cea mai potrivită a unei mari bucurii. Fericirii nu pot suferi ceața

și întunecimea. Nu vor să fie mohorâți. Noaptea, da ; întunecimile nu. Dacă nu e soare, trebuie făcut unul.

Sufrageria era un clocot de veselie. La mijloc, deasupra mesei albe și strălucitoare atârna un policandru venețian cu ciucuri de cristal, cu tot felul de păsări colorate, albastre, violete, roșii, verzi, cocoțate în mijlocul lumînărilor ; împrejurul policandrului sfeșnice cu mai multe brațe, iar pe pereți aplice cu oglinzi, cu trei și cinci brațe ; oglinzi, cristaluri, sticlărie, veselă, porțelanuri, faianțe, olărie, argintărie, totul era strălucire și voie bună. Golurile dintre candelabre erau umplute cu buchete, în așa fel încât unde nu se găsea o lumină era o floare.

În anticameră trei viori și un flaut, cântau în surdina quartete de Haydn.

Jean Valjean se așezase pe un scaun în salon, în spatele ușii, al cărui canat se deschidea spre el gata să-l acopere. Cu câteva clipe mai înainte ca lumea să se așeze la masă, Cosette, într-o pornire ștreașă-rească, îi făcu o închinăciune adâncă, întinzându-și cu amândouă mâinile rochia de mireasă și, cu o privire duioasă și poznașă, îl întreabă :

— Tată, ești mulțumit ?

— Da, zise Jean Valjean, sînt mulțumit.

— Atunci, de ce nu rîzi ?

Jean Valjean începu să rîdă.

După câteva clipe, Basque vesti că se servește masa.

Oaspeții, în frunte cu domnul Gillenormand, care o ținea de braț pe Cosette, intrară în sala de mîncare și se răsîndiră, după orînduirea hotărîată, împrejurul mesei.

La dreapta și la stînga miresei se vedeau două jilțuri : primul pentru domnul Gillenormand, iar al doilea pentru Jean Valjean. Domnul Gillenormand se așeză. Jilțul celălalt rămase gol.

Toți îl căutau din ochi pe domnul Fauchelevent. Nu mai era acolo.

Domnul Gillenormand întrebă tare pe Basque :

— Nu știi unde e domnul Fauchelevent ?

— Domnule, răspunse Basque, tocmai voiam să vă spun. Domnul Fauchelevent m-a rugat să vă comunic că îl cam doare mîna bolnavă și că nu va putea lua masa cu domnul baron și doamna baroană. Că roagă să fie iertat, va veni mîine dimineată. Chiar acum a plecat.

Jilțul gol răci o clipă revărsarea de bucurie a ospațului de nuntă. Dar dacă domnul Fauchelevent era lipsă, domnul Gillenormand era acolo, și bunicul strălucea cît doi. Fu de părere că domnul Fauchelevent face foarte bine să se culce devreme dacă se simte rău dar că n-are decît „o zgaibă“. Această declarație fu de ajuns. De altfel ce însemnează un colțișor întunecat într-un adevărat puhoi de veselie ? Cosette și Marius se aflau într-una din acele clipe egoiste și binecuvîntate în care omul n-are altă însușire decît că simte fericirea. Și apoi domnul Gillenormand avu o idee. „Zău, jilțul ăsta e gol. Stai tu, Marius. Cu toate că s-ar cuveni să stai lîngă matusa ta, ea o să-ți îngăduie. Jilțul ăsta e pentru tine. E legal și e draguț. Fortunatus lîngă Fortunata ¹.“ Toată lumea aplaudă. Marius se așeză lîngă Cosette pe locul lui Jean Valjean, și lucrurile se întoarseră în așa fel încît Cosette, care era la început tristă de lipsa lui Jean Valjean, ajunse să se simtă chiar mulțumită. De vreme ce înlocuitorul era Marius, Cosette n-ar mai fi regretat nici pe Dumnezeu. Își puse gîngășul ei picioruș încălțat în satin alb pe piciorul lui Marius.

Jilțul nemaifiind gol, domnul Fauchelevent fu uitat și nimic nu lipsi. Peste cîteva minute, masa întrecăgă rîdea de la un capăt la altul, cu toată verva uitării.

¹ Fericitul lîngă Fericita.

La desert, domnul Gillenormand, în picioare, cu un pahar de şampanie în mână, plin numai pe jumătate pentru ca tremurul celor nouăzeci şi doi de ani să nu-l facă să se verse, bău în sănătatea tinerilor căsătoriţi.

— Nu scăpaţi de două predici, izbucni el. Aţi auzit-o azi-dimineaţă pe a preotului, astă-seară o veţi auzi pe a bunicului. Ascultaţi ! Am să vă dau un sfat : iubiţi-vă. N-o iau pe ocolite, merg drept la ţintă : fiţi fericiţi ! Nu există în toată lumea alte fapte mai înţelepte decât turturelele. Filozofii spun : „Fiţi cumpătaţi în plăceri !“ Eu spun : „Daţi frâu liber bucuriilor ! Iubiţi-vă ca nişte diavoli ! Dezlanţuiţi-vă.“ Filozofii bat câmpii. Le-aş băga pe gât filozofia. Pot fi prea multe miresme, prea mulţi boboci de trandafir întredeschişi, prea multe privighetori cântătoare, prea multă frunză verde, prea mult răsărit de soare în viaţă ? Se poate ca doi inşi să se preaiubească ? Să-şi placă unul altuia prea mult ? Ia seama, Estelle, eşti prea încântătoare ! Ia seama, Némorin ¹, eşti prea frumos ! Ce neghiobie ! Cum se poate ca cineva să se încinte prea mult, să se mîngîie prea mult, să se farmece prea mult ? Poate fi cineva prea viu ? Prea fericit ? Cumpătaţi-vă bucuriile ! Phiii ! Jos filozofii ! Înţelepciunea e chiôt de veselie. Chiuiţi de veselie, să chiuim de veselie ! Sîntem fericiţi fiindcă sîntem buni, sau sîntem buni fiindcă sîntem fericiţi ? Sancy-ul ² se cheamă Sancy pentru că a fost al lui Harley de Sancy ³

---

¹ *Estelle şi Némorin* — personajele unei pastorale de Florian (fabulist francez din secolul al XVIII-lea), considerate multă vreme ca tipice pentru dragostea simplă, nevinovată, în mijlocul naturii.

² Diamant vestit din tezaurul coroanei Franţei.

³ Partizan credincios al regelui Franţei Henric al IV-lea. Fiind mare bogătaş, a cumpărat şi introdus în Franţa un diamant enorm, care de atunci îi poartă numele. După ce a mai schimbat cîteva stăpîni, diamantul a intrat în tezaurul regilor Franţei, unde a rămas pînă la revoluţia din 1789.

sau pentru că atîrnă o sută șase carate ? Nu știu ; viața e plină de astfel de întrebări ; totul este să ai Sancy-ul și fericirea. Să fim fericiți fără să ne punem bețe-n roate. Să ascultăm orbește de soare. Ce e soarele ? E dragostea. Cine zice dragoste, zice femeie. Ah ! ah ! iată o putere deplină, femeia ! Întrebați pe demagogul de Marius dacă nu e robul acestei mici tirane de Cosette. Și încă de bună voie, mișelul ! Femeia ! Nu există un Robespierre care să i se împotrivescă pînă la capăt. Femeia domnește. Nu mai sînt regalist decît în privința acestei regalități. Ce este Adam ? E regalul Evei. Nu există un 1789 pentru Eva. A fost odată un sceptru regal încununat cu o floare de crin, a fost și sceptrul imperial încununat cu globul pămîntesc, a existat sceptrul de fier al lui Carol cel Mare, sau sceptrul de aur al lui Ludovic cel Mare, revoluția le-a răsucit cu două degete ca pe niște paie ; s-a isprăvit, s-a dus, e la pămînt, nu mai există sceptru ; dar faceți-mi mie revoluții împotriva acestei batistute parfumate ! Aș vrea să vă văd ! Încercați ! De ce e atît de tare ? Pentru că e podoabă femeiască. Noi eram veacul al XVIII-lea. Și eram tot atît de proști ca și voi. Să nu vă închipuiți că ați schimbat mare lucru în lume, dacă în loc de „bubă neagră“ spuneți *cholera-morbus* și dacă dansul provensal se cheamă la voi spaniolește caciucia. De fapt femeile vor fi totdeauna iubite. Vă desfid să vă puteți lipsi de ele ; diavolițele acestea sînt îngerii noștri. Da, iubirea, femeia, sărutările alcătuiesc o verigă din care vă desfid să ieșiți, și, întrucît mă privește, ce-aș mai vrea iarăși să mă mai întorc înapoi ! Care dintre voi a văzut, răsărind din nesfîrșit, potolind totul sub ea, privind valurile ca o femeie, steaua Venus, marea cochetă a adîncuri-

lor? Celimena oceanului? Oceanul e un Alcest¹ necioplit. Ei bine, bodogăne zadarnic, Venus răsare, trebuie să zîmbească și el. Această brută se supune. Sîntem cu toții la fel. Mîine, furtună, trăsnete, spume pînă la cer. Se ivește o femeie, răsare o stea; pe brînci! Acum șase luni Marius se bătea; azi se însoară. Bine orînduit. Da, Marius, da, Cosette, aveți dreptate. Trăiți cutezător unul pentru altul, giugiuliți-vă, faceți-ne să plesnim de necaz că nu putem face la fel; adorați-vă, ciuguliți toate firisoarele de fericire de pe pămînt și pregătiți-vă cu ele un cuib de viață! Zău, a iubi, a fi iubit — ce minune să fie omul tînar! Să nu vă închipuiți că voi ați născocit ceva. Și eu am visat, m-am gîndit, am suspinat; și eu am avut un suflet ca lumina lunii. Dragostea e un copil de șase mii de ani. Dragostea are dreptul la o lungă barbă albă. Matusalem e un puști pe lîngă Cupidon. De șaizeci de veacuri, bărbatul și femeia se descurcă în viață iubindu-se. Diavolul, care e șiret, a început să-l urască pe bărbat; bărbatul, care e și mai șiret, a început să iubească femeia. În felul acesta, și-a făcut singur cu mult mai bine decît voia diavolul să-i facă rău. Omul a găsit această șiretenie o dată cu raiul pămîntesc. Prieteni, descoperirea e veche, dar e cu totul nouă. Folosiți-vă de ea! Fiți Daphnis și Chloe așteptînd să fiți Philemon și Baucis.² Faceți în așa fel încît

¹ Personaje principale din *Mizantropul* lui Moliere. Alcest, iubitor de adevăr, critic sincer și neînduplecat al societății din vremea sa, avea nenorocirea să fie îndrăgostit de Celimena care își bătea joc de dînsul.

² Primii sînt eroii romanului idilic cu acest titlu, opera lui Longus, fermecătoare povestire a dragostei dintre doi adolescenți, Despre legenda lui Philemon și Baucis ne informează o „metamorfoză” a poetului latin Ovidiu: erau doi soți din Frigia care stîrniseră admirația zeilor prin iubirea lor și ospitalitatea pe care o acordau drumetilor.

atunci cînd sînteți unul lîngă altul să nu vă lipsească nimic : Cosette să fie soarele pentru Marius, iar Marius, să fie lumea întreagă pentru Cosette. Cosette, zîmbetul bărbatului tău să fie pentru tine vreme bună ; Marius, ploaia să fie lacrimile nevastei tale și niciodată să nu plouă în căsnicia voastră. Ați tras la loterie numărul cîștigător, dragostea în taina cununiei ; aveți lozul cel mare, păstrați-l, încuiați-l, nu-l risipiți, iubiți-vă și puțin să vă pese de rest ! Credeți în ce vă spun eu. Asta înseamnă bun-simț. Bunul-simț nu poate minți. Fiți unul pentru altul o religie. Fiecare are felul lui de a adora pe Dumnezeu. Drace ! Cel mai nimerit fel de a-l adora pe Dumnezeu este să-ți iubești nevasta. Te iubesc, iată catehismul meu. Cine iubește e ortodox. Henric al IV-lea înjura amestecînd sfințenia cu crăpelnîța și beția. Pe toți dracii ! Nu mă împac cu înjurătura asta. Femeia nu e cuprinsă în ea. Mă miră din partea lui Henric al IV-lea. Prieteni, trăiască femeia ! După cît se spune, sînt bătrîn ; e uimitor cît mă simt de gata să întineresc. Aș vrea să mă duc s-asculț cimpoiul în pădure. Cînd îi văd pe copiii ăștia care izbutesc să fie frumoși și mulțumiți, mă îmbăt. Dacă m-ar vrea cineva, m-aș însuira la iuteală. E cu neputință să ne închipuim că Dumnezeu ne-a făcut pentru altceva decît : să iubim, să gîngurim, să ne înfrumusețăm, să fim porumbei, să fim cocoși, să ciugulim dragostea de dimineață pînă seara, să ne ogîndim în ochii femeiuștii noastre, să fim mîndri, să fim biruitori, să ne umflăm în pene. Iată rostul vieții ! Iată, fără supărare, ceea ce gîndeam noi ăștia, în vremea noastră, cînd noi eram cei tineri. Ah, mii de draci ! Ce de femei fermecătoare pe atunci, ce de mutrișoare, ce de codane ! Prăpăd făceam ! Așadar, iubiți-vă ! Dacă n-ar fi dragostea, nu văd de fel la ce-ar mai folosi primăvara ; cît

despre mine, aş ruga pe bunul Dumnezeu să strângă toate frumuseţile pe care ni le arată, să le ia înapoi şi să pună din nou în coşul lui păsările, florile şi fetele draguţe. Copii, primiţi binecuvîntarea unui bătrîn cumsecade !

Petrecerea fu vie, veselă, plăcută. Voioşia deplină a bunicului dădu tonul întregii sărbători şi fiecare căuta să fie la isonul acestei călduri a nonagenarului. Se dansă puţin, se rîse mult, fu o nuntă cum se cuvine. Putea fi poftit moş Odinioară. De altfel, el şi venise în persoana bunicului Gillenormand.

Fu mult zgomot, apoi linişte.

Tinerii căsătoriţi se făcură nevăzuţi.

Puţin după miezul nopţii, casa Gillenormand deveni un templu.

Ne oprim aici. Pe pragul nopţii de nuntă veghează un înger zîmbitor cu degetul pe buze.

În faţa acestui sanctuar în care are loc celebrarea dragostei, sufletul începe să viseze.

Trebuie să fie lumină deasupra acestor case. Bucuria pe care o cuprind trebuie să se strecoare printre pietrele zidurilor ca o licărire şi să brăzdeze nedesluşit în întuneric. E cu neputinţă ca această sărbătoare sfîntă şi firească să nu trimeată o strălucire cerească în nesfîrşit. Dragostea este cuptorul încins la roşu în care bărbatul şi femeia se contopesc, ca din contopirea lor să iasă o singură fiinţă, fiinţa întreită, fiinţa finală, trinitatea umană. Această zămislire a două fiinţe într-una trebuie să fie o emoţie a nopţii. Iubitul este preot ; fecioara răpită se înspăimîntă. Ceva din această bucurie merge la Dumnezeu. Unde e adevărata cununie, adică unde e dragoste, e şi ideal. Un pat de nuntă e ca o fărîmă de auroră în noapte. Dacă unui ochi pămîntesc i-ar fi dat să zărească vedeniile de spaimă şi încîntare ale vieţii de deasupra noastră, ar zări pesemne chi-

purile nopții, făpturi necunoscute și înaripate, umbrele albastre ale nevăzutului, mulțime de capete întunecate, aplecându-se cu încântare peste casa luminată, binecuvîntînd-o, arătîndu-și unii altora fecioara soție, ușor speriați, și oglindind pe fețele lor dumnezeiești fericirea umană. Dacă, în acest ceas suprem, soții orbiți de voluptate și crezîndu-se singuri ar asculta, ar auzi în odaia lor un foșnet de aripi nedeslușit. Fericirea desăvîrșită cere cheazăia îngerilor. Acest mic alcov întunecat are drept acoperiș cerul. Cînd două guri, sfințite prin dragoste, se apropie ca să zămislească, e cu neputința ca deasupra acestei sărutări de negrăit să nu tresară ceva în nemărginita taină a stelelor.

Fericirile acestea sînt singurele adevărate. Nici o bucurie în afară de aceste bucurii. Dragostea este extazul unic. Restul întreg plînge.

A iubi sau a fi iubit, ajunge. Nu mai cereți nimic. Nici un alt mărgăritar nu mai e de găsit în cutele întunecate ale vieții. Iubirea este o împlinire.

III

NEDESPĂRIȚIȚUL

Ce se întîmplase cu Jean Valjean ?

Numaidecît după ce rîsesse la porunca drăgălașă a Cosettei, cum nimeni nu se mai uita la el, Jean Valjean se ridicase și pe nevăzute, ieșise în anticameră. În aceeași încăpere intrase, acum opt luni, plin de noroi, de sînge și praf, aducîndu-l pe nepot bunicului. Vechea căptușeală de lemn a pereților era împodobită cu ghirlande de frunze și flori ; muzicanții se așezau pe divanul pe care îl pusese pe Marius. Basque, îmbrăcat în negru, cu pantaloni scurți, cu ciorapi și

mănuși albe, așeza coronite de trandafiri împrejurul fiecărui fel de mâncare ce trebuia servit. Jean Valjean îi arătase brațul bandajat, îl însărcinase să lămurească lipsa lui și plecase.

Ferestrele sufrageriei dădeau în stradă, Jean Valjean rămase câteva clipe, nemișcat în întuneric, sub aceste ferestre strălucitoare. Asculta. Zgomotele amestecate ale petrecerii ajungeau pînă la el. Auzea glasul tare și impunător al bunicului, viorile, clinchetul farfuriilor și al paharelor, hohotele de rîs, și deosebea, în toată această larmă veselă, glasul duce și voios al Cosettei.

Părăsi strada Filles-du-Calvaire și se întoarse în strada l'Homme-Armé.

O luă pe strada Saint-Louis, strada Culture-Sainte-Catherine și Blancs-Manteaux ; era ceva mai lungă, dar era drumul pe care, de trei luni, îl făcea de obicei în fiecare zi din strada l'Homme-Armé pînă în strada Filles-du-Calvaire, cu Cosette, ocolind întîlnirile nedorite și noroaiile străzii Vieille-du-Temple.

Drumul acesta pe unde trecuse Cosette înlătura pentru el orice altă cale.

Jean Valjean se întoarse acasă. Aprinse lumînarea și se sui în odaia lui. Casa era goală. Pînă și Tous-saint lipsea. Pasul lui Jean Valjean răsuna în odăi mai tare decît oricînd. Toate dulapurile erau deschise. Intră în odaia Cosettei. Pe pat nu mai erau cearșafuri. Perna de dril, fără față și fără dantele, era pusă pe cuverturile împăturite la capătul saltelei, căreia i se vedea pînza și pe care nimeni nu avea să se mai culce. Toate micile lucruri femeiești la care ținea Cosette fuseseră luate ; nu rămăseseră decît mobilele mari și cei patru pereți. Patul Toussaintei era și el desfătat. Un singur pat era făcut și parcă aștepta pe cineva : al lui Jean Valjean.

Jean Valjean se uită la pereți, închise ușile citorva dulapuri și rătăci dintr-o odaie într-alta.

Apoi se opri în odaia lui și puse lumînarea pe o masă. Își scoase brațul din eșarfă și se sluji de mîna dreaptă ca și cum nu l-ar fi durut de loc.

Se apropie de pat și ochii i se opriră — din întîmplare ? cu tot dinădinsul ? — pe „Nedespărțitul“, pe care fusese geloasă Cosette, pe cufărașul de care nu se despărțea niciodată. În ziua de 4 iunie, sosind în strada l'Homme-Armé, îl pusese pe o măsută lîngă căpătiul lui. Se duse repede la măsută, scoase din buzunar o cheiță și deschise cufărașul.

Scoase încet din el hainele cu care, acum zece ani, Cosette plecase de la Montfermeil ; mai întîi rochița neagră, pe urmă broboada neagră, pe urmă pantofii mari și solizi, de copil, pe care Cosette aproape că i-ar fi putut purta încă, atît de mic îi rămăsese piciorul, pe urmă ilicul de barhet, gros, pe urmă fusta tricotată, pe urmă șorțul cu buzunare, pe urmă ciorapii de lînă. Acești ciorapi, în care rămăsese încă, atît de drăgălaș, forma unui picioruș, nu erau mai lungi decît mîna lui Jean Valjean. Toate erau negre. El îi adusese aceste veșminte la Montfermeil. Pe măsură ce le scotea din lădiță, le așeza pe pat. Își amintea. Era iarnă, o lună de decembrie foarte friguroasă, ea tremura pe jumătate goală în niște zdrențe, cu bieteile ei piciorușe, înroșite de frig în saboți. El, Jean Valjean, o făcuse să lase zdrențele ca să îmbrace hainele astea cernite. Mamă-sa trebuie să fi fost mulțumită în mormînt, văzîndu-și fata că poartă doliu și mai cu seamă văzînd-o că e îmbrăcată și că îi e cald. Se gîndea la pădurea aceea din Montfermeil ; o străbătuseră împreună, el și Cosette ; se gîndea la cum era timpul, la copacii fără frunze, la pădurea fără păsări, la cerul fără soare ; oricum era încîntător. Așeză hăinuțele pe pat, broboada lîngă fustă, ciorapii

lîngă pantofi, ilicul alături de rochie, și le privi pe rînd. Nu era mai înaltă decît atîtica, ținea păpușa mare în brațe, își pusese ludovicul de aur în buzunarul șorțului, rîdea, mergeau amîndoi ținîndu-se de mîna, nu-l vedea decît pe el pe lume.

Și deodată venerabilul lui cap alb căzu pe pat, bătrîna lui inimă îndelung răbdătoare se sfărîmă, chipul i se cufundă în veșmintele Cosettei și dacă cineva ar fi urcat în clipa aceea ar fi auzit niște sughițuri de plîns sfîșietoare.

IV

IMMORTALE JECUR¹

Vechea luptă înfricoșătoare, pe care am văzut-o de mai multe ori, începui iar.

Iacob nu s-a luptat cu îngerul decît o singură noapte. Vai, de cîte ori l-am văzut pe Jean Valjean luîndu-se de piept pe întuneric cu propria-i conștiință, luptînd nebunește împotriva ei ! Luptă nemai-pomenită ! În anumite clipe îți alunecă piciorul ; în altele, se prăbușește pămîntul sub tine. De cîte ori această conștiință care dorea cu înverșunare binele îl strînsese ca un clește și îl copleșise ! De cîte ori adevărul, neînduplecat, nu-i pusese genunchiul în piept ! De cîte ori, doborât de lumină, nu-i ceruse el iertare ! De cîte ori această lumină neîndurată, aprinsă în el și asupra lui de episcop, nu-i deschisese ochii cu sila, cînd el ar fi vrut să fie orb ? De cîte ori nu se ridicase iar în luptă, înlănțuit de stîncă, rezemat de sofism, tîrît în țărîna, cînd deasupra conștiinței, cînd sub ea ! De cîte ori, după un compromis, după

¹ Inimă nemuritoare (lat.).

cîte o judecată falsă și părtinitoare, pornită din egoism, nu-și auzise conștiința mîniată strigîndu-i în ureche : „Îmi pui piedică, ticălosule !“ De cîte ori gîndirea lui nespunsă nu horcăise zbătîndu-se sub evidența datoriei ! Împotrivire față de Dumnezeu. Sudori de moarte. Cîte răni tainice, pe care numai el le simțea sîngerînd ! Cîte lovituri în biata lui viață ! De cîte ori nu se ridicase însîngerat, zdrobit, sfărîmat, luminat, cu deznădejdea în inimă, cu seninătatea în suflet, și, înfrînt, se simțea biruitor. Și după ce îl dezghiocase, îl chinuise și îl sfîrtecuse, conștiința, în picioare deasupra lui, înspăimîntătoare, luminoasă, liniștită, îi spunea : „Acum mergi în pace !“

Dar la sfîrșitul unei lupte atît de cumplite, ce pace de mormînt, vai !

Totuși în acea noapte Jean Valjean simți că va da ultima bătălie.

O întrebare i se înfățișa, sfîșietoare.

Nu toate ursitele sînt drepte, nu se desfășoară toate în linie dreaptă în fața celui predestinat ; au opriri, stavile, cotituri neștiute, răs-pîntii neliniștitoare, care deschid mai multe căi. Jean Valjean se oprise în clipa asta la cea mai primejdioasă răs-pîntie a lui.

Ajunsese la cea mai însemnată încrucișare a binelui cu răul. O avea sub ochi, această neagră întretăiere. Și de data asta, cum i se mai întîmplase și în alte împrejurări dureroase, i se deschideau înainte două drumuri : unui ispititor, altul groaznic. Pe care s-apuce ?

Cel care îngrozea îi era arătat de tainicul deget pe care îl zărim cu toții de fiecare dată cînd ne pironim privirile în întuneric.

Jean Valjean avea încă o dată de ales între limanul grozav și capcana zîmbitoare.

Este oare ceva adevărat ? Sufletul se poate vîndea ; soarta, nu. Ce lucru înspăimîntător e o soartă fără leac !

Iată întrebarea care i se punea :

În ce fel avea să se poarte Jean Valjean cu fericirea Cosettei și a lui Marius ? El voise, el făcuse această fericire ; și-o înfipsese singur în măruntaie și, în ceasul acesta, privind-o, putea să aibă mulțumirea pe care ar avea-o un armurier care, trăgîndu-și din piept cuțitul, aburind încă, ar recunoaște pe el marca fabricii lui.

Cosette îl avea pe Marius, Marius era stăpînul Cosettei. Aveau totul, chiar și bogăție. Asta era opera lui.

Dar el, Jean Valjean, atîta timp cît trăia, cît era acolo, ce avea de făcut cu această fericire ? Avea să pătrundă cu sila în această fericire ? Să se poarte cu ea ca și cum ar fi a lui ? Fără îndoială, Cosette era a altuia ; dar el, Jean Valjean, va opri din tot ce este al Cosettei ceea ce ar putea opri ? Va rămîne acel tată, abia zărit, dar respectat, care fusese pînă atunci ? Se va strecura liniștit în casa Cosettei ? Va aduce el, fără să spună un cuvînt, trecutul lui în acest viitor ? Se va înfățișa acolo ca și cum ar avea dreptul și se va așeza învăluit în întuneric în acest cămin luminos ? Va lua, zîmbitor, mîinile acestor nevinovați în mîinile lui cumplite ? Va pune pe liniștitele grătare ale vetrelor din saloanele Gillenormand picioarele lui care au tîrît după ele umbra stigmatizantă a legii ? Va încerca să împartă norocul cu Cosette și Marius ? Va aduna și mai mult întuneric pe fruntea lui și nori pe a lor ? Își va așeza nenorocirea lîngă cele două fericiri ? Va tăcea mai departe ? Mai pe scurt, fi-va el lîngă aceste două ființe fericite, fapta fără grai, pecetluită de destin ?

Trebuie să fii obișnuit cu soarta, cu neprevăzutul ei, ca să îndrăznești să ridici ochii când anumite întrebări ți se pun în toată groaznica lor goliciune. Binele și răul se află după acest greu semn de întrebare. Ce vei face ? Întrebă sfinxul.

Jean Valjean avea obișnuința încercării. Se uita țintă la sfinx.

Cerceta în toate chipurile nemiloasa problemă.

Cosette, existența asta încântătoare, era pentru el pluta acestui naufragiu. Ce era de făcut ? Să se agațe sau să-i dea drumul ?

Dacă s-ar agața, s-ar ridica din prăbușire, ar ieși la soare, și-ar storce hainele și părul de apă amară, ar fi mîntuit, ar trăi.

Să-i dea drumul ?

Atunci prăpastia.

Se sfătuia dureros cu gîndul lui. Sau, mai bine zis, se lupta cu el ; se năpustea, furios, înlăuntrul lui în-suși, cînd împotriva voinței, cînd împotriva convingerii.

Pentru Jean Valjean fu o fericire că putu plînge. Asta îl mai limpezi. Totuși, începutul fu sălbatic. În el se dezlănțui o furtună mai cumplită decît aceea care altădată îl împinsese spre Arras. Trecutul se așeza față în față cu prezentul ; se uita la unul, se uita la celălalt și plîngea cu suspine. De îndată ce stavila lacrimilor fu ridicată, deznădăjduitul se zvîrcoli de durere.

Se simțea înlănțuit.

Vai, încăierarea pe viață și pe moarte între egoism și datorie, cînd dăm așa înapoi, pas cu pas, din fața idealului nostru de neschimbat, rătăciți, înverșunați, disperați de a bate în retragere, apărînd fiecare bucățică de teren, sperînd într-o scăpare cu puțință, căutînd o ieșire. Ce neașteptată și grozavă piedică, în care te simți încolțit din toate părțile !

Să simți umbra sfântă care ți se împotrivește.

Ce obsesie este nevăzutul neînduplecat !

Nimeni n-a isprăvit niciodată conflictele cu conștiința. Resemnează-te Brutus ; resemnează-te, Ca-ton ! Conștiința e fără fund, fiind Dumnezeu. Arunci în acest puț munca vieții tale întregi, îți arunci no-rocul, îți arunci bogăția, îți arunci izbânda, îți arunci libertatea sau patria, îți arunci sănătatea, îți arunci odihna, îți arunci bucuria. Și mai mult, și mai mult, și mai mult ! Golește vasul ! Apleacă urna ! Ca să închei, trebuie să-ți arunci inima.

Există undeva în ceața vechilor iaduri un butoi care nu se mai umple.

Nu poate fi iertat cel ce nu mai vrea în cele din urmă ? Inepuizabilul poate avea vreun drept ? Oare lanțurile fără capăt nu sînt peste puterea omenească ? Cine, așadar, ar învinovăți pe Sisif și pe Jean Valjean dacă ar spune : „Destul !“ ?

Supunerea materiei este mărginită prin uzură ; oare supunerea sufletului nu are o margine ? Dacă mișcarea perpetuă este cu neputință, se poate cere un devotament perpetuu ?

Primul pas nu înseamnă nimic ; ultimul e greu. Ce înseamnă afacerea Champmathieu pe lângă căsătoria Cosettei și tot ceea ce vine după ea ? Ce înseamnă a te întoarce la ocnă pe lângă a intra în neant ?

Oh, prima treaptă a scoborișului, cît ești de întu-necată ! Oh, treaptă următoare, cît ești de neagră !

Cum să nu-ți întorci fața de la ea de data asta ?

Martiriul este o sublimare, sublimare corosivă. E o caznă care sfîntește. Poți s-o rabzi în primul ceas ; te așezi pe tronul de fier înroșit, îți pui pe frunte co-roana de fier înroșit, primești globul de fier înroșit, iei sceptrul de fier înroșit, dar trebuie să mai îmbraci și mantaua de flăcări, și nu vine clipa în care tică-

loasa de carne se răzvrătește și dai înapoi în fața torturii ?

În sfârșit, Jean Valjean, copleșit, se liniște.

Cumpăni, gîndi, cercetă jocurile tainicei balanțe de lumină și întuneric.

Să-i silească pe acești doi copii strălucitori să primească trecutul lui, sau să-și sufere singur neiertătoarea pieire ! De o parte sacrificiul Cosettei, pe de altă parte numai al lui.

La ce soluție se opri ? Ce hotărîre luă ? Care fu în cugetul lui, răspunsul cel din urmă la întrebările neînduplecate ale soartei ? Ce ușă se hotărî să deschidă ? Ce latură a vieții lui închise și osîndi ? Între aceste rîpe fără fund care îl înconjurau, pe care o alese ? Ce nenorocire primi ? Căreia dintre prăpastii îi făcuse semn cu capul ?

Visarea lui buimăcitoare ținu toată noaptea.

Rămase acolo pînă la ziuă în aceeași atitudine, frînt în două pe pat, prăbușit sub uriașă greutate a soartei, strivit poate, vai ! cu pumnii strînși, cu brațele întinse, ca un răstignit coborît de pe cruce și aruncat cu fața la pămînt. Stătu douăsprezece ceasuri, cele douăsprezece ceasuri ale unei nopți de iarnă, înghețat, fără să ridice capul și fără să rostească un cuvînt. Era nemișcat ca un stîrv, în timp ce gîndul i se rostogolea pe pămînt și zbura, cînd ca o hidră, cînd ca un vultur. Dacă l-ar fi văzut cineva așa nemișcat, ar fi zis că e un om mort ; tresărea deodată, din cînd în cînd, și gura lui, lipită de veșmintele Cosettei, le săruta ; numai atunci se vedea că e viu.

Se vedea ? Cine vedea ? De vreme ce Jean Valjean era singur și nu era nimeni acolo ?

Îl vedea acel cineva din întuneric.

CARTEA A ȘAPTEA

ULTIMA SORBITURĂ DIN POTIR

I

AL ȘAPTELEA CERC ȘI AL NOUĂLEA CER

Ziua următoare nunții e o zi de singurătate. Se respectă reculegerea fericiților. Li se respectă oarecum și somnul prelungit. Zăpăceala vizitelor și feli-cităților nu începe decît mai tîrziu. În dimineața zilei de 17 februarie, puțin după ora prînzului, Basque cu șervetul și puful subsuoară, ocupat cu „curățenia anticamerei“, auzi o ușoară bătaie în ușă. Nu sunase nimeni, ceea ce e discret pentru o zi ca asta. Basque deschise și-l văzu pe domnul Fauchelevant. Îl pofti în salonul încă răvășit și claie peste grămadă, care părea cîmpul de bătălie al bucuriilor din ajun.

— Doamne, domnule — spuse Basque — ne-am trezit tîrziu.

— Stăpînul dumitale s-a sculat? întrebă Jean Valjean.

— Cum mai merge brațul domnului? răspunse Basque.

— Mai bine. Stăpînul dumitale s-a sculat?

— Care? Vechiul sau noul?

— Domnul Pontmercy.

— Domnul baron? zise Basque, îndreptîndu-se din mijloc.

Cine e baron, e mai ales pentru servitorii lui. Se răsfrînge și asupra lor ceva; titlul îi împoașcă oa-

recum cu glorie, ar spune un filozof, și asta îi măgulește. Marius, în treacăt fie zis, republican activ, așa cum se dovedise, era acum baron fără voie. Din pricina acestui titlu se făcuse în familie o mică revoluție; acum, domnul Gillenormand ținea la titlu și Marius voia să scape de el. Dar colonelul Pontmercy scrisese: „Fiul meu îmi va purta titlul!“ Și Marius asculta. Iar Cosette, în care începuse să se arate femeia, era încântată să fie baroană.

— Domnul baron? repetă Basque. Mă duc să văd îi voi spune că a sosit domnul Fauchelevent.

— Nu, nu-i spune că sînt eu. Spune-i că îl caută cineva să-i vorbească între patru ochi și nu-i spune nici un nume.

— Daaa! făcu Basque.

— Vreau să-i fac o surpriză.

— Da! rosti Basque, spunîndu-și sieși acest al doilea „da“ ca pe o explicație la primul.

Și plecă.

Jean Valjean rămase singur.

Salonul, după cum am spus mai adineauri, era în mare neorînduială. Se părea că, dacă cineva ar fi ascultat mai bine, ar fi putut auzi încă larma nedeslășită a nunții. Pe parchet erau tot felul de flori căzute din ghirlande și din pieptănături. Lumînările arse pînă jos adăugaseră la cristalele policandrelor un fel de stalactite de ceară. Nici o mobilă nu era la locul ei. Prin colțuri, cîte trei sau patru jilțuri trase unul lîngă altul, în cerc, păreau a continua o conversație. Totul era vesel. În petrecerile încheiate mai dăinuie încă un fel de grație. Se vede fosta fericire. Pe scaunele acestea, risipite care încotro, printre aceste flori care se vestejesc sub luminile acestea stinse, a fost veselie. Policandrului îi urmasă însă soarele care pătrundea plin de voie bună în salon.

Trecură cîteva minute. Jean Valjean sta nemișcat pe locul pe care îl lăsase Basque. Era foarte palid. Ochii îi erau cercănați și atît de cufundați în orbite, din pricina nesomnului, încît aproape nu se mai vedeau. Haina lui neagră avea cutele obosite ale unui veșmînt care n-a fost scos peste noapte. Coatele îi erau albite de scama pe care o lasă pe postav frecarea cu o pînză. Jean Valjean privea la picioarele-lui fereastră desenată pe parchet de soare.

La ușa se auzi un zgomot ; ridică ochii.

Marius intră cu capul sus, zîmbitor, cu nu știu ce lumină pe față, cu fruntea senină și privirea biruitoare. Nici el nu dormise.

— Dumnezeu ești, tată ! izbucni el cînd îl zări pe Jean Valjean. Și prostul de Basque care făcea pe misteriosul ! Ai venit însă prea devreme. Nu e decît douăsprezece și jumătate. Cosette doarme.

Cuvîntul „tată“, spus de Marius domnului Fauchelevent, însemna : cea mai mare fericire. După cum se știe, fusese totdeauna între ei un gol, o anumită răceală și stîngenire, o gheață care trebuia spartă sau topită. Marius era atît de îmbătat de fericire, încît golul se umpluse, gheața se topea și domnul Fauchelevent era pentru el, ca și pentru Cosette, un părinte.

Vorbi mai departe ; vorbele se revărsau din el, așa cum se întîmplă cînd ești în culmea fericirii.

— Ce mulțumit sînt că te văd ! Dacă ai ști cîte-ai lipsit ieri ! Bună ziua, tată. Cum te mai simți cu mîna ? Mai bine, nu ? Si, mulțumit de răspunsul bun pe care și-l da singur, urmă : Noi doi am vorbit foarte mult de dumneata. Cosette te iubește atît ! Să nu uiți că ai o odaie la noi. Nici nu mai vrem să știm de strada l'Homme-Armé. Nu mai vrem să știm de nimic. Cum ai putut să stai într-o stradă ca aia, bolnavă, mohorîta, înfundată, friguroasă, strîmtă ?

Ai să vii să te stabilești la noi. Și chiar de azi. Sau, dacă nu, ai să ai de-a face cu Cosette. Vrea să ne ducă pe toți de nas, să știi. Ai văzut unde e odaia dumitale, e lângă a noastră ; dă înspre grădină. I s-a dres broasca stricată, patul e așternut, e gata, n-ai decît să vii. Cosette ți-a pus lângă pat un jîlt moale, de demult, de catifea de Utrecht, căruia i-a spus : „Deschide-i brațele“. În fiecare primăvară, în salcîmii din fața ferestrelor dumitale vine o privighetoare. În două luni va fi aici. Vei avea cuibul ei la dreapta și pe al nostru la stînga. Noaptea va cînta ea, iar ziua va vorbi Cosette. Odaia e plină de soare. Cosette îți va rîndui cărțile, *Călătoria căpitanului Cook* și pe cealaltă, a lui Vancouver, și tot ce e al dumitale. Mi se pare că ai un cufăraș mic la care ții ; am spus să fie așezat la loc de cinste. L-ai cucerit pe bunicul, vă potriviți. Vom trăi împreună. Știi să joci *whist* ? O să-l ferecești pe bunicul dacă știi *whist*. Ai să te plimbi cu Cosette în zilele cînd eu sînt la tribunal, ai s-o iei de braț ca odinioară, știi, în Luxembourg. Sîntem foarte hotărîți să fim cu totul și cu totul fericiți. Și vei fi fericit și dumneata de fericirea noastră, auzi, tată ? A, da ! Azi mănînci cu noi !

— Domnule, zise Jean Valjean, am să-ți spun ceva. Eu sînt un fost ocnaș.

Limita sunetelor ascuțite perceptibile poate fi depășită, în aceeași măsură, de spirit ca și de ureche. Cuvintele : „Eu sînt un fost ocnaș“, ieșind din gura domnului Fauchelevent și pătrunzînd în urechile lui Marius, ajungeau dincolo de tot ceea ce este cu puțință. Marius nu înțelese. I se păru numai că i s-a spus ceva, dar ce anume, nu știa. Rămase cu gura căscată.

Abia atunci văzu că omul cu care vorbea era îngrozitor. Spre marea lui uimire, nu văzuse pînă în clipa asta acea paloare grozavă.

Jean Valjean își deznoda legătura neagră de după gît care îi ținea brațul, își desfăcu bandajul de pe mîină, rămase cu degetul mare gol și i-l arătă lui Marius.

— N-am nimic la mîină, zise el.

Marius se uită la degetul mare al lui Jean Valjean.

— Și n-am avut niciodată nimic.

Nu se vedea într-adevăr nici urmă de rană.

Jean Valjean urmă :

— Ar fi trebuit să nu fiu de față la căsătoria voastră. Am lipsit cît am putut de mult. Am născocii această rană ca să nu fac un fals, ca să nu fie lovite de nulitate formalitățile căsătoriei, ca să fiu scutit de a iscăli.

Marius se bîlbîi :

— Ce înseamnă asta ?

— Asta înseamnă, răspunse Jean Valjean, că am fost la ocnă.

— Înnebunesc ! izbucni Marius înspăimîntat.

— Domnule Pontmercy, zise Jean Valjean, am fost nouăsprezece ani la ocnă. Pentru furt. Pe urmă am fost osîndit pe viață. Pentru furt. Ca recidivist. În momentul de față sînt fugit de sub osîndă.

Zadarnic dădu Marius înapoi în fața adevărului, zadarnic nu crezu, se împotrivi evidenței, trebui să se supună. Începu să înțeleagă și, cum se întîmplă totdeauna în asemenea împrejurări, înțelese mai mult decît trebuia. Un fulger lăuntric înfricoșător îl înfioră tot ; un gînd care îl făcu să tremure îi trecu prin minte. Întrevăzu în viitor, pentru sine chiar, o soartă urîță.

— Spune tot, spune tot ! strigă el. Ești tatăl Cosettei ?

Și se dete doi pași înapoi cu o mișcare de nespusă groază.

Jean Valjean își ridică fruntea cu atîta măreție, încît păru că se înalță pînă în tavan.

— Trebuie să mă crezi, domnule, deși jurămîntul nostru, al unora ca alde noi, nu e primit în justiție... Se opri; apoi, cu un fel de autoritate întunecată și puternică, adăugă, rostind rar și apăsător pe fiecare silabă: ...Ai să mă crezi. Eu, tatăl Cosettei! Nu, în fața lui Dumnezeu! Domnule baron Pontmercy, eu sînt un țaran din Faverolles. Îmi cîștigam pîinea tundînd pomi. Numele meu nu e Fauchelevent, numele meu este Jean Valjean. Nu sînt rudă cu Cosette. Li-niștește-te!

Marius îngăimă:

— Cine mi-o dovedește?

— Eu, de vreme ce ți-o spun.

Marius se uită bine la omul acesta. Era înfricoșător, dar liniștit. O asemenea liniște nu putea zămisli o minciună. Sinceritatea e rece ca gheața. Simțea adevărul în această răceală de mormînt.

— Te cred, zise Marius.

Jean Valjean dădu din cap, în semn că a luat cunoștință, și urmă:

— Ce sînt eu pentru Cosette? Un trecător. Acum zece ani nici nu știam că există. O iubesc, e adevărat. Nu se poate să nu iubești copiii pe care tu, bătrîn fiind, i-ai cunoscut mici. Bătrînii se simt bunici pentru toți copiii. Poți, pare-mi-se, să presupui că am și eu ceva ce s-ar putea numi inimă. Era orfană. Iată pentru ce am început s-o iubesc. Copiii sînt atît de slabi, încît primul venit, chiar un om ca mine, îi poate ocroti. Mi-am făcut această datorie față de Cosette. Nu cred că un lucru atît de mic se poate numi o faptă bună; dar dacă e în adevăr o faptă bună, atunci închipuiește-ți că am făcut-o. Ține seama de această circumstanță ușurătoare. Azi Cosette părăsește viața mea, drumurile noastre se des-

part. De azi înainte eu nu mai pot face nimic pentru ea. Este doamna Pontmercy. Soarta i s-a schimbat. Și Cosette câștigă din acest schimb. Toate sînt așa cum trebuie. Cît despre cei șase sute de mii de franci, dumneata nu vorbești de ei, dar eu o iau înaintea gândului dumitale, sînt depuși la bancă. Cum s-a făcut că au ajuns în mîinile mele? Ce interesează? Îi restitui. Nu mi se poate cere nimic. Completez restituirea spunîndu-mi numele adevărat. Și asta mă privește numai pe mine. Îți eu, să știi cine sînt.

Și Jean Valjean îl privi pe Marius în ochi.

Marius simți înăuntrul lui o învălmășeală fără șir. Vîntul soartei suflă cîteodată așa, și ridică asemenea talazuri în sufletul nostru.

Fiecare din noi a avut clipe de tulburare în care totul se împrăstie în sufletul nostru; spunem lucrurile care ne vin pe limbă și care nu sînt totdeauna tocmai acelea pe care ar trebui să le spunem. Unele descoperiri neașteptate nu pot fi îndurate și te amestecă ca o băutură otrăvită. Marius era atît de năucit de situația nouă care i se arăta, încît era gata să vorbească cu acest om, de parcă s-ar fi supărat că-i făcuse o asemenea mărturisire.

— Dar, în sfîrșit, izbucni el, de ce îmi spui mie treaba asta? Cine te silește? Puteai să-ți ții taina pentru dumneata. Nu ești denunțat, nici urmărit, nici încolțit. Trebuie să ai un motiv ca să faci de bunăvoie o mărturisire ca asta. Spune totul! E la mijloc altceva. Cu ce gînd faci mărturisirea asta? Ce te îndeamnă?

— Ce mă îndeamnă? răspunse Jean Valjean cu un glas atît de scăzut și de înnăbușit, încît s-ar fi zis că-și vorbește mai mult lui însuși decît lui Marius. Ce îndeamnă, în adevăr, pe acest ocnaș să vină și să spună: Sînt un ocnaș? Ei bine, da! îndemnul este de neînțeles. E cinstea lui. Iată, nenorocirea mea e un fir pe care îl am aici, în inimă și care mă ține

legat. Firele acestea sînt tari mai ales la bătrîni. Viața întreagă se destramă jur împrejur ; numai ele nu se rup. Dacă aș fi putut să smulg acest fir, să-l rup, să desfac nodul sau să-l tai, să fug undeva departe, aș fi scăpat. Dacă aș fi plecat ; sînt destule poștalioane în strada Boluoy ; voi sînteți fericiți, eu mă duc. Am încercat să rup firul, am tras de el, nu s-a rupt, trebuia să-mi smulg inima o dată cu el. Atunci, mi-am zis : Nu pot trăi altundeva decît aici. Trebuie să rămîn. Ei da, ai dreptate, sînt un dobitoc, de ce să nu rămîn, și atîta tot ? Îmi dați o odaie în casă, doamna Pontmercy mă iubește mult, ea spune acestui jilt : „Deschide-ți brațele“, bunicul dumitale e foarte mulțumit să stăm împreună, mă potrivesc cu el, vom locui cu toții laolaltă, vom mîncea la un loc voi merge la braț cu Cosette... adică cu doamna Pontmercy, iartă-mă, obișnuința, vom trăi sub același acoperămînt, la aceeași masă, la același foc, în fața aceluiași cămin iarna, la aceleași plimbări vara ; asta e voia bună, asta e fericirea, asta e tot. Vom trăi în familie. În familie !

La acest cuvînt, Jean Valjean se făcu sălbatic. În-crucișă brațele, se uită la dușumeaua de sub picioarele lui ca și cum ar fi dorit să despice în ea o prăpastie și glasul i se făcu deodată tunător :

— În familie ! Nu. Nu fac parte din nici o familie. Nu fac parte dintr-a voastră. Nu fac parte din familia oamenilor. Acolo unde lumea se simte la ea acasă, eu sînt de prisos. Există familii, dar nu pentru mine. Eu sînt un nefericit, sînt pe de lături. Avut-am eu părinți ? Aproape că mă îndoiesc. În ziua în care am măritat-o pe fata asta, s-a sfîrșit. Am văzut-o fericită, alături de bărbatul pe care îl iubește, de un bătrînel cumsecade, am văzut o căsnicie între doi îngeri, o casă plină de toate bucuriile, am văzut că e bine și mi-am zis : Tu nu intra ! E

adevărat că puteam să mint; să vă înșel pe toți, să rămân domnul Fauchelevent. Câtă vreme a trebuit să mint pentru ea, am mințit; dar acum ar fi pentru mine, și nu trebuie. Era de ajuns să tac, e adevărat, și totul ar fi mers mai departe. Mă întrebi ce mă silește să vorbesc? O nimica toată: conștiința. Ar fi fost ușor să tac. Mi-am petrecut noaptea încercînd să mă conving că e ușor; mă spovedesc duminică, și ceea ce îți spun e atît de extraordinar, încît ai dreptate; da, da, mi-am petrecut noaptea justificîndu-mă, găsind cele mai bune motive, am făcut tot ce am putut, crede-mă! Dar sînt două lucruri cărora n-am avut ce să le fac; n-am putut rupe firul care mă ține legat de inimă, ținut, înălțat aici, și nici nu l-am putut face să tacă pe acel cineva care îmi vorbește, în șoaptă cînd sînt singur. De aceea am venit să-ți mărturisesc totul în dimineața asta: Tot, sau aproape tot. Sînt și lucruri de prisos care nu mă privesc decît pe mine; le păstrez, așadar, pentru mine. Acum știi tot ce e mai însemnat. Mi-am luat deci taina și ți-am adus-o. Am spintecat-o sub ochii duminică. N-a fost hotărîre ușoară. M-am zbatut toată noaptea. Ah, poate crezi că nu mi-am spus că asta nu e ca afacerea Champmathieu, că ascunzîndu-mi numele nu făceam nimănui rău, că numele de Fauchelevent îmi fusese dat de Fauchelevent însuși ca recunoștință pentru un serviciu pe care i-l făcusem, că puteam să-l păstrez, și că aș fi fericit în această odaie pe care mi-o dați, că n-aș supăra pe nimeni cu nimic, că aș sta în colțișorul meu, și că, în timp ce duminică ai avea-o pe Cosette, eu aș avea gîndul că trăiesc în aceeași casă cu ea. Fiecare și-ar fi avut fericirea cuvenită. Dacă aș fi fost mai departe domnul Fauchelevent, toate ar fi mers bine. Totul, afară de sufletul meu. Eram înconjurat de bucurie, numai în străfundul sufletului meu era

întuneric. Nu e destul să fii fericit, trebuie să fii și mulțumit. Aș fi rămas domnul Fauchelevent, mi-aș fi ascuns adevăratul chip, aș fi avut o taină față de înflorirea voastră, aș fi fost întunecat în mijlocul luminii voastre, aș fi adus oca în casa voastră pe tăcute, m-aș fi așezat la masă cu gândul că, dacă ați ști cine sînt m-ați alunga, m-aș fi lăsat slujit de servitori care, dacă ar fi știut, și-ar fi zis : „Ce grozăvie !“ V-aș fi atins cu cotul de care aveți dreptul să vă feriți, v-aș fi furat strîngerile de mînă. Ar fi trebuit să vă împărțiți respectul între un păr alb vrednic de cinste și un păr alb pîngărit ; în cele mai intime ceasuri ale voastre, cînd toate inimile s-ar fi crezut deschise pînă în fund unele față de altele, cînd am fi fost toți patru laolaltă, bunicul vostru, voi doi și cu mine, ar fi fost între noi un necunoscut. Aș fi fost alături de voi toată viața voastră, avînd ca singură grijă să nu ridic niciodată lespeda care închide taina mea grozavă, și în chipul ăsta eu, un mort, m-aș fi băgat între voi, oameni vii. Pe ea aș fi osîndit-o pe viață să fie fata mea. Dumneata, Cosette și cu mine am fi fost trei capete sub aceeași tichie de ocaș ! Nu te înfiori ? Sînt cel mai zdrobit dintre oameni ; aș fi fost cel mai nelegiuit. Și fără-delegea asta aș fi săvîrșit-o zilnic ! Și minciuna aș fi repetat-o zilnic ! Și pîcla asta aș fi avut-o pe față în toate zilele. V-aș fi molipsit zilnic de pîngărirea mea ; zilnic, pe voi, scumpii mei, pe voi, copiii mei, pe voi, nevinovații mei ! Nu e nimic să taci ! E lesne să-ți ții gura ? Nu, nu e lesne. Există o tăcere care minte. Și minciuna mea, și înșelătoria mea, și ticăloșia mea și lașitatea mea, și trădarea mea, și fărădelegea mea le-aș fi sorbit strop cu strop, le-aș fi scuipat și le-aș fi băut din nou, aș fi sfîrșit la miezul nopții și aș fi început din nou dimineata, aș fi mințit spunînd și „bună ziua“ și „bună seara“, și aș fi dormit

pe minciună, aş fi mâncat-o cu pâine, şi m-aş fi uitat în ochii Cosettei, şi aş fi răspuns la zîmbetul îngेरului cu zîmbetul osînditului, şi aş fi fost un ticălos mîrşav ! Şi pentru ce ? Ca să fiu fericit ? Am eu dreptul să fiu fericit ? Sînt în afară de viaţă, domnule !

Jean Valjean se opri. Marius asculta. Asemenea înlănţuiri de gînduri şi frămîntări nu pot fi întreprinse. Jean Valjean vorbi iar încet, dar glasul nu-i mai era înnăbuşit, ci grozav :

— Mă întrebi de ce vorbesc ? Nu sînt nici denunţat, nici urmărit, nici încolţit, cum spuneai dumneata. Ba da, sînt denunţat ! Ba da, sînt urmărit ! Ba da, sînt încolţit ! De cine ? De mine ! Eu singur îmi stăvilesc drumul şi mă tîrăsc, şi mă împing, şi mă arestez, şi mă execut, şi cînd eşti propriul tău prizonier nu mai scapi. Şi apucîndu-şi haina cu mîinile, o trase spre Marius : Uită-te la mîna asta, continuă el. Nu crezi că ţine gulerul în aşa fel încît n-o să-i mai dea drumul ? Conştiinţa însă ţine şi mai bine. Dacă vrei să fii fericit, domnule, trebuie să nu înţelegi ce e datoria ; de îndată ce ai înţeles-o, e neînduplecată. S-ar zice că pedepseşte pe cine o înţelege ; dar nu, ea te răsplăteşte, pentru că te aruncă într-un iad în care îl simţi alături de tine pe Dumnezeu. Abia ţi-ai smuls şi sfîrtecat măruntaiele, că te-ai şi împăcat cu tine însuţi. Şi cu un glas sfîşietor, adăugă : Domnule Pontmercy, pare de necrezut, dar sînt un om cinstit. Înjosindu-mă în ochii dumitale mă înalţ într-ai mei. Mi s-a mai întîmplat o dată, dar a fost mai puţin dureros ; a fost o nimica toată. Da, sînt un om cinstit. Şi n-aş mai fi fost dacă, din greşeala mea, ai fi continuat să mă stimezi ; acum cînd mă dispreţuieşti, sînt cinstit. Mă apasă această fatalitate : neputînd niciodată decît să fur consideraţia ce mi se arată, consideraţia asta mă umileşte şi mă stri-

vește lăuntric ; ca să mă respect, trebuie să fiu disprețuit. Numai așa mă pot ridica. Sînt un osîndit care ascultă de conștiința lui. Știu că ceea ce spun e ciudat. Dar ce vrei să fac ? Asta e ! M-am legat de mai multe ori față de mine însumi ; și rămîn legat. Sînt unele întîlniri care ne leagă, sînt unele întîmplări care implică îndatoriri. Vezi, domnule Pontmercy, mi s-au întîmplat multe.

Jean Valjean mai tăcu puțin, înghițindu-și saliva cu greu, ca și cum vorbele îi lăsaseră un gust amar, și urmă :

— Cînd duci în spinare o asemenea grozăvie, nu ai dreptul să o împarți cu alții fără ca ei s-o știe, nu ai dreptul să-i molipsești de ciumă, nu ai dreptul să-i faci să alunece în prăpastie fără ca ei să bage de seamă, nu ai dreptul să lași să fluture peste ei bluza ta roșie, nu ai dreptul să încurci în ascuns fericirea altuia cu mizeria ta. E dezgustător să te atingi de cei sănătoși, pe întuneric, cu ulcerul tău nevăzut. Degeaba mi-a împrumutat Fauchelevent numele lui, nu am dreptul să mă servesc de el ; el a putut să mi-l dea, dar eu n-am putut să-l iau. Un nume este un om. După cum vezi, domnule, cu toate că sînt țaran, am citit cîte ceva, am gîndit cîte ceva și îmi cam dau seama de viață. După cum vezi, vorbesc binișor. Mi-am făcut o educație, a mea... da, cine șterpelește un nume și se acoperă cu el, e necinstit. Simple litere din alfabet, dar și ele se fură ca banii și ceasul. Să fiu o semnătură falsă în carne și oase, să fiu o cheie falsă însufletită, să intru în casa unor oameni cinstiți cu iarba fiarelor, să nu mai privesc niciodată drept, ci să mă uit pe furiș, să fiu mirșav în sufletul meu, nu ! nu ! nu ! Mai bine să suferi, să sîngerezi, să plîngi, să-ți jupoi pielea de pe trup cu propriile tale unghii, să-ți petreci nopțile zvîrcolindu-te de teamă, să-ți muști trupul și sufletul.

Iată pentru ce îți spun toate acestea! Cu inima deschisă, cum ai spus dumneata. Răsuflă greu și aruncă un ultim cuvânt. Altădată, ca să trăiesc, am furat o pâine; azi, ca să trăiesc, nu vreau să fur un nume.

— Ca să trăiești! Întrerupse Marius. N-ai nevoie de numele acesta ca să trăiești?

— Știu eu ce vreau să spun, răspunse Jean Valjean, ridicînd și lăsînd capul încet de mai multe ori la rînd.

Urmă o tăcere. Tăceau amîndoi, fiecare înecat într-un noian de gânduri. Marius se așezase lîngă o masă și își sprijinea bărbia în palmă. Jean Valjean umbla încoace și încolo. Se opri în fața unei oglinzi și rămase nemișcat. Apoi, ca și cum ar fi răspuns unui gând lăuntric, zise privind oglinda în care nu se vedea:

— Pe cînd acum mă simt ușurat.

Începu iar să meargă și ajunse la celălalt capăt al salonului. În clipa cînd se întoarse, băgă de seamă că Marius îl privea cum umblă. Atunci îi spuse cu glas ciudat:

— Îmi tîrăsc puțin piciorul. Acum înțelegi de ce. Apoi se întoarse cu totul spre Marius. Și acum, domnule, închipuiește-ți ceva: n-am spus nimic, am rămas domnul Fauchelevent, mi-am luat locul aici, sînt de-ai casei, sînt în odaia mea, am fost la gustarea de dimineață, în papuci, seara ne ducem toți trei la un spectacol, o însoțesc pe doamna Pontmercy la Tuilerii și în Piața Royale, sîntem împreună, mă credeți semenul vostru; într-o bună zi, sînt aici, sînteți aici, stăm de vorbă, rîdem și deodată auziți o voce strigînd: Jean Valjean! și iată că mîna înspăimîntătoare a poliției iese din întuneric și îmi smulge deodată masca!

Tăcu încă o dată. Marius se ridicase tremurînd. Jean Valjean reluă :

— Ce spui despre asta ?

Tăcerea lui Marius îi răspunse.

Jean Valjean urmă :

— Vezi bine că am dreptate să nu tac. Fii fericit, rămîi în înaltul cerului, fii îngerul unui înger, rămîi în lumină, mulțumindu-te cu atît, și nu te îngrijora de felul în care un biet osîndit se apucă să-și sfîșie pieptul și să-și facă datoria ; ai în fața dumitale un mizerabil, domnule !

Marius străbătu încet salonul și, cînd fu lîngă Jean Valjean, îi întinse mîna. Dar Marius trebui singur să-ia mîna, care nu se mișca. Jean Valjean nu se împotrivi, și lui Marius i se păru că strînge o mîna de marmură.

— Bunicul meu are mulți prieteni, zise Marius. Îți voi obține iertarea.

— E-n zadar, răspunse Jean Valjean. Sînt crezut mort, e destul. Morții nu sînt ținuți sub supraveghere. Trebuie numai să putrezească în liniște. Moartea e același lucru ca iertarea. Și, desfăcîndu-și mîna din mîna lui Marius, adăugă cu un fel de mîndrie neînduplecată : De altfel, îndeplinirea datoriei este prietena mea și nu am nevoie decît de o singură iertare, de iertarea conștiinței mele.

În aceeași clipă, la capătul celălalt al salonului, ușa se deschise și chipul Cosettei se ivi în deschizătură. Nu i se vedea decît fețișoara drăgălașă, era fermecător de nepieptănată, avea pleoapele încă pline de somn. Făcu mișcarea unei păsări care își scoate capul din cuib, își privi mai întîi bărbatul, apoi pe Jean Valjean și le strigă rîzînd, cu un zîmbet de floare :

— Mă prind că vorbiți politică. Ce prostie, în loc să stați cu mine !

Jean Valjean tresări.

— Cosette !... îngăimă Marius.

Și se opri. Parcă erau doi vinovați.

Cosette, strălucitoare, continua să-i privească pe amândoi, unul după altul. Prin ochii ei treceau lumini de rai.

— V-am prins în flagrant delict, zise Cosette. Am auzit prin ușă pe tata Fauchelevent spunând : „Conștiința... datoria...” Asta nu e decît politică. Nu vreau. Nu trebuie să vorbiți politică chiar de a doua zi. Nu se cade !

— Te înșeli, Cosette ! răspunse Marius. Vorbim despre afaceri. Vorbim de cel mai bun plăsament ce se poate găsi pentru cei șase sute de mii de franci ai tăi...

— Nu e numai atît, întrerupse Cosette. Vin și eu. Vreți ?

Și, trecînd pragul, intră în salon. Era îmbrăcată cu o rochie de casă albă și lungă cu mii de cute și cu mîneci largi, care pornea de la gît și-i cădea pînă la călcîie. Numai în cerurile de aur ale vechilor tablouri gotice sînt asemenea veșminte îngerești, ferme-cătoare.

Se privi din cap pînă în picioare într-o oglindă mare, apoi izbucni, cu un glas plin de încîntare :

— A fost odată un rege și o regină. Ah, cît sînt de mulțumită ! Spunînd aceste cuvinte, făcu o plecăciune în fața lui Marius și a lui Jean Valjean. Uite, am să mă așez lîngă voi pe un jilt ; peste jumătate de oră mîncăm ; n-aveți decît să vorbiți ce vreți, știu că bărbații trebuie să vorbească, am să fiu foarte cuminte.

Marius îi luă brațul și îi spuse cu dragoste :

— Vorbim despre afaceri.

— Bine că mi-am adus aminte, răspunse Cosette. Cînd am deschis fereastra odăii mele, am văzut o

mulțime de paiate¹ în grădină. Păsărele nu măști. Azi e miercurea păsărilor ; dar nu e și pentru păsări.

— Ți-am spus că vorbim despre afaceri. Du-te, micuță Cosette, lasă-ne o clipă ! Vorbim de cifre. Te-ar plictisi.

— Ai o cravată foarte drăguță în dimineața asta, Marius. Ești foarte elegant, domnule. Nu, n-o să mă plictisească.

— Te asigur că o să te plictisească.

— Nu, dacă sînteți voi. N-o să vă înțeleg, dar vă ascult. Cînd asculți vocile iubite, nu e nevoie să înțelegi cuvintele. Nu vreau decît să fim împreună. Rămîn cu voi, și gata !

— Draga mea Cosette ! Nu se poate !

— Nu se poate ? !

— Da.

— Așa ? reluă Cosette. V-aș fi spus cîteva noutăți. V-aș fi spus că bunicul doarme încă, că mătușa e la liturghie, că soba din odaia tatei Fauchelevent scoate fum, că Nicolette a chemat un coșar, că Toussaint și Nicolette s-au și certat, că Nicolette rîde de bîlbîiala Toussaintei. Dacă e așa, nu veți afla nimic. A, nu se poate ? Atunci și eu, domnule, ai să vezi că spun și eu : „Nu se poate“ : Cine va fi în pierdere ? Te rog, Marius dragă, lasă-mă aici cu voi doi !

— Ți jur că trebuie să fim singuri.

— Bine, dar ce, eu parcă sînt cineva ?

Jean Valjean nu rostea nici un cuvînt. Cosette se întoarse către el.

— Mai întîi tată, vreau să vîi să mă săruți. Ce stai așa, fără să spui nimic, în loc să fii de partea mea ? Ce fel de tată am eu ? Vezi bine că sînt foarte

¹ În franțuzește : *pierrot* (paiată) denumire pentru vrăbii : în text, joc de cuvînte. *Pierrot* — paiată din comedie și circ.

nenorocită în căsnicie. Bărbatu-meu mă bate. Hai, sărută-mă numaidecât !

Jean Valjean se apropie.

Cosette se întoarce spre Marius.

— Pe dumneata nu pot să te sufăr, îi spuse ea.
Apoi întinse fruntea spre Jean Valjean.

Jean Valjean înaintă un pas spre ea.

Cosette se trase un pas îndărăt.

— Tată, ești palid. Nu cumva te supără brațul ?

— S-a vindecat, răspunse Jean Valjean.

— Poate n-ai dormit bine ?

— Nu.

— Nu cumva ești trist ?

— Nu.

— Sărută-mă. Dacă ești sănătos, dacă dormi bine, dacă ești mulțumit, nu te cert.

Și din nou îi întinse fruntea.

Jean Valjean sărută fruntea aceea pe care juca o rază cerească.

— Zîmbește !

Jean Valjean se supuse. Surîse însă ca o stafie.

— Acum apără-mă împotriva bărbatului meu.

— Cosette !... zise Marius.

— Supără-te, tată ! Spune-i că trebuie să rămîn. Puteți foarte bine vorbi și în fața mea. Credeți, prin urmare, că sînt foarte proastă. E uimitor ceea ce îmi spuneți ; afaceri, să pui banii la o bancă, mare lucru ! Bărbații fac pe misterioșii pentru nimica toată. Vreau să rămîn. Sînt foarte drăguță în dimineța asta. Uită-te la mine, Marius !

Se uită la Marius cu o încîntătoare ridicare din umeri, cu un fel de îmbufnare drăgălașă. Un fel de fulger trecu prin aceste două ființe. N-avea nici o însemnătate că mai era cineva de față.

— Te iubesc ! spuse Marius.

— Te ador ! răspunse Cosette.

Și se îmbrățișară fără să se poată opri.

— Acum, reluă Cosette, îndreptînd o cută la rochia de casă și cu o mutrișoară biruitoare, acum rămîn.

— Asta nu, răspunse Marius cu glas rugător. Avem ceva de sfîrșit.

— Tot nu ?

Marius rosti cu gravitate :

— Crede-mă, Cosette, că nu se poate.

— A, iei vocea dumitale de bărbat, domnule. Bun, am plecat. Dumneata, tată, nu m-ai sprijinit. Domnule soț, domnule tată, sînteți niște tirani ! Mă duc să-i spun și bunicului. Dacă vă închipuiți că am să mai vin înapoi, să vă fac temenele, vă înșelați. Sînt destul de mîndră. Acum vă aștept eu. O să vedeți cum o să vă plictisiți fără mine. Am plecat, așa vă trebuie !

Și ieși.

După două clipe, ușa se deschise din nou, obraji ei proaspeți și trandafirii se strecurară încă o dată între canaturile ușii și Cosette le strigă :

— Sînt foarte supărată.

Ușa se închise iar și iar se făcu întuneric.

Totul fu ca o rază de soare rătăcită, care, fără să știe, străbătuse deodată noaptea.

Marius se încredință că- ușa fusese bine închisă.

— Biata Cosette ! șopti el. Cînd va afla...

Ia acest cuvînt, Jean Valjean tremură din toate măduarele. Se uită țintă la Marius, cu o privire rătăcită.

— Cosette ! Da, da, e adevărat, ai să-i spui tot Cosettei. E drept. Uite, nici nu mă gîndesc la asta. Sîntem în stare de un anumit lucru și nu sîntem de altul. Domnule, te rog, te implor, domnule, jură-mi pe ce ai mai sfînt, că nu-i vei spune nimic. Nu e destul că știi dumneata ? Eu am putut spune tot ne-

silit de nimeni, aş fi spus universului, lumii întregi, îmi era totuna. Dar ea nu ştie ce e asta, ar înspăimînta-o. Un ocaş ! Ar trebui să-i explici, să-i spui : „E un om care a fost osîndit la muncă silnică“. A văzut cîndva trecînd un şir de condamnaţi. Oh, Dumnezeu !

Se prăbuşi într-un jilt şi îşi ascunse faţa în mîini. Nu se auzea nimic, dar se ghicea că plînge după tresăririle umerilor. Era un plîns tăcut, un plîns îngrozitor.

Suspînul e un fel de înnăbuşire. Fu cuprins de un tremur nemaipomenit ; se lăsa pe spătarul jiltului ca şi cum ar fi vrut să respire, cu braţele atîrnînd în jos şi Marius îi văzu faţa scaldată în lacrimi şi îl auzi şoptind atît de încet, încît glasul părea că porneşte dintr-o adîncime fără fund :

— Oh, aş vrea să mor !

— Fii liniştit ! spuse Marius. Îţi voi păstra taina numai pentru mine.

Şi, mai puţin înduioşat decît ar fi trebuit, dar silit de un ceas să se obișnuiască cu ceva neaşteptat şi îngrozitor, văzînd cum treptat-treptat domnul Fauchelevent e înlocuit sub ochii lui de ocaş, cuprins încetul cu încetul de această realitate înfiorătoare şi adus de desfăşurarea firească a lucrurilor să simtă distanţa care se aşezase între acest om şi el, Marius adăugă :

— Mi-e cu neputinţă să nu-ţi spun un cuvînt despre suma pe care mi-ai dat-o cu atîta încredere şi cinste. E o faptă corectă. Se cuvine să primeşti pentru ea o răsplată. Fixează suma dumneata însuţi şi se va plăti. Nu te teme să ceri oricît de mult.

— Îţi mulţumesc, domnule, răspunse Jean Valjean cu blîndeţe. Rămase o clipă pe gînduri, trecîndu-şi în neştire vîrfurile arătătorului peste unghia degetului

mare, apoi glăsui : Totul este aproape sfîrşit. Îmi mai rămîne un lucru...

— Care ?

Jean Valjean şovăi pentru ultima oară şi cu glas stîns, aproape fără răsufare, bîlbîi mai mult decît spuse :

— Acum cînd ştii, dumneata care eşti stăpîn, crezi că nu trebuie s-o mai văd pe Cosette ?

— Cred că ar fi mai bine, răspunse rece Marius.

— N-am s-o mai văd, şopti Jean Valjean.

Şi se îndreptă spre uşa.

Puse mîna pe clanţa, uşa se întredeschise. Jean Valjean o deschise atît cît se poată trece, rămase o clipă nemişcat, apoi o închise din nou şi se întoarse spre Marius.

Nu mai era palid, era galben ca ceara. Nu mai avea lacrimi în ochi, ci un fel de flăcără tragică.

Vocea îi era din nou ciudat de liniştită.

— Uite, domnule, zise el, dacă îngădui, voi veni s-o văd. Să ştii că doresc mult. Dacă n-aş fi ţinut s-o văd pe Cosette, nu ţi-aş fi făcut mărturisirea pe care ţi-am făcut-o, aş fi plecat ; dar vrînd să rămîn unde este Cosette, şi să continuu s-o văd, a trebuit să-ţi spun cînsuit totul. Pricepi ce vreau să spun, nu-i aşa ? E un lucru care se înţelege. Vezi dumneata, sînt mai bine de nouă ani de cînd o am lîngă mine. Am locuit întîi în dărăpănătura aia din boulevard, apoi la mînăstire, apoi lîngă Luxembourg. Acolo ai văzut-o dumneata întîia oară. Îţi aminteşti de pălăria ei de catifea albastră ? Am fost pe urmă în cartierul Invalizilor, unde aveam un grilaj şi o grădină. Strada Plumet. Locuiam într-o curticică dosnică, de unde o ascultam cîntînd la pian. Asta e viaţa mea. Nu ne despărţeam niciodată. Asta a ţinut nouă ani şi cîteva luni. Eram ca şi tatăl ei, iar ea era copilul meu. Nu ştiu dacă mă înţelegi domnule Pontmercy, dar

ar fi greu să plec acum, să n-o mai văd, să nu mai vorbesc cu ea, să nu mai am nimic. Dacă nu-miiei în nume de rău, voi veni din cînd în cînd s-o văd pe Cosette. Nu voi veni prea des. Și nu voi sta mult. Ai putea spune să fiu primit în odăița aceea mică de la parter. Aș intra și pe ușa din dos, a servitorilor, dacă nu s-ar mira nimeni. E mai bine, cred, să intru pe unde intră toată lumea. Domnule, în adevăr, aș mai vrea s-o văd puțin pe Cosette. Cîț vei vrea dumneata de rar. Pune-te în locul meu! Atît mai am. Și apoi trebuie să băgăm de seamă. Dacă n-aș mai veni de loc, ar bate la ochi, ar părea ciudat. De pildă, uite ce pot face, am să vin seara, cînd începe să se înnopteze.

— Ai să vii în fiecare seară, zise Marius, și Cosette are să te aștepte.

— Ești bun, domnule, rosti Jean Valjean.

Marius îl salută pe Jean Valjean, fericirea duse deznădejdea pînă la ușa și cei doi bărbați se despărțiră.

II

TAINELE PE CARE LE POATE CUPRINDE O DESTAINUIRE

Marius era foarte tulburat.

Răceala pe care o simțise totdeauna față de omul lîngă care o vedea pe Cosette i se lămurise acum. Făptura asta avea ceva enigmatic, pe care îl simțea instinctiv. Această enigmă era cea mai urîtă dintre rușini, era ocna. Domnul Fauchelevent era osînditul Jean Valjean.

Descoperirea bruscă a unei asemenea taine în mijlocul fericirii lui, semăna cu găsirea unui scorpion într-un cuib de turturele.

Fericirea lui Marius și a Cosettei era supusă de azi înainte la această vecinătate? Era un fapt îm-

plinit ? Acceptarea omului acestuia făcea parte din căsătoria încheiată ? Nu mai era nimic de făcut ?

Marius se căsătorise și cu osînditul ?

Zadarnic te-ai încununat cu lumină și bucurie, zadarnic ai gustat ceasul de purpură al vieții, dragostea fericită, astfel de zguduiri ar sili să tremure chiar un arhanghel în extazul lui, chiar un semizeu în gloria lui.

Așa cum se întâmplă totdeauna în astfel de schimbări neașteptate, Marius se întreba dacă nu greșise el însuși cu ceva. Ar fi trebuit să bănuie ceva ? Să fie mai prudent ? Se zăpăcise fără să vrea ? Poate că da, puțin. Se azvîrlise, fără să aibă grijă de ce se petrecea în jurul lui, în această aventură de dragoste care dusesse la căsătoria cu Cosette ? Băgă de seamă — așa cum bagi de seamă treptat, uitîndu-te la tine însuși — că viața ne schimbă încetul cu încetul, că latura himerică și vizionară a naturii lui, ca o ceață lăuntrică proprie multor ființe omenești, crește cînd se află pe culmile patimii și ale durerii, schimbă temperatura sufletului și năpădește ființa omenească întreagă, înecînd în beznă conștiința. Am arătat de mai multe ori acest element caracteristic al personalității lui Marius. Își amintea că, îmbătat de dragoste în strada Plumet, în timpul celor șase sau șapte săptămîni de extaz, nu-i spusese nimic Cosettei despre drama neînțeleasă din cocioaba Gorbeau, în care victima se încapățînase atît de ciudat să tacă în timpul luptei și să evadeze apoi. Cum s-a făcut că nu-i spusese Cosettei nici un cuvînt despre treaba asta ? Faptul era totuși atît de apropiat și de înspăimîntător ! Cum se făcuse că nu-i pomenise nici numele Thénardierilor și mai ales de ziua în care o întîlnise pe Éponine ? Acum îi era greu să-și lămurească tăcerea lui de atunci. Totuși își da seama de toate. Își amintea de zăpăceala lui, de ameteala pe care i-o da Cosette, de dragostea care sorbea tot, de acea contopire și înăl-

țare a amîndurora spre ideal și își amintea poate și de cîtimea imperceptibilă de rațiune care se amesteca în starea aceea violentă și încîntătoare a sufletului, de instinctul cețos și înnăbușit care-l împingea să ascundă și să șteargă în amintire acea aventură înfricoșătoare, de a cărei atingere se temea, în care nu voia să aibă nici un rol, de care se ferea și în care el nu putea fi nici povestitor, nici martor, fără să acuze. De altfel, aceste cîteva săptămîni fuseseră un fulger : nu avuseseră timp de altceva decît de dragoste. În sfîrșit, socotind, răsturnînd și cercetînd totul, dacă i-ar fi povestit Cosettei despre capcana Gorbeau, dacă i-ar fi spus numele Thénardierilor, chiar dacă el ar fi descoperit că Jean Valjean este un ocnaș, care ar fi fost urmările ? Toate acestea l-ar fi schimbat pe el, pe Marius, ar fi schimbat-o pe ea, pe Cosette ? Ar fi dat îndărăt ? Ar fi iubit-o mai puțin ? N-ar mai fi luat-o în căsătorie ? Nu. Ar fi schimbat asta ceva în ceea ce se întîmplase ? Nu. Nimic deci de regretat, nimic de imputat sieși. Totul era cum trebuie. Există un Dumnezeu al acestor îmbătați pe care îi numim îndrăgostiți. Marius urmase orbește drumul pe care l-ar fi ales și văzînd. Dragostea îl legase la ochi ca să-l ducă unde ? În rai.

Dar acest rai era de azi înainte vecin cu iadul.

Vechea răceală a lui Marius pentru omul acesta, pentru acest Fauchelevent devenit Jean Valjean, era acum amestecată cu groază.

Trebuie să spunem însă că în această groază se afla și oarecare milă și chiar o anumită surprindere.

Hoțul ăsta, hoțul ăsta recidivist, dăduse înapoi banii. Și ce sumă ? Șase sute de mii de franci. El singur știa despre ei. Putea să-i păstreze, îi restituise pe toți. Apoi își destăinuise el însuși situația. Nimic nu-l silea s-o facă. Dacă se știa acum cine era, se știa prin el. În mărturisirea lui era mai mult decît

acceptarea unei umilinte, era acceptarea primejdiei. Pentru un condamnat o mască nu e o mască, ci un adăpost. El dăduse cu piciorul acestui adăpost. Un nume fals înseamnă siguranță; el azvîrlise acest nume fals. Putea el, ocnașul, să se ascundă pentru totdeauna într-o familie cinstită? Se împotrivise acestei ispite. Și din ce pricină? Din scrupul de conștiință. O mărturisise el însuși cu glasul convingător al adevărului. La urma urmei, oricine ar fi fost acest Jean Valjean, era fără îndoială o conștiință care se deștepta. Începuse în el o tainică dorință de răscumpărare, și, după cum se vedea, scrupulul era stăpîn de mult pe acest om. Asemenea criterii despre ce e drept și bine nu sînt proprii firilor de rînd. Deșteptarea conștiinței este marea suferință.

Jean Valjean era sincer. Această sinceritate, vădită, pipăibilă, de netăgăduit, evidentă prin însăși durerea pe care i-o pricinuia, făcea ca informațiile să nu mai folosească la nimic și ca tot ceea ce spunea omul acesta să capete autoritate. Pentru Marius se întîmplă o răsturnare ciudată de situații. Ce răspîndea domnul Fauchelevent? Neîncrederea. Ce răspîndea Jean Valjean! Încrederea.

Marius alcătui, cufundat în gînduri, bilanțul tainic al acestui Jean Valjean, constată activul, constată pasivul și încercă să ajungă la cumpănirea lor. Dar totul era ca o furtună. Marius, încercînd să-și facă o părere limpede despre omul acesta, și urmărind ca să zicem așa, pe Jean Valjean pînă în fundul gîndirii lui, îl pierdea din vedere și-l găsea din nou, ca într-o ceață nedeslușită.

Banii dați înapoi cu cinste, mărturisirea deschisă, erau o notă bună. Erau ca un luminis într-un nor negru, chiar dacă norul se întuneca iar.

Oricît de tulburi erau amintirile lui Marius, tot mai păstra o umbră din ceea ce se petrecuse.

Ce era în adevăr, aventura din podul Jondrette ? Pentru ce, la sosirea poliției, acel om, în loc să se plîngă, fugise ? Acum Marius găsea răspuns. Pentru că omul era un recidivist fugit de sub osîndă.

Altă întrebare : Pentru ce acest om venise în baricadă ? Abia acum revedea Marius, își amintea, limpede ce fusese : amintirea ieșise la iveală în emoțiile acestea ca scrisul cu cerneală simpatică la foc. Venise în baricadă. Dar nu ca să lupte. Ce venise să facă acolo ? La această întrebare răspundea vedenia care se ridica în fața lui : Javert. Marius își amintea acum foarte bine grozavul chip al lui Jean Valjean care îl tîra afară din baricadă pe Javert, legat burduf, și auzea încă de după colțul străduței Mondétour groaznicul pocnet de pistol. Era, pesemne, o ură veche între spion și ocnaș. Se stînjeau unul pe altul. Jean Valjean se urcase pe baricadă ca să se răzbune. Sosise însă prea tîrziu. Știa probabil că Javert e prizonier. Vendeta corsicană a pătruns în anumite străfunduri ale societății, unde s-a statornicit ca lege ; e atît de simplă, încît nu uimește nici sufletele pe jumătate întoarse către bine ; și sufletele acestea sînt astfel făcute, încît un criminal pe cale să se pocăiască poate fi scrupulos față de furt, dar nu față de răzbunare. Jean Valjean îl ucisese pe Javert. Cel puțin, se pare că așa fusese.

În sfîrșit o ultimă întrebare, dar asta fără răspuns. Marius o simțea ca pe un clește. Cum se făcuse că viața lui Jean Valjean se învecinase atît de mult cu a Cosettei ? Ce însemna acest joc de neînțeles al soartei, care pusese laolaltă acest copil cu un asemenea om ? Există, așadar, și lanțuri pentru doi, făurite în cer ? Și lui Dumnezeu îi place să împerecheze îngerul cu demonul ? Crima și nevinovăția pot, așadar, să fie tovarășe de locuință în ocna tainică a mizeriei ? În această perindare de osîndiți care este soarta ome-

nească două frunți pot trece una lângă alta, una neștiutoare, alta înfricoșată, una scăldată în lumina dumnezeiască a zorilor, alta vestejită pentru totdeauna de licărirea unui fulger veșnic ? Cine a putut hotărî o astfel de împerechere neînțeleasă ? În ce fel, datorită cărei minuni s-a putut înfiripa conviețuirea acestui înger cu bătrînul ocnaș ? Cine a putut lega mielul de lup și, lucru mai de neînțeles, pe lup de miel ? Pentru că lupul îl iubea pe miel, pentru că ființa sălbatică o adora pe ființa slabă, pentru că timp de nouă ani, îngerul se sprijinise de monstru. Copilăria și adolescența Cosettei, nașterea ei, creșterea ei feciorelnică către viață și soare fuseseră ocrotite de un devotament hîd. Aici întrebările se desfăceau în mii de alte întrebări neînțelese. În adîncul prăpăstiilor se deschideau alte prăpăstii, și Marius nu se mai putea apleca asupra lui Jean Valjean fără să ametească. Cine era acest om ? O prăpastie ?

Bătrînele simboluri ale genezei sînt veșnice ; în societatea omenească, așa cum este ea, pînă în ziua cînd o lumină mai puternică o va preface, există totdeauna doi oameni, unul deasupra tinei și altul dedesubtul ei ; cel care urmează binele este Abel ; cel care urmează răul este Cain. Dar acest Cain duios cine e ? Ce este cu tîlharul acesta pierdut în adorația unei fecioare, veghind asupra ei, crescînd-o, păzind-o, făcînd-o o faptură demnă și înfășurînd-o, el, cel lipsit de curățenie, de puritate ? Ce înseamnă această mocirlă care cîntise nevinovăția fără s-o păteze ? Cine era acest Jean Valjean care făcuse educația Cosettei ? Ce era cu acest chip al negurii care n-avea decît o singură grijă : să ferească de orice umbră și de orice nor răsăritul unui luceafăr.

Aceasta era taina lui Jean Valjean ; aceasta era taina lui Dumnezeu.

În fața îndoitei taine, Marius da înapoi. Una îl liniștea puțin în privința celeilalte. Dumnezeu era în întâmplarea aceasta tot atât de vădit ca Jean Valjean. Dumnezeu își are uneltele lui. Se slujește de unealta care vrea. Nu e răspunzător în fața omului. Cunoaștem noi felul de a lucra al lui Dumnezeu? Jean Valjean se ostenise pentru creșterea Cosettei; cât de cât, el făurise acest suflet. Era de netăgăduit. Da, și apoi? Făurarul era groaznic, dar lucrul lui era minunat. Dumnezeu face minuni după bunul lui plac. O zidise pe încântătoarea Cosette și îl întrebuințase ca zidar pe Jean Valjean. Îi plăcuse să-și aleagă un colaborator ciudat. Putem noi să-l tragem la răspundere? Pentru întâia oară băligarul ajută primăvara să nască trandafirul?

Marius își răspundea singur la întrebări și se simțea mulțumit de răspunsuri. În toate împrejurările pe care le-am arătat, nu îndrăznise să-l constrângă pe Jean Valjean, fără să-și mărturisească lui însuși că nu îndrăznea. O adora pe Cosette, era a lui, Cosette era minunat de curată. Asta îi ajungea. De ce altă lămurire era nevoie? Cosette era o lumină. Lumina mai are nevoie să fie luminată? Avea tot; ce-și putea dori? Totul nu e destul? Chestiunile personale ale lui Jean Valjean nu-l priveau. Aplecându-se peste umbra fatală a acestui om, se agăța de declarația solemnă a nefericitului: „Nu sînt nici un fel de rudă cu Cosette. Acum zece ani nici nu știam că există.”

Jean Valjean era un trecător. El singur o spusese. Va să zică, era în trecere. Oricine ar fi fost el, rolul i se încheiase. De acum încolo Marius avea să îndeplinească poruncile providenței pe lângă Cosette. Cosette se născuse numai ca să-și găsească în azur semenul, iubitul, soțul, bărbatul ceresc. Luîndu-și

zborul, Cosette, înaripată și strălucind, își lăsa jos, pe pământ, crisalida goală și hîdă, pe Jean Valjean.

Cu orice gânduri se va fi muncit Marius, se întorcea mereu la un fel de groază față de Jean Valjean. Poate o groază sfîntă, pentru că, așa cum am spus, simțea un *quid divinum*¹ în acest om. Dar, orice ar fi făcut și oricît ar fi căutat să justifice situația, trebuia mereu să ajungă aici : era un ocnaș ; cu alte cuvinte, ființa care, pe scară socială, n-are loc, pentru că se află sub cea din urmă treaptă. După omul cel mai josnic vine și ocnașul. Ocnașul nu mai e semenul celor vii. Legea l-a dezbrăcat de toată cîrta de omenie pe care o poate smulge unui om. În chestiunile penale, Marius, deși democrat, rămăsese la o concepție neînduplecată, și păstra despre cei loviți de lege toate ideile legii. Trebuie să spunem că nu progresase în toate privințele. Nu ajunsese să deosebească între ceea ce e scris de om și ceea ce e scris de Dumnezeu, între lege și drept. Nu cercetase și nu cîntărise de loc dreptul pe care și-l ia omul de a dispune de irevocabil și de ireparabil. Nu era revoltat de cuvîntul „pedeapsă”. I se părea firesc ca anumite încălcări ale legii să fie urmate de pedepse veșnice și înțelegea osînda socială ca pe un mijloc de civilizare. Așa judeca acum, deși avea poate să progreseze mai tîrziu, datorită firii lui bune și substanței lui alcătuite din progres latent.

Avînd această concepție, Jean Valjean îi păru hidos și respingător. Era un blestemat. Era un ocnaș. Cuvîntul acesta suna pentru el ca o trîmbiță a judecății ; și, după ce-l măsura îndelung pe Jean Valjean, își întoarse privirea de la el. *Vade retro !*²

Trebuie să recunoaștem și să stăruim asupra faptului că Marius, întrebîndu-l mereu pe Jean Valjean

¹ Ceva dumnezeiesc (lat.)

² Înapoi ! (Lat.).

pînă ce acesta îi spusese : „Mă spovedesc dumitale“, nu-i pusese totuși două sau trei întrebări hotărîtoare. Nu că nu-i veniseră în minte, dar îi era teamă de ele. Podul Jondrette ? Baricada ? Javert ? Cine știe pînă unde ar fi mers mărturisirile lui ? Jean Valjean nu părea a fi un om care da înapoi și cine știe dacă Marius, după ce l-ar fi îndemnat să vorbească, n-ar fi vrut apoi să-l oprească ? În anumite împrejurări hotărîtoare nu ni s-a întîmplat fiecăruia, după ce am pus o întrebare să ne astupăm urechile ca să n-auzim răspunsul ? Mai ales cînd iubim, avem asemenea lașități. Nu e lucru înțelept să cercetăm prea adînc situațiile încurcate, mai cu seamă cînd o parte organică a propriei noastre vieți se amestecă strîns în ele. Din lămuririle deznădăjduite ale lui Jean Valjean putea izvorî o lumină înspăimîntătoare, dar cine știe dacă ea nu s-ar fi răsfrînt și asupra Cosettei ? Cine știe dacă nu rămăsese un fel de licărire blestemată și pe fruntea îngerului ? Scînteierile fulgerului tot trăsnet se cheamă. Fatalitatea are asemenea legături care fac ca însăși nevinovăția să se îmbibe de crimă prin puterea acelei legi întunecate a reflexelor colorante. Cele mai curate chipuri pot să păstreze pentru totdeauna răsfrîngerea unei vecinătăți degustătoare. Pe drept sau pe nedrept, lui Marius îi fusese frică. Aflase și așa prea multe. Căuta mai curînd să se amețească decît să se lumineze. Înebunit, o lua pe Cosette în brațe, închizînd ochii în privința lui Jean Valjean.

Omul acesta era o noapte, o noapte vie și grozavă. Cum să cutezi să-i cercetezi adîncul ? E înspăimîntător să pui întrebări întunericului. Cine știe ce ți-ar putea răspunde. Zorile ar putea fi mînjite pentru totdeauna.

În această stare sufletească, Marius se simțea năucit și sfîșiat la gîndul că omul acesta avea să se mai apropie în oarecare măsură de Cosette. Aproape se învinuia că nu pusese întrebările temute, în fața

căroră dăduse înapoi și din care ar fi putut țîșni o hotărîte neînduplecată și nestrămutată. Se socotea prea bun, prea blînd, chiar prea slab. Slăbiciunea îl împinsese la o îngăduință neprevăzătoare. Se lăsase înduioșat. Greșise. Ar fi trebuit, pur și simplu, să-l gonească pe Jean Valjean. Jean Valjean era pierdut. Trebuia să-i întoarcă spatele și să-și descotorosească familia pentru el. Era supărat pe el însuși, supărat pe repeziciunea acestui vîrtej de emoții care îl asurzise, îl orbise și îl luase cu el. Era nemulțumit de el însuși.

Ce era de făcut acum? Vizitele lui Jean Valjean îl scîrbeau adînc. De ce să vină acest om în casa lui? Ce căuta aici? După această întrebare rămînea năuc, nu voia să scormonească mai departe, nu voia să se cerceteze pe el însuși. Făgăduise, avusese slăbiciunea să făgăduiască; Jean Valjean luase în serios făgăduiala lui; trebuie să ne ținem de cuvînt chiar față de un ocnaș și mai cu seamă față de un ocnaș. Totuși, cea dintîi datorie a lui era față de Cosette. În cele din urmă, o silă mai puternică decît orice pusesese stăpînire pe el.

Marius rostogolea nedeslușit tot vîlmășagul de gînduri în mintea lui, sărind de la unul la altul, frămîntat de toate. De aci, o tulburare fără margini. Nu-i veni ușor să-și ascundă tulburarea față de Cosette, dar dragostea e un har, și Marius izbuti.

De altfel, îi puse Cosettei fără un scop vădit, fel de fel de întrebări; ea, nevinovată, așa cum un porumbel e alb, nu bănuia nimic. Îi vorbi de copilăria și de tinerețea ei, convingîndu-se din ce în ce mai mult că ocnașul acesta fusese față de Cosette atît de bun, de părintesc și de respectabil, cît poate fi un om bun. Tot ceea ce bănuise și întrevăzuse Marius era adevărat. Urzica asta înfiorătoare iubise și ocrotise un crin.

CARTEA A OPTA

IN ASFINȚIT

I

ODAIA DE JOS

A doua zi, cînd începuse să se întunece, Jean Valjean bătea la poarta casei Gillenormand. Îl primi Basque. Basque se afla în curte într-un anumit loc, ca și cum i s-ar fi poruncit să stea acolo. Se întîmplă cîteodată ca stăpînul să-i spună servitorului : „Vezi cînd vine domnul cutare“.

Basque, fără să aștepte ca Jean Valjean să ajungă la el, îi adresă cuvîntul :

— Domnul baron mi-a spus să-l întreb pe domnul dacă vrea să urce sau să rămînă jos ?

— Să rămîn jos, răspunse Jean Valjean.

Basque, de altfel foarte respectuos, deschise ușa odăii scunde și zise :

— Mă duc s-o înștiințez pe doamna.

Încăperea în care Jean Valjean intra era odaia de la parter, cu ferestrele spre stradă, boltită și umedă, slujind uneori de cămară pentru provizii, pardosită cu lespezi de piatră roșie și luminată prost de o singură fereastră cu zăbrele de fier.

Odaia nu era din cele prea des cercetate de smocul de pene, de perie și de mătură. Praful era aici netulburat. Nu se organizase nici o urmărire a păianjenilor. O pînză minunată, întinsă bine, foarte murdară, împodobită cu muște moarte, se răsfața pe un geam al

ferestrei. Mică și scundă, odaia era mobilată cu o mulțime de sticle goale îngrămădite într-un colț. Zidul, vărut în gălbui, se jupuia în petice mari. În fund era o vatră cu lemnul vopsit negru, cu pervaz îngust. Focul era aprins, ceea ce arăta că se ținuse seama de răspunsul lui Jean Valjean : „Să rămîn jos“.

Două jilțuri erau așezate în cele două colțuri ale vetrei. Între jilțuri era întinsă, în chip de covor, o carpetă veche, căreia i se vedea mai mult urzeala decât lîna.

Odaia era luminată numai de focul din vatră și de amurgul ce pătrunde prin fereastră.

Jean Valjean era obosit. Nu mîncase și nu dormise de cîteva zile. Se prăbuși într-un jilț.

Basque se înapoie, puse pe vatră o lumînare aprinsă și plecă. Jean Valjean, cu capul plecat, cu bărbia în piept, nu-l văzu nici pe Basque, nici lumînarea.

Deodată, se ridică tresărind. Cosette se afla în spatele lui.

N-o văzuse intrînd, dar o simțise.

Se întoarse. O privi îndelung. Era încîntător de frumoasă. Dar ceea ce voia să vadă el, cu privirea lui pătrunzătoare, nu era frumusețea, ci sufletul.

— Vai, tată, izbucni Cosette, ce ți-a trecut prin cap ! Știam că ești ciudat, dar niciodată nu m-aș fi așteptat la așa ceva. Marius îmi spune că dumneata ai vrut să te primesc aici.

— Da, eu.

— Mă așteptam la răspunsul ăsta. Ține-te bine ! Te înștiințez că am să-ți fac o scenă. Să începem cu începutul. Tată, sărută-mă !

Și-i întinse obrazul.

Jean Valjean rămase nemișcat.

— Nici nu te miști. Văd. Stai ca un vinovat. Dar mi-e totuna, te iert. Isus Hristos a zis : „Întoarce și obrazul celălalt“. Iată-l !

Și-i întoarse obrazul celălalt.

Jean Valjean nu se mișcă din loc. Se părea că picioarele îi sînt ținute în pardoseala de piatră.

— Va să zică e ceva serios, spuse Cosette. Ce ți-am făcut ? Sînt supărată pe dumneata. Ești dator să mă împaci. Iei masa cu noi.

— Am mîncat.

— Nu e adevărat. Am să-l pun pe domnul Gille-normand să te certe. Bunicii sînt făcuți să dojenească părinții. Hai, vino cu mine în salon ! Acum !

— Cu neputință.

Cosette simți deodată că începe să-și piardă curajul. Încetă să poruncească și trecu la întrebări :

— Dar de ce ? Ai ales odaia cea mai urîță din casă. Aici e groaznic.

— Știi... Jean Valjean se răzgîndi. Știți, doamnă, sînt un om cam curios, am toanele mele.

Cosette își lovi palmușele una de alta.

— Doamnă !... știți... iată încă ceva nou ! Ce înseamnă asta ?

Jean Valjean îi zîmbi în felul acela neliniștitor în care se refugia cîteodată :

— Ați dorit să fiți doamnă. Sînteți.

— Dar nu pentru dumneata, tată.

— Nu-mi mai spuneți tată.

— Dar cum ?

— Spuneți-mi domnule Jean, sau, dacă vreți, Jean.

— Nu mai ești tată ? Nu mai sînt Cosette ? Domnul Jean ? Ce înseamnă toate astea ? Astea sînt adevărate revoluții ; dar ce s-a întîmplat ? Ia te uită nițel drept în ochii mei ! Și nu vrei să stai la noi ! Și nu vrei să intri în camera mea ! Ce ți-am făcut ? Ce ți-am făcut ? Trebuie să se fi întîmplat ceva.

— Nimic.

— Atunci ?

— Totul este ca de obicei.

— De ce îți schimbi numele ?

— Dumneavoastră vi l-ați schimbat cu totul. Mai zîmbi o dată în același fel și adăugă : Fiindcă dumneavoastră sînteți doamna Pontmercy, pot și eu foarte bine să fiu domnul Jean.

— Nu înțeleg nimic. Ce prostie ! Voi cere voie bărbatului meu ca dumneata să fii domnul Jean. Sper că nu va fi de părerea asta. Mă mîhnești adînc. Bine, toane, toane, dar nu trebuie s-o faci să sufere pe Cosette. Nu e bine. Dumneata, care ești bun, n-ai dreptul să fii răutăcios.

El nu răspunse.

Cosette îi luă pe neașteptate amîndouă mîinile și, cu o mișcare nestăpînită, le ridică spre obraji și le strînse pe grumajii ei, gest de adîncă dragoste.

— Oh, îi spuse ea, fii bun ! Și urmă : Uite ce înțeleg eu prin a fi bun : să fii draguț, să vii să locuiești aici, să ne începem iar minunatele noastre plimbări, sînt păsări și pe-aici ca în strada Plumet, să trăiești laolaltă cu noi, să părăsești vizuina aia din strada l'Homme-Armé, să nu ne mai dai șarade de dezlegat, să fii ca toată lumea, să mănînci cu noi și la prînz, să fii tatăl meu.

El își desprînse mîinile.

— Nu mai aveți nevoie de tată, aveți bărbat.

Cosette se răsti :

— N-am nevoie de tată ! Nici nu știu ce să mai răspund la lucrurile astea fără nici un rost.

— Dacă Toussaint ar fi aici, urmă Jean Valjean ca un om care ar căuta un sprijin în puterea altuia și care s-ar agăța de toate ramurile, ar recunoaște cea dintîi că eu am avut totdeauna felul meu de a fi. Nu e nimic nou. Totdeauna mi-a plăcut ungherul meu întunecat.

— Dar aici e frig. Nu e lumină. E cumplit să vrei să fii domnul Jean. Nu vreau să-mi spui „dumneata“.

— Adineauri, venind încoace, răspunse Jean Valjean, am văzut în strada Saint-Louis o mobilă. La un eberist¹. Dacă aş fi o femeie drăguţă, mi-aş cumpăra mobila aceea. E o toaletă foarte frumoasă, în stilul de azi. I se zice lemn de trandafir, cred. E încrustat. Are o oglindă destul de mare, are şi sertare. E drăguţ.

— Uf, urs posac ! răspunse Cosette.

Şi cu o drăgălăşenie fără seamăn, strângînd din dinţi şi ţuguindu-şi buzele, suflă către Jean Valjean. Era o graţie imitînd o pisică.

— Sînt furioasă, urmă ea. De ieri m-aţi înnebunit toţi. Mor de ciudă ! Şi nu înţeleg. Dumneata nu mă aperi împotriva lui Marius. Marius nu mă sprijină împotriva dumatăle. Sînt absolut singură. Rînduiesc o odaie cît se poate de drăguţ. Dacă aş fi putut să-l aduc în ea pe bunul Dumnezeu, l-aş fi adus. Mi se lasă odaia plocon. Locatarul îmi dă faliment. Îi poruncesc Nicolettei o cină cum trebuie. „N-avem nevoie de cina dumneavoastră, doamnă.“ Şi tatăl meu Fauchelevent vrea să-i spun domnul Jean şi să-l primesc în pivniţa asta înfiorătoare, uitată şi mucedă, în care zidurile au barbă, şi unde, în loc de cristale, sînt sticle golite, iar drept perdele pînze de păianjeni ! Eşti ciudat, ştiu eu, e felul dumatăle, dar se cădea să laşi răgaz unor oameni care se căsătoresc. Nu trebuia să începi să fii ciudat chiar numaidecît. Va să zică ai să fii foarte mulţumit în nesuferita stradă l'Homme-Armé. Eu eram disperată acolo ! Ce-ai cu mine ? Mă faci să sufăr foarte mult. Uf ! Şi, deodată, serioasă, privi nemişcată spre Jean Valjean şi adăugă : Atunci eşti supărat pe mine fiindcă sînt fericită ?

Naivitatea, fără să ştie, pătrunde cîteodată foarte adînc. Această întrebare, simplă pentru Cosette, era

¹ Timplar de lux.

adîncă pentru Jean Valjean. Cosette voia să zgîrie, dar sfîșia.

Jean Valjean se îngălbeni. Stătu o clipă tăcut, apoi, vorbindu-și lui însuși, șopti cu un glas schimbat, de nerecunoscut :

— Fericirea ei, asta a fost ținta vieții mele. Acum Dumnezeu poate să-mi semneze plecarea. Cosette tu ești fericită ; eu mi-am trăit traiul.

— Ah, mi-ai spus tu ! izbucni Cosette.

Și îi sări de gît.

Jean Valjean, ca scos din minți, o strînse la piept, pierdut. I se păru chiar că o ia înapoi.

— Mulțumesc, tată ! îi spuse Cosette.

Slăbiciunea asta sfîșie inima lui Jean Valjean. Se trase ușor din brațele Cosettei și își luă pălăria.

— Bine, dar... ? zise Cosette.

Jean Valjean răspunse :

— Te las, doamnă, ești așteptată. Și, de pe pragul ușii, adăugă : Ți-am spus *tu*. Spune bărbatului dumitale că asta nu se va mai întîmpla. Iertați-mă !

Jean Valjean ieși, lăsînd-o pe Cosette buimăcită de acest ciudat bun rîmas.

II

ALȚI PAȘI ÎNAPOI

În ziua următoare, Jean Valjean veni iar la aceeași oră.

Cosette nu-l întrebă nimic, nu se mai miră, nu mai spuse că îi e frig, nu mai vorbi de salon ; se feri să zică „tată” sau „domnule Jean”. Îl lăsa să-i spună „dumneata”. Îl lăsa să-i spună „doamnă”. Părea însă mai puțin veselă. Ar fi fost tristă, dacă ar fi fost în stare să se întristeze.

Avusese pesemne cu Marius una dintre acele con-vorbiri în care bărbatul iubit spune ce vrea, nu lămu-rește nimic, și femeia iubită e mulțumită. Curiozitatea îndrăgostiților nu merge prea departe dincolo de dra-gostea lor.

Odaia de jos fusese oarecum curățită. Basque sco-sese sticlele și Nicolette pânzele de păianjen.

Zilele următoare îl aduseră mereu pe Jean Valjean la aceeași oră. Veni în fiecare zi, luînd drept sfinte vorbele lui Marius. Marius făcu în așa fel ca să nu fie acasă cînd venea Jean Valjean. Toată casa se de-prinsese cu noul fel de purtare al domnului Fauche-levent. Toussaint îi dădu și ea o mîna de ajutor. „Domnul a fost totdeauna așa“, repeta ea. Bunicul hotărî : „E un original!“ Și nimeni nu mai spuse nimic. De altfel, la nouăzeci de ani nu mai sînt cu puțină nici un fel de legături, ci numai întîlniri ; orice nou-venit te stînjenește. Nu mai e loc pentru alte obișnuințe noi. Fie el domnul Fauchelevent sau domnul Tranchelevent, bunicul Gillenormand era foarte bucuros să fie scutit de „domnul ăsta“. El adăugă : „Nimic mai obișnuit decît un original de-ăsta. Face tot felul de năzdrăvănii. Fără nici un motiv. Marchizul de Canaples era și mai rău. Cumpărase un palat, ca să locuiască în pod. Oamenii au purtări ciudate.“

Nimeni nu întrevăzu taina cumplită. Cine, de altfel, ar fi putut ghici așa ceva ? Există unele mlaștini ase-mănătoare prin India ; apa lor pare nemaipomenită, de neînțeles, înfiorată fără vînt și frămîntată acolo unde ar trebui să fie liniștită. Te uiți la clocotele fără pricină de deasupra ; nu vezi hidra care se tîrăște pe fund.

Mulți oameni au în ei o urîțenie tainică, un rău pe care îl hrănesc, un balaur care îi roade, o deznă-dejde care locuiește în noaptea lor lăuntrică. Un ast-

fel de om seamănă cu oricare altul, se duce, vine. Nimeni nu știe că are în suflet o înspăimântătoare durere parazită, cu mii de colți, care trăiește în nenorocitul acesta și îl ucide. Nimeni nu știe că acest om este o prăpastie. E ca o mlaștină statătoare, dar fără fund. Din când în când, deasupra ei se petrece o tulburare de neînțeles. Se ivește ca o cută tainică, apoi pierе și iar apare ; o bulă de aer se ridică și plesnește. E o nimica toată, dar e îngrozitor. E răsuflarea dihaniei necunoscute. Să vii la ceasul la care alții pleacă, să te furișezi când alții se arată, să păstrezi în orice împrejurare ceea ce s-ar putea numi un veșmînt de culoarea zidului, să cauți cărările singuraticе, străzile pustii, să nu iei parte la convorbiri, să ocolești mulțimea și serbările, să trăiești ca un nevoiaș deși pari om cu stare, să-ți ai, deși bogat, cheia în buzunar și lumînarea la portar, să intri pe ușa de serviciu, să urci pe scara din dos, toate aceste ciudățenii neînsemnate, cute, bule de aer, valuri trecătoare de deasupra, vin adesea dintr-un fund înfricoșător.

Mai multe săptămîni trecură astfel. O viață nouă puse stăpînire încetul cu încetul pe Cosette, și anume cunoștințele pe care le aduce căsătoria, vizitele, grija casei, distracțiile, treburile acestea mari. Plăcerile Cosettei nu costau mult ; se mărgineau la una singură : să fie lîngă Marius. Să iasă cu el, să stea cu el — asta era marea îndeletnicire a vieții ei. Era o bucurie mereu reînnoită pentru ei să iasă la braț, la soare, în plină stradă, fără să se ascundă, în fața lumii întregi, numai ei doi. Cosette avu o neplăcere. Toussaint nu se putu înțelege cu Nicolette și plecă, pentru că apropierea între cele două fete bătrîne nu fu cu putință. Bunicul era sănătos ; Marius pleda cînd și cînd cîte un proces ; mătușa Gillenormand ducea

lingă tînăra căsnicie un trai pașnic și retras care o o mulțumea. Jean Valjean venea în fiecare zi.

După ce pierise tutuirea, acel „dumneata“, „doamnă“, „domnule Jean“, toate îl făcuseră altul pentru Cosette. Grija pe care și-o luase singur s-o îndepărteze de el, își atingea scopul. Ea era din ce în ce mai veselă și din ce în ce mai puțin drăgăstoasă. Totuși, îl iubea tot atît de mult și el o simțea. Într-o zi, ea îi spuse deodată : „Erai tatăl meu, nu mai ești, erai unchiul meu, nu mai îmi ești nici unchi, erai domnul Fauchelevent, ești Jean. Atunci cine ești ? Nu-mi plac toate astea. Dacă nu te-aș ști atît de bun, mi-ar fi frică de dumneata.“

Locuia tot în strada l'Homme-Armé, neputîndu-se hotărî să se depărteze de cartierul în care sta Cosette.

La început zăbovea numai cîteva clipe cu Cosette și apoi pleca.

Încet-încet, începu să facă vizite mai lungi. Parcă s-ar fi folosit de faptul că zilele se măreau ; venea mai devreme și pleca mai tîrziu.

Într-o zi, Cosette îi spuse fără să ia seama : „Tată“. Un fulger de bucurie luminează bătrînul chip întunecat al lui Jean Valjean. Dar o corectă : „Spune-mi Jean“. „Ah ! da, răspunse ea cu un hohot de rîs, domnule Jean“. „Așa !“ rosti el. Și-își întoarse capul, ca să nu-l vadă ștergîndu-și ochii.

III

ÎȘI ADUC AMINTE DE GRĂDINA DIN STRADA PLUMET

Îi spusese „tată“ pentru cea din urmă oară. După această ultimă licărire, totul se stinse. Nici o apropiere, nici un „bună ziua“ întovărășit de o sărutare, niciodată cuvîntul acela atît de răscolitor și dulce :

„Tată!“ La cererea lui și cu voia lui fusese alungat rînd pe rînd din toate fericirile; și nenorocirea era că, după ce-o pierduse pe Cosette întreagă într-o zi, trebuia acum s-o mai piardă o dată bucățiță cu bucățiță.

Ochiul se obișnuiește în cele din urmă cu lumina din beci. Îi ajungea s-o vadă pe Cosette o dată pe zi. Toată viața i se aduna în acest ceas. Se așeza lîngă ea în tăcere sau îi vorbea de anii de demult, de copilăria ei, de călugărițe, de micile ei prietene de altădată.

Într-o după-amiază, era una din primele zile de april, destul de caldă, dar încă răcoroasă, în care soarele strălucește vesel și grădinile care înconjurau ferestrele lui Marius și ale Cosettei trăiau bucuria redeșteptării, răsura era pe cale să înflorească, podoba mixandrelor se întindea pe zidurile vechi, gura-leului căsca trandafirie printre crăpăturile pietrelor, prin iarba încîntătoare începuseră să se arate părăluțe și găbenele, fluturii albi ai anului își încercau zborul, vîntul, cîntăreț al nunții veșnice, își arunca prin copaci cele dintîi sunete ale acelei mari simfonii a zorilor, pe care vechii poeți o numeau înnoirea. În acea după-amiază Marius îi spuse Cosettei: „Ziceam că o să ne ducem să mai vedem grădina din strada Plumet. Haide! Să nu fim nerecunoscători!“ Și își luară zborul ca două rîndunele în primăvară. Grădina din strada Plumet li se păru un răsărit de soare. Simțeau de pe-acum ca un fel de primăvară a dragostei lor rămasă în urmă-le. Casa din strada Plumet, fiind închiriată, era încă a Cosettei. Ajunseră în grădina și în casa aceea. Se regăsiră aici și uitară de toate.

Seara, la ora obișnuită, Jean Vlajean veni în strada Filles-du-Calvaire. „Doamna a plecat cu domnul și nu s-a întors încă“, îi spuse Basque. Se așază fără un

cuvînt și așteptă un ceas. Cosette tot nu se întoarce. Înclină fruntea și plecă.

Cosette era atît de amețită de plimbarea aceea în „grădina lor“ și atît de veselă că „trăise o zi întreagă în trecutul ei“, încît, a doua zi, nu vorbi decît de asta. Nu băgă de seamă că nici nu-l văzuse pe Jean Valjean în ajun.

— Cum v-ați dus acolo ? o întrebă Jean Valjean.

— Pe jos.

— Și cum v-ați întors ?

— Cu o trăsură.

De cîtva timp, Jean Valjean băgase de seamă că tînăra pereche ducea o viață retrasă. Îl cam necăjea viața asta. Economia lui Marius era aspră și cuvîntul acesta avea pentru Jean Valjean un înțeles absolut. Cuteză să întrebe :

— De ce n-aveți o trăsură a voastră ? Un cupeu frumos nu v-ar costa decît cinci sute de franci pe lună. Sînteți bogați.

— Nu știu, răspunse Cosette.

— Tot așa și cu Toussaint, care a plecat, reluă Jean Valjean. N-ați luat pe nimeni în loc. De ce ?

— Nicolette ne-ajunge.

— Bine, dar ai nevoie de o fată în casă.

— Nu-l am pe Marius ?

— Ar trebui să ai o casă a dumitale, servitori, o trăsură, o lojă la teatru. Nu e nimic mai frumos pentru dumneata. De ce să nu profiți de faptul că ești bogată. Bogăția sporește fericirea.

Cosette nu răspunse nimic.

Vizitele lui Jean Valjean nu se scurtau. Dimpotrivă. Cînd inima omului alunecă nu se mai poate opri.

Cînd Jean Valjean voia să-și prelungească vizita fără să se bage de seamă cît e ceasul, îl lăuda pe Marius ; spunea că e frumos, nobil, curajos, plin de

duh, bun, că vorbește bine. Cosette îi întregea spusese. Jean Valjean începea din nou. Și nu mai isprăveau. Marius, cuvîntul acesta era nesecat; cele șase litere ale lui cuprindeau volume întregi. În felul acesta, Jean Valjean izbutea să rămînă mai multă vreme. Era atît de bine s-o vadă pe Cosette, să uite totul lîngă ea! Era ca un balsam pe rănile lui. Se întîmplă de mai multe ori ca Basque să vină de cîte două ori și să spună: „Domnul Gillenormand mă trimite să amintesc doamnei baroane că masa e gata“.

În acele zile, Jean Valjean se întorcea la el acasă dus pe gînduri.

Era, oare, ceva adevărat în comparație cu crisalida, care îi venise în minte lui Marius? Era el, Jean Valjean, în adevăr o crisalidă care se încăpățîna și care venea să facă vizite fluturului lui?

Într-o zi rămase mult mai mult decît de obicei. A doua zi băgă de seamă că focul nu era făcut în vatră. „Ia te uită! gîndi el. Nu e foc.“ Și dădu singur această explicație: „E firesc. Sîntem doar în aprilie. Nu mai e frig.“

— Doamne! ce frig e aici! izbucni Cosette intrînd.

— Nicidecum, zise Jean Valjean.

— Atunci, dumneata i-ai spus lui Basque să nu facă foc?

— Da. Ne apropiem de luna mai.

— Bine, dar se face focul pînă în iunie. În pivnița asta e nevoie de foc tot anul.

— Am crezut că nu mai trebuie foc.

— Asta e iar o idee de-a dumitale.

În ziua următoare era iar foc. Dar cele două jilțuri fuseseră așezate la celălalt capăt al odăii, lîngă ușă. „Ce-o fi însemnînd asta?“ gîndi Jean Valjean.

Luă jilțurile și le puse la locul lor obișnuit, lîngă vatră.

Focul, aprins din nou, îl încurajă totuși. Stătu de vorbă mai mult decît de obicei. Tocmai cînd se ridică să plece, Cosette îi zise :

— Bărbatul meu mi-a spus ieri ceva de neînțeles.

— Ce anume ?

— Mi-a spus așa : „Cosette, avem o rentă de treizeci de mii de livre. Cele douăzeci și șapte pe care le ai tu și cele trei de la bunicul.“ Am răspuns : „Adică treizeci“. El a urmat : „Ai avea curajul să trăim cu cele trei mii?“ Am răspuns : „Da, chiar cu nimic. Numai să fiu cu tine.“ Și apoi am întrebat : „Dar de ce îmi spui asta?“ Mi-a răspuns : „Ca să știu !“

Jean Valjean nu scoase o vorbă. Cosette aștepta pesemne de la el vreo lămurire ; el o ascultă, cu o liniște posomorîtă. Se întoarce în strada l'Homme-Armé ; era atît de cufundat în gînduri, încît greși ușa și, în loc să intre în casa lui, intră în casa vecină. Abia după ce urcase aproape două etaje își dete seama de greșală și coborî.

Mintea îi era chinuită de presupuneri. Era limpede că Marius avea îndoieli despre originea celor șase sute de mii de franci, că le bănuia un izvor necurat, că, cine știe ? Poate chiar descoperise că banii veneau de la el, Jean Valjean, că șovăia în fața acestei averi suspecte, că-i era silă s-o primească și voia mai bucuros să rămînă săraci, decît să fie bogați datorită acestei bogății îndoielnice.

De altfel, Jean Valjean începea nelămurit să se simtă dat afară.

A doua zi, intrînd în odaia de jos, avu un fel de tresărire. Jilțurile nu mai erau acolo. Nu era nici măcar un scaun.

— Ei, asta e ! izbucni Cosette intrînd. Lipsesc jilțurile. Unde să fie ?

— Nu mai sînt aici, răspunse Jean Valjean.

— Asta e bună !

Jean Valjean îngăimă :

— Eu i-am spus lui Basque să le ia.

— Pentru ce ?

— Azi n-am să stau decît cîteva minute.

— Dacă stai puțin, nu trebuie totuși să stai în picioare.

— Cred că Basque avea nevoie de fotolii în salon.

— Pentru ce ?

— Poate că aveți musafiri deseară.

— N-avem pe nimeni.

Jean Valjean nu mai putu spune nici un cuvînt. Cosette ridică din umeri.

— Să spui să ia fotoliile ! Acum cîteva zile ai spus să nu se mai facă foc. Ce om ciudat ești !

— Adio ! șopti Jean Valjean.

Nu spuse : „Adio, Cosette“. Dar n-avu nici puterea să spună : „Adio, doamnă“.

Își zdrobit.

De data asta, înțelesese.

A doua zi nu mai veni. Cosette nu-și dădu seama decît seara.

— Ia te uită, zise ea, domnul Jean n-a venit azi.

Simți o ușoară strîngere de inimă, dar aproape nici nu-și dădu seama, pentru că Marius o sărută numai decît.

Nu veni nici ziua cealaltă.

Cosette nu luă seama, își petrecu seara și dormi toată noaptea ca de obicei, și nu se gîndi la asta decît cînd se trezi din somn. Era atît de fericită ! O trimise repede pe Nicolette la domnul Jean să afle dacă nu cumva e bolnav și pentru ce anume nu venise în ajun. Nicolette aduse răspunsul domnului Jean. Nu era bolnav de loc. Era ocupat. Va veni în curînd. Cît va putea mai curînd. Avea să facă de altfel o scurtă călătorie. Doamna trebuie să-și aducă aminte

că era obiceiul său să facă din cînd în cînd cîte o călătorie. Să nu-și facă nimeni nici o grijă. Să nu se gîndească nimeni la el.

Ducîndu-se la domnul Jean, Nicolette îi repetase aidoma cuvintele stăpînei ei. Că doamna o trimisese să afle „pentru ce domnul Jean nu venise în ajun”. „Da, sînt două zile de cînd n-am venit”, zise Jean Valjean cu blîndețe.

Dar vorbele lui trecură nebăgate în seamă de Nicolette, care nu le aduse la cunoștința Cosettei.

IV

ATRACTIE ȘI STĂPÎNIRE

În cele din urmă luni ale primăverii și în primele luni ale verii lui 1833, rarii trecători de pe Marais, negustorii din prăvălii și acei gură-cască de pe la porți vedeau un bătrîn îmbrăcat cuviincios, în negru, care în fiecare zi, cam la același ceas, cînd se însera, ieșea din strada l'Homme-Armé, de pe lîngă răsîntia cu strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, trecea pe lîngă Blancs-Manteaux, ajungea în strada Culture-Sainte-Catherine și, odată în strada Echarpe, o lua la stînga și intra în strada Saint-Louis.

Apoi mergea cu pași rari, cu capul întins înainte, fără să vadă nimic, fără să audă nimic, cu privirea ațintită asupra unui punct mereu același, care lui i se părea înstelat și care nu era decît colțul străzii Filles-du-Calvaire. Cu cît se apropia mai mult de acest colț de stradă, cu atît mai mult i se luminau privirile : un fel de bucurie i se aprindea în ochi ca un răsărit de soare lăuntric. Părea uimit și înduioșat, buzele i se mișcau în neștire, ca și cum ar fi vorbit cu cineva nevăzut, zîmbea ușor și înainta cît putea mai încet.

S-ar fi zis că, dorind să ajungă mai curînd, se temea totuși de clipa în care avea să se apropie. Cînd nu mai erau decît cîteva case între el și strada care părea că-l atrage, pasul i se încetineea într-atît, încît s-ar fi putut crede, cîteodată, că s-a oprit locului. Tremurul capului și fixitatea privirii lui te făceau să te gîndești la acul busolei care caută polul. Dar ori-cît ar fi vrut el să-și trăgăneze clipa sosirii, trebuia totuși să ajungă odată ; în sfîrșit, dădea de strada Filles-du-Calvaire ; atunci se oprea, tremura, își strecura capul cu un fel de sfială tulbure după colțul ultimei case și privea de-a lungul străzii aces-teia ; atunci privirea lui tragică devenea asemănă-toare cu uimirea pe care ți-o pricinuieste o minune, cu reflexele unui rai neîngăduit. Apoi o lacrimă, care se strînsese încetul cu încetul în colțul pleoapelor, destul de mare ca să se rostogolească, îi aluneca pe obraji și i se oprea cîteodată pe buze. Bătrînul îi simțea gustul amar. Sta așa cîteva minute împietrit. Pe urmă se întorcea pe același drum, cu același pas, și, pe măsură ce se depărta, privirile i se stingeau.

Încet-încet, acest bătrîn conteni să se mai ducă în colțul străzii Filles-du-Calvaire ; se oprea la jumă-tatea drumului, în strada Saint-Louis, cîteodată mai departe, alteori mai aproape. Într-o zi rămase în col-țul străzii Culture-Sainte-Catherine și privi de de-parte strada Filles-du-Calvaire. Apoi dădu din cap, tăcut, de la dreapta la stînga, ca și cum ar fi renun-țat la ceva, și luă calea întoarsă.

Peste puțin timp nu mai veni nici măcar pînă în strada Saint-Louis. Ajungea pînă în strada Pavée, își scutura fruntea și se înapoia ; apoi nu se duse mai departe de strada Trois-Pavillons, și apoi nu mai trecu de Blancs-Manteaux. S-ar fi putut crede că e o pendulă neîntoarsă, ale cărei oscilări se scurtează înainte de a se opri.

În fiecare zi ieșea de acasă la aceeași oră, făcea același drum, dar nu-l mai isprăvea, și, poate fără să-și dea seama, îl scurta mereu. Tot chipul lui mărturisea o singură idee : „La ce bun ?“ Ochii îi erau stinși, fără strălucire. Lacrimile îi secaseră ; nu i se mai adunau în colțul pleoapelor ; ochii lui gânditori erau uscați. Capul bătrînului era mereu întins înaintea ; bărbia i se mișca din cînd în cînd : zbîrciturile grumazului său slab îi făceau rău. Cîteodată, pe vreme rea, ținea sub braț o umbrelă pe care n-o deschidea. Cumetrele din cartier ziceau : „Nu e-n toate mințile“. Copiii se țineau rîzînd după el.

C A R T E A A N O U A

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAȚĂ

I

MILĂ PENTRU NENOROCIȚI, DAR ÎNGADUINȚĂ
PENTRU FERICIȚI

Ce lucru grozav e să fii fericit ! Ce ușor ne mulțumim numai cu atât ! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic ! Cînd stăpînim ținta înșelătoare a vicții, fericirea, uităm adevărata țintă, datoria !

Trebuie să spunem, totuși, că n-am fi drepecți dacă l-am învinui pe Marius.

După cum am mai spus-o o dată, Marius, înainte de căsătoria lui, nu-i pusese nici o întrebare domnului Fauchelevent, și de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Îi păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. Își spusese de multe ori că greșise cedînd în fața deznădejdiei. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui și să-l șteargă cît mai mult cu putință din mintea Cosettei. Se așezase mereu între Cosette și Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea și nu se va mai gîndi la el. Nu arunca asupra lui numai o umbră, ci îl îngropa cu totul în întuneric.

Marius făcea ceea ce credea că e necesar și drept. Socotea că pentru îndepărtarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar și fără slăbiciune, are pricini serioase, care s-au și văzut, și altele încă ce se vor vedea mai tîrziu. Întîlnind din întîmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcționar al casei Laffitte, căpă-

tase, fără să le caute, informații tainice pe care, în adevăr, nu le putuse cerceta amănunțit, din respect pentru secretul pe care făgăduise să-l țină și ca să-l cruțe pe Jean Valjean în situația primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o mare datorie de împlinit, și anume să înapoieze cei șase sute de mii de franci aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putință. Până atunci se ferea să se atingă de acei bani.

Cosette nu știa nimic despre toate tainele astea ; dar am fi prea aspri s-o osîndim și pe ea.

Între ea și Marius exista o atracție puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv și automat, tot ce dorea Marius. Simțea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean“, o anumită vrere-a lui Marius, și ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic : ea simțea îndemnul nedeslușit, dar neîndoielnic, al gândurilor lui nerostite, și asculta orbește. Supunerea ei consta în a nu-și aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nici o efortare. Fără să știe ea însăși de ce și fără să avem de ce s-o învinuim pentru asta, sufletul îi devenise până într-atât una cu al bărbatului ei, încât ceea ce era umbrît în gîndul lui Marius se întuneca într-al ei.

Să nu mergem, totuși, prea departe ; în privința lui Jean Valjean, uitarea și umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decît uitucă. De fapt, ținea mult la cel căruia îi spusese atîta vreme „tată“. Dar își iubea mai mult bărbatul. Asta descumpănise oarecum balanța inimii ei, aplecată într-o singură parte.

Se întîmpla ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean și să se mire. Atunci Marius o liniștea : „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie?“ „E adevărat, gîndea Cosette. Avea obiceiul să dispară din cînd în cînd. Dar nu pentru atîta

C A R T E A A N O U A

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAȚĂ

I

MILĂ PENTRU NENOROCIȚI, DAR ÎNGADUINȚĂ
PENTRU FERICIȚI

Ce lucru grozav e să fii fericit ! Ce ușor ne mulțumim numai cu atât ! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic ! Cînd stăpînim ținta înșelătoare a vicții, fericirea, uităm adevărata țintă, datoria !

Trebuie să spunem, totuși, că n-am fi drepecți dacă l-am învinui pe Marius.

După cum am mai spus-o o dată, Marius, înainte de căsătoria lui, nu-i pusese nici o întrebare domnului Fauchelevent, și de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Îi păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. Își spusese de multe ori că greșise cedînd în fața deznădejdiei. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui și să-l șteargă cît mai mult cu puțință din mintea Cosettei. Se așezase mereu între Cosette și Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea și nu se va mai gîndi la el. Nu arunca asupra lui numai o umbră, ci îl îngropa cu totul în întuneric.

Marius făcea ceea ce credea că e necesar și drept. Socotea că pentru îndepărtarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar și fără slăbiciune, are pricini serioase, care s-au și văzut, și altele încă ce se vor vedea mai tîrziu. Întîlnind din întîmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcționar al casei Laffitte, căpă-

tase, fără să le caute, informații tainice pe care, în adevăr, nu le putuse cerceta amănunțit, din respect pentru secretul pe care făgăduise să-l țină și ca să-l cruțe pe Jean Valjean în situația primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o mare datorie de împlinit, și anume să înapoieze cei șase sute de mii de franci aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putință. Până atunci se ferea să se atingă de acei bani.

Cosette nu știa nimic despre toate tainele astea ; dar am fi prea aspri s-o osîndim și pe ea.

Între ea și Marius exista o atracție puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv și automat, tot ce dorea Marius. Simțea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean“, o anumită vrere-a lui Marius, și ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic : ea simțea îndemnul nedeslușit, dar neîndoielnic, al gândurilor lui nerostite, și asculta orbește. Supunerea ei consta în a nu-și aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nici o efortare. Fără să știe ea însăși de ce și fără să avem de ce s-o învinuim pentru asta, sufletul îi devenise până într-atât una cu al bărbatului ei, încât ceea ce era umbrît în gîndul lui Marius se întuneca într-al ei.

Să nu mergem, totuși, prea departe ; în privința lui Jean Valjean, uitarea și umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decît uitucă. De fapt, ținea mult la cel căruia îi spusese atîta vreme „tată“. Dar își iubea mai mult bărbatul. Asta descumpănise oarecum balanța inimii ei, aplecată într-o singură parte.

Se întîmpla ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean și să se mire. Atunci Marius o liniștea : „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie?“ „E adevărat, gîndea Cosette. Avea obiceiul să dispară din cînd în cînd. Dar nu pentru atîta

Trecu o săptămână fără ca Jean Valjean să facă un pas din odaie. Sta mereu culcat. Portăreasa îi spuse bărbatului ei :

— Bietul om de sus nu se mai scoală, nu mai mănâncă, nu cred s-o mai ducă mult. Supărări, asta e ! N-o să-mi scoată nimeni din cap că fata lui s-a măritat prost.

Portarul răspunse cu un glas autoritar de soț :

— Dacă e bogat, să cheme un doctor. Dacă nu e bogat să nu cheme. Dacă nu cheamă doctor, o să moară.

— Și dacă cheamă ?

— Tot o să moară, spuse portarul.

Portăreasa începu să plivească cu o gioarsă de cuțit iarba crescută în ceea ce numea ea pavajul ei, și, pe când o smulgea, mormăia :

— Păcat ! Un bătrîn atît de curățel ! E alb ca un pui de găină.

Zări în capătul străzii un doctor din cartier care tocmai trecea și se hotărî să-l roage să urce o clipă.

— E la al doilea, îi spuse ea. Intrați înăuntru ! Fiindcă bietul om nu se mai mișcă din patul lui, cheia e mereu în ușă.

Doctorul îl văzu pe Jean Valjean și îi vorbi. Când coborî, portăreasa îl întrebă :

— Ce zici, doctore ?

— Bolnavul dumitale e foarte bolnav.

— Ce are ?

— De toate și nimic. E un om care, după cum arată, pare să fi pierdut pe cineva scump. E o boală de care se moare.

— Ce v-a spus ?

— Mi-a spus că se simte bine.

— Mai treci pe aici, doctore ?

— Da, răspunse el. Dar ar trebui să mai treacă și altcineva.

III

UN FULG A AJUNS O POVARĂ PENTRU CEL CE RIDICA ÎN MÎINI CĂRUȚA LUI FAUCHELEVENT

Într-o seară, lui Jean Valjean îi fu greu să se ridice într-un cot ; își apucă mîna și nu-și găsi pulsul ; răsuflarea îi era scurtă și se oprea din cînd în cînd ; își dădea seama că e atît de slab cum nu fusese încă niciodată. Atunci, determinat pe semne de o grijă mai puternică decît orice, făcînd o efortare, se ridica în capul oaselor și se îmbrăcă. Își luă vechile lui haine de muncitor. Cum nu mai ieșea din casă, se întorsese la aceste haine și le prefera altora. Pe cînd se îmbrăca, trebui să se oprească de mai multe ori pînă să-și bage brațele în mînci, fruntea i se acoperi de sudoare.

De cînd era singur, își pusese patul pe sală, ca să locuiască cît mai puțin cu puțință în apartamentul pustiu.

Deschise cufărașul și scoase din el lucrurile Co-settei.

Sfeșnicele episcopului erau la locul lor, pe cămin. Luă din sertar două lumînări de ceară și le puse în sfeșnice. Apoi, cu toate că era încă în toiul zilei — era doar vară — le aprinse. Se văd cîteodată făclii aprinse în miezul zilei, în odăile în care zace un mort.

Fiecare pas făcut de la o mobilă la alta îl istovea și era silit să se așeze. Nu era acea oboseală obișnuită care cheltuiește puterile pentru a le înnoi ; era rămășița ultimelor mișcări cu puțință ; era viața sleită, ce se scurge picătură cu picătură în eforturi copleșitoare, care nu vor mai putea fi făcute niciodată.

Se năruie pe un scaun, aflat tocmai în fața acelei oglinzi, fatală pentru el, providențială pentru Marius,

În care citise pe sugativă scrisul pe dos al Cosettei. Se văzu în acea oglindă și nu se recunoscă. Avea optzeci de ani ; înainte de nunta lui Marius i s-ar fi dat cu greu cincizeci ; anul acesta cîntărise cîntreizeci. Pe fruntea lui nu se aflau zbîrciturile bătrîneții, ci semnul tainic al morții. Simțea pe ea urma ghearei nemiloase. Obrajii îi căzuseră ; pielea lor era de culoarea aceea care te face să crezi că peste ea s-a așternut pămîntul ; colțurile gurii i se lăsasera ca în masca pe care cei vechi o sculptau pe morminte ; privea în gol cu ochii plini de mustrare ; ai fi zis că este una dintre acele mari făpturi tragice care se plîng de cineva.

Se găsea în starea care e treapta cea din urmă a prăbușirii, stare în care durerea nu se mai revărsă ; e, ca să spunem așa, împietrită ; pe suflet stă parcă un fel de cheag de deznădejde.

Se înnoptase. Tîrî anevoie o masă și jîțul cel vechi lîngă cămin și puse pe masă un condei, cerneală și hîrtie. Apoi simți că i se face rău. Cînd își veni în fire, îi era sete. Nepuțin să ridice cana cu apă, o aplecă din greu spre gura lui și bău o înghițitură.

Se întoarse spre pat și, tot așezat, fiindcă nu putea sta în picioare, se uită lung la rochița neagră și la toate acele lucruri dragi.

Contemplările astea țin ceasuri întregi, care totuși par minute. Deodată, îl trecu un fior, simți că îl cuprinde frigul ; se rezemă cu coatele pe masa luminată de lumînările din sfeșnicele episcopului și luă pana.

Fiindcă nici pana și nici cerneala nu mai fuseseră întrebuințate de mult, vîrful penei era îndoit și cerneala uscată ; trebui să se ridice și să pună în cerneală cîteva picături de apă, ceea ce nu putu face fără să se oprească și să se așeze de două sau de

trei ori, și fu silit să scrie cu pana întoarsă. Din când în când, își ștergea fruntea.

Mîna îi tremura. Scrise încet cîteva rînduri, pe care vi le înfățișăm :

„Cosette, te binecuvîntez. Am să-ți lămuresc. Bărbatul tău a avut dreptate să-mi dea a înțelege că trebuie să plec ; totuși se strecoară și o fărîmă de greșală în ceea ce a crezut el, dar a avut dreptate. E un om minunat. Iubește-l mult și după ce am să mor eu. Domnule Pontmercy, iubește-o mereu pe copila mea scumpă. Cosette, se va găsi hîrtia asta, iată ce vreau să-ți spun, ai să vezi cifrele, dacă am putere să mai mi le aduc aminte, ascultă bine, banii sînt ai tăi pe bună dreptate. Iată cum stau lucrurile : jeul alb vine din Norvegia, jeul negru din Anglia, iar pietrele negre din Germania. Jeul e mai ușor, mai prețios, mai scump. În Franța se pot face imitații ca și în Germania. E nevoie de o mică nicovală de cîteva centimetri pătrați și de o lampă cu spirt pentru muiat ceara. Ceara se făcea altădată din rășină și din negru de fum și costa patru franci o livră. Mi-a venit în minte s-o fac din clei lucios și din terebentină, nu mă costa decît un franc și jumătate și era mult mai bună. Cataramele se fac dintr-o sticlă violetă lipită cu ceară pe o rețea mică de metal negru. Sticla trebuie să fie violetă pentru bijuteriile de metal negru și neagră pentru bijuteriile de aur. Sînt foarte căutate în Spania. E țara jeului...”

Aici se întrerupse, pana îi căzu din mînă și fu zguduit de un suspin deznădăjduit, care îi venea din adîncul ființei ; bietul om își prinse capul în mîini și se gîndi :

„Oh ! izbucni în el însuși (strigăte jalnice pe care le auzea numai Dumnezeu), s-a sfîrșit. N-o voi mai vedea. A trecut pentru mine ca un zîmbet. Mă va

înghiți noaptea fără s-o mai văd ! ' Oh ! numai un minut, o clipă, să-i aud glasul, să-i ating rochia, s-o privesc, pe ea, îngerul meu, și pe urmă să mor ! Nu e nimic că mor, grozăvia este că mor fără s-o văd. Poate că mi-ar zîmbi, mi-ar spune o vorbă. Ar face asta vreun rău cuiva ? Dar nu, s-a sfîrșit pentru totdeauna ! Iată-mă cu totul singur. Doamne ! Doamne ! nu o voi mai vedea ! "

În această clipă cineva bătu la ușă.

IV

O STICLĂ DE CERNEALĂ CARE NU-I BUNĂ DE NIMIC

În aceeași zi, sau, mai bine zis, în aceeași seară, tocmai cînd Marius se ridica de la masă și se re-trăgea în biroul lui pentru a studia un dosar, Basque îi înmîină o scrisoare, spunîndu-i : „Persoana care a scris scrisoarea e în anticameră“.

Cosette își luase bunicul de braț și făcea o plimbare în grădină.

Cîteodată, o scrisoare poate, ca și un om, să arate urît. E destul să vezi o hîrtie proastă, împăturită neîngrijit, ca o scrisoare să nu-ți placă. Scrisoarea adusă de Basque era așa.

Marius o luă. Mirosea a tutun. Nimic nu trezește aducerea aminte mai bine decît mirosul. Marius recunoscuse tutunul. Se uită la adresă : „*Domniei sale Domnului baron Pommerci. Acasă la Dumnealui*“. Recunoscînd tutunul, recunoscuse și scrisul. S-ar zice că uimirea te fulgeră. Marius se simți luminat de un asemenea fulger.

Mirosul, ajutător tainic al aducerii-aminte, răscolise în el o întregă lume. Era chiar hîrtia, felul de a o îndoi, cerneala apoasă, scrisul acela cunoscut

și mai cu seamă era tutunul acela. Văzu maghernița Jondrette.

Astfel, printr-un ciudat joc al întâmplării, una dintre cele două căi pe care le căutase atât de mult, aceea pentru care chiar în vremea din urmă făcuse atâtea eforturi și pe care o credea pierdută în vecii vecilor i se arăta de la sine.

Desfăcu nerăbdător scrisoarea și citi :

„Domnule Baron,

Dacă Cel-de-sus mi-ar fi dat asemenea talenturi, aș fi putut să fiu Baronul Thénard, membru al institutului (academic de științe), dar nu sînt. Port numai același nume ca el, și poate că o să am norocul ca amintirea asta să mă recomande Escelenții Voastre. Binefacerea cu care mă veți cinsti va fi reciprocă. Sînt în stăpînirea unui secret despre un individ. Individul vă privește. Țin secretul la dispozițiunea Dumneavoastră dorind ca să am onoarea să fiu de folosință. Vă voi da mijlocul de a alunga din onorabila Dumneavoastră familie pe individ, care nu stă cu drept în ea, Doamna Baroană fiind născută din neam mare. Altarul virtuții n-ar putea să stea la un loc mai mult cu crima, fără să abdice.

*Aștept în antișambru ordinile Domnului Baron
cu respect“*

Scrisoarea era semnată : „Thénard“.

Îscălitura nu era falsă. Era numai puțin prescurtată. De altfel, stilul umflat și ortografia întregreau destăinuirea. Certificatul de origine era complet. Nici o îndoială nu era cu putință.

Marius fu cuprins de o emoție puternică. După o tresărire neașteptată, simți o adiere de fericire. Dacă ar mai fi găsit acum și pe celălalt om, pe cel pe care-l căuta, pe cel care-l salvase chiar pe el, pe Marius, atunci n-ar mai fi dorit nimic.

Deschise un sertar al biroului său, luă din el câteva bancnote, le băgă în buzunar, închise din nou biroul și sună. Basque întredeschise ușa.

— Să intre ! zise Marius.

Basque anunță :

— Domnul Thénard.

Un bărbat intră.

Alt lucru neașteptat pentru Marius. Bărbatul care intrase îi era cu totul necunoscut.

Omul acesta, bătrîn de altfel, avea nasul mare, bărbia în piept, ochelari verzi, cu abajur dublu de mătase tot verde peste ochi, părul netezit și lins pe frunte chiar pînă lîngă sprîncene, ca o perucă de vizitîu englez, din *highlife*. Avea părul cărunț. Era îmbrăcat în negru de sus pînă jos, cu niște haine cam roase, dar curate ; un mănunchi de brelocuri care îi ieșeau din buzunarul mic te făcea să crezi că are și un ceas. Ținea în mînă o pălărie veche. Mergea încovoiat și spinarea lui plecată se cocoșa și mai tare în plecăciuni.

Te izbea de la început faptul că îmbrăcămintea acestui personaj, prea largă, deși era încheiată cu grijă, nu părea făcută pentru el.

Aici e nevoie de o scurtă digresiune.

Pe vremea aceea, trăia la Paris, într-o locuință veche și dărăpănată, pe strada Beautreillis, lîngă Arsenal, un evreu iscusit, care se îndeletnicea să prefacă ticăloșii în oameni cumsecade. Nu pentru multă vreme, fiindcă ar fi fost cam greu pentru ticăloși. Schimbarea se făcea văzînd cu ochii, pentru o zi sau două, cu un franc și cincizeci de centime pe zi, printr-un costum cît mai asemănător cu al oamenilor de treabă. Cel care închiria hainele se numea Transformatorul ; pungașii parizieni îl botezaseră așa și nu-i

cunoșteau alt nume. Avea o garderobă destul de bogată. Zdrențele cu care își gătea clientela erau aproape bunișoare. Avea tot felul de specialități și categorii ; de fiecare cui al prăvăliei lui atârna, vechi și răpănoasă, o anumită condiție socială ; ici costumul de magistrat, colo niște veșminte preotești, într-un colț o îmbrăcăminte de bancher sau de militar în retragere, altundeva straiile unui om de literă și mai departe costumul unui om politic. Făptura asta era costumatorul uriașei drame pe care o joacă derbedeii la Paris. Vizuina lui era culisa din care ieșea furtul și în care se întorcea escrocheria. Un ticălos jerpelit venea în această garderobă, dădea un franc și cincizeci de centime, își alegea după rolul pe care voia să-l joace în ziua aceea, haina ce i se potrivea și, coborînd scara, ticălosul era cineva. A doua zi, boarfele erau aduse fără greș înapoi și Transformatorul, care încredința hoților tot ce avea, nu era furat niciodată. Hainele acestea aveau un cusur ; nu veneau bine ; nefiind croite pentru cei care le purtau, erau strîmte pentru unii și largi pentru alții, nu se potriveau nimănui. Orice pungaș, care era mai mic sau mai mare decît oamenii mijlocii, nu se simțea bine în costumele Transformatorului. Trebuia să nu fie nici prea gras, nici prea slab. Transformatorul nu avusese în vedere decît oameni obișnuiți. Luase măsura omului după făptura celui dintîi golan care-i ieșise în cale și care nu e nici gros, nici subțire, nici mare, nici mic. De aci și unele ajustări, cîteodată mai anevoioase, cu care ajutoarele Transformatorului se descurcau cum puteau. Cu atît mai rău pentru cei neobișnuiți ! Haina omului de stat, de pildă, neagră de sus pînă jos, și deci fără cusur, ar fi fost prea mare pentru Pitt și prea strîmă

pentru Castelcicala ¹. Ținuta de „om de stat“ era arătată precum urmează, în catalogul Transformatorului : copiem întocmai : „*Haină de postav negru, pantaloni de lână neagră, vestă de mătase, ghete și ru-fărie*“. Iar pe margine : „*Fost ambasador*“ și o notă pe care de asemenea, o transcriem : „*Într-o cutie deosebită, o perucă bine frizată, ochelari verzi, brelocuri și două cotoare de pene lungi de o șchioapă, înfășurate în bumbac*“. Totul era pentru omul de stat, fost ambasador. Costumul întreg era, dacă se poate spune așa, obosit ; cusăturile se înălbiseră, un fel de cheotoare se întredeschidea la un cot ; hainei îi mai lipsea și un nasture la piept, dar asta nu era decât un amănunt ; mîna omului de stat trebuind să fie mereu ținută sub haină pe inimă, avea rostul să acopere lipsa nasturelui.

Dacă Marius ar fi fost unul din obișnuiții instituțiilor oculte ale Parisului, ar fi recunoscut numaidecît pe trupul vizitatorului adus de Basque, haina omului de stat împrumutată la „Dă-mi-o pe-asta“ a Transformatorului.

Dezamăgirea lui Marius, văzînd că intră alt om decât cel așteptat, se prefăcu în nenoroc pentru noul-venit. Îl cercetă cu privirea din creștet pînă-n tălpi, în timp ce personajul se înclina peste măsură, și-l întreabă scurt :

— Ce doriți ?

Omul răspunse cu un rînjel dulceag despre care numai surîsul mîngîietor al unui crocodil ar da o idee :

— Mi se pare cu neputință să nu mai fi avut cîntea să văd pe domnul baron în societate. Cred că

---

¹ William Pitt al II-lea, prim-ministru al Angliei în timpul revoluției franceze și începutul dictaturii napoleoniene, era slab și uscat. Dimpotrivă diplomatul napolitan Fabricio Ruffo, principe de Castelcicala, era foarte corpulent.

l-am mai întâlnit acum câțiva ani, la doamna principesă Bagration și în saloanele senioriei sale vicontelui Dambray¹, pair al Franței.

Pungașii folosesc totdeauna tactica de a se preface că au recunoscut pe cineva pe care nu-l cunosc.

Marius urmărea cu luare-aminte felul de a vorbi al acestui om. Îi pîndea accentul și gesturile, dar dezamăgirea îi creștea : omul avea o rostire fornăită, cu totul deosebită de glasul ascuțit și tăios la care se aștepta. Era cu totul nedumerit.

— Nu cunosc, zise, nici pe doamna Bagration, nici pe domnul Dambray. N-am pus în viața mea piciorul nici în casa unuia, nici în a celuiilalt.

Era un răspuns morocănos. Dar tot atît de mironosît ca mai înainte, personajul stăruia :

— Atunci trebuie să-l fi văzut pe domnul la Chateaubriand ! Îl cunosc bine pe Chateaubriand. E foarte gentil. Cîteodată îmi spunea : „Thénard, amice dragă... nu vrei să bei cu mine un pahar cu vin ?“

Fruntea lui Marius se făcu din ce în ce mai aspră :

— Niciodată n-am avut onoarea să fiu primit de domnul Chateaubriand. Pe scurt, ce doriți ?

Cu cît glasul se făcea mai răstit, cu atît omul se ploconează mai adînc.

— Domnule baron, binevoiți să mă ascultați. În America, într-o țară de pe lîngă Panama, e un sat care se numește Joya. Satul acesta este alcătuit dintr-o singură casă. O casă mare, pătrată, cu trei etaje, făcută din cărămizi uscate la soare, și cu fiecare latură a pătratului lungă de cinci sute de pași ; fiecare etaj e mai mic cu patru metri decît etajul de dede-

---

¹ Principesa Bagration, văduva principelui gruzin Petru Bagration, general din armata țarului Alexandru I. După congresul de la Viena (1815), soția sa venea adesea la Paris. Vicontele Dambray, mare bogătaş din timpul Restaurației, al cărui salon era frecventat de tineretul aristocrat al vremii.

subtul lui, în așa fel încît să aibă în față o terasă care înconjoară clădirea. În mijloc are o curte interioară unde se află proviziile și munițiile ; n-are ferestre, are numai ochiuri de meterez ; n-are uși, are numai scări, scări de urcat de jos la prima terasă, altele de la prima la terasa a doua, și tot așa de la terasa a doua la a treia, are iarăși scări de coborît în curtea interioară ; n-are uși la odăi, numai trape, tot așa n-are trepte la odăi, ci numai scări cu funii ; seara se închid trapele, se ridică scările, se întind prin ochiurile de meterez țevi de flinte și carabine ; nu e chip de intrat, ziua e casă, noaptea cetățuie ; are opt sute de locuitori ; așa arată acest sat. De ce atîtea socoteli ? Pentru că ținutul e primejdios ; e plin de antropofagi. Atunci de ce stau acolo, de ce s-au dus acolo ? Fiindcă țara e minunată, acolo se găsește aur.

— Unde vrei să ajungi ? Întrerupse Marius, care trecea de la dezamăgire la nerăbdare.

— Uite la ce, domnule baron. Sînt un fost diplomat obosit. Vechea civilizație m-a prăpădit. Vreau să fac o încercare între sălbatici.

— Ei, și ?

— Domnule baron, egoismul este legea lumii. Țăranca proletară care muncește cu ziua întoarce capul cînd trece poștalionul, țăranca proprietară care își muncește pămîntul ei, nu și-l întoarce. Cîinele săracului latră după bogat, cîinele bogatului latră la sarac. Fiecare pentru el. Interesul, iată ținta oamenilor ! Aurul, iată magnetul !

— Ei, și ? Încheierea ?

— Aș vrea să mă stabilesc la Joya. Sîntem trei inși. Eu, nevasta și domnișoara mea, o fată care e foarte frumoasă. Călătoria e lungă și costă mult. Îmi trebuie ceva bani.

— Și ce mă privește asta pe mine ? întrebă Marius.

Necunoscutul își lungi gâtul peste guler, cu o mișcare de vultur, și răspunse zîmbind și mai tare :

— Oare domnul baron n-a citit scrisoarea mea ?

Asta era cam adevărat. Dar fapt este că înțelesul epistolei alunecase peste Marius. Văzuse mai mult scrisul decît citise scrisoarea. Abia își mai amintea de ea. De cîteva clipe atenția lui mergea în altă parte. Observase acest amănunt : nevasta și fata mea. Se uita la necunoscut cu un ochi pătrunzător. Un judecător de instrucție n-ar fi privit mai stăruitor. Aproape că-l pîndea. Se mărgini să-i răspundă :

— Dați-mi lămuriri !

Necunoscutul își înfipse amîndouă mîinile în buzunărașele vestei, ridică fruntea fără să-și îndrepte și șira spinării, dar străpungîndu-l la rîndul lui pe Marius cu privirea verde a ochelarilor lui.

— Fie, domnule baron ! Vă dau lămuriri. Am să vă vînd un secret.

— Un secret ?

— Un secret.

— Care mă privește ?

— Oarecum.

— Care e secretul ?

Marius, ascultîndu-l, îl cerceta din ce în ce mai mult.

— Încep pe gratis, spuse necunoscutul. Veți vedea că sînt interesant.

— Vorbiți !

— Domnule baron, adăpostiți un hoț și un ucigaș. Marius tresări.

— În casa mea ? Nu ! spuse el.

Necunoscutul își șterse pălăria cu cotul și urmă fără să se tulbure :

— Ucigaş şi hoţ. Băgaţi de seamă, domnule baron, că nu vorbesc aici de fapte vechi, uitate, răsuflate, care pot fi şterse de lege prin prescripţie şi de Dumnezeu prin pocăinţă. Vorbesc de fapte proaspete, fapte prezente, fapte necunoscute încă de justiţie în clipa de faţă. Merg mai departe. Acest om v-a furat încrederea, s-a strecurat aproape în familia dumneavoastră sub un nume fals. Vă voi spune adevărul lui nume. Şi vi-l spun pe gratis.

— Ascult.

— Se numeşte Jean Valjean.

— Ştiu.

— Vă voi spune, tot pe gratis, cine este.

— Vorbiţi !

— E un fost ocnaş.

— Ştiu.

— Ştiţi numai de cînd am avut onoarea să vi-o spun eu.

— Nu, ştiam de mai înainte.

Glasul rece al lui Marius, acel „ştiu“ repetat, laco-nismul lui ursuz, răscoliră în necunoscut nu ştiu ce mînie înăbuşită. Îi aruncă pe furiş lui Marius o uitătură furioasă, pe care şi-o stinse numaidecît. Oricît de iute, privirea era dintre acelea pe care le recunoşti dacă le-ai mai văzut o dată ; aşa că nu-i scăpă lui Marius. Anumite flăcări nu se pot aprinde decît în anumite suflete ; ochiul, fereastra gîndului, ia foc ; ochelarii nu ascund nimic ; un geam nu poate ascunde iadul.

Necunoscutul urmă, zîmbind :

— Eu nu-mi îngădui să-l dezminţ pe domnul baron. Dar, oricum, vedeţi că sînt bine informat. Acum, ceea ce am să vă aduc la cunoştinţă nu ştiu decît eu. Şi interesează averea doamnei baroane. E un secret extraordinar. Îl am de vînzare. Vi-l propun mai întîi dumneavoastră. Ieftin. Douăzeci de mii de franci.

— Știu și secretul acela, așa cum le știu și pe celelalte, spuse Marius.

Personajul simți nevoia să scadă ceva din preț :

— Domnule baron, dați zece mii și spun tot.

— Îți spun încă o dată că nu am nimic nou de aflat de la dumneata. Știu ce vrei să-mi spui.

Prin ochii necunoscutului mai trecu un fulger. El strigă :

— Trebuie totuși să mănînc pe ziua de azi. E un secret extraordinar, vă repet. Domnule baron, voi vorbi. Vorbesc. Dați-mi douăzeci de franci.

Marius îl privi neclintit.

— Cunoasc secretul dumitale extraordinar, așa cum cunoșteam numele lui Jean Valjean, așa cum cunosc numele dumitale.

— Numele meu ?

— Da.

— Nici nu e greu, domnule baron. Am avut onoarea să vi-l scriu și să vi-l spun eu : Thénard.

— ...dier.

— Hai ?

— Thénardier.

— Cine-i ăsta ?

Cînd e în primejdie, ariciul se zbîrlește, cărăbușul face pe mortul, vechea gardă se așază în careu ; acest om începu să rîdă.

Apoi își scutură cu un bobîrnac un firicel de praf pe mîneca hainei.

Marius continuă :

— Tot dumneata ești și muncitorul Jondrette, comedianul Fabantou, poetul Genflot, spaniolul Don Alvarès și femeia Balizard.

— Femeia cum ?

— Și ai mai ținut și o cîrciumă în Montfermeil.

— Cîrciumă ! Niciodată.

— Și îți spun că dumneata ești Thénardier.

— Nu e adevărat.

— Și că ești un ticălos. Ține !

Și Marius, scoțînd din buzunar o bancnotă, i-o azvîrli în obraz.

— Mulțumesc ! Iertați ! cinci sute ! domnule baron ! și omul, răscolit, salutînd, apucă hîrtia și se uită la ea cercetător. Cinci sute ! reluă el uimit. Și bîlgui cu glasul tăiat : O bumașcă serioasă. Apoi odată : Ei bine, fie ! izbucni el. Atunci, hai să fim la largul nostru !

Și cu o iuțeală de maimuță, dîndu-și părul peste cap, smulgîndu-și ochelarii, scoțîndu-și din nas și ascunzînd cotoarele de pene de care a fost vorba mai adineauri și care de altfel s-au mai văzut și în altă pagină a acestei cărți, își scoase masca cum și-ar fi scos pălăria.

Ochii i se aprinseră ; fruntea strîmbă, brăzdată, cucuiată pe alocurea, îngrozitor de încrețită în partea de sus, ieși la iveală, nasul i se făcu iar ascuțit ca un cioc ; profilul crud și tăios al omului rapace se arată din nou.

— Domnul baron e un om și jumătate, spuse el cu un glas limpede, din care pierise orice fornăit. Sînt chiar Thénardier.

Își îndreptă spatele încovoiat.

Thénardier, fiindcă într-adevăr el era, era ciudat de surprins ; ar fi fost chiar tulburat, dacă ar fi putut. Venise să stîrnească uimire, și uimitul era el. Umilința aceasta i se plătea cu cinci sute de franci și la urma urmei, o primea ; dar îl năucise cu totul.

Vedea pentru întâia oară pe acest baron Pontmercy și totuși, cu toată deghizarea, acest baron îl recunoștea și îl cunoștea încă bine. Și nu numai că acest baron știa tot despre Thénardier, dar părea că știe tot despre Jean Valjean. Cine este acest tînăr aproape

imberb, atît de rece și de darnic, care știa numele oamenilor, care știa toate numele lor, care le deschidea punga, care îi lua la trei păzește pe pungăși, ca un judecător, și care îi plătea ca un nătărau?

Thénardier, după cum ne amintim, cu toate că fusese vecin cu Marius, nu-l văzuse niciodată, ceea ce la Paris se întîmplă des. Le auzea altădată parcă pe fetele lui vorbind de un tînăr foarte sărac, numit Marius, care locuia în aceeași casă. Îi scrisese, fără să-l cunoască, scrisoarea de care știm. Nici o apropiere nu era cu putință în mintea lui între acel Marius și baronul Pontmercy.

Cît despre numele de Pontmercy, ne amintim că, pe cîmpul de bătaie de la Waterloo, nu auzise din el decît ultimele două silabe, aceleași pentru care el avusese totdeauna firescul dispreț datorat cuvîntului ce nu înseamnă decît un simplu „mulțumesc“.

Dar, mulțumită fiicei sale Azelma, pe care o pusese în urmărirea tinerilor căsătoriti de la 16 februarie, și apoi prin cercetările lui personale, ajunsese să afle o mulțime de lucruri și din adîncul vizuinei lui, izbutise să pună mîna pe multe fire tainice. Descoperise cu multă trudă sau ghicise cu multă chibzuială cine era omul pe care îl întîlnise într-o anumită zi în Marele Canal. De la om ajunsese ușor la nume. Știa că doamna baroană Pontmercy era Cosette. Dar în privința asta socotea că trebuie să fie discret. Cine era Cosette? Nici el însuși nu știa exact. Bănuia el, firește că era poate copil din flori. Povestea Fantinei i se păruse totdeauna deocheată, dar la ce bun să vorbească de ea? Să ceară plată ca să tacă? Avea sau credea că are de vîndut ceva mai bun decît asta. Și, după cît se vedea, venind să-i facă baronului Pontmercy această destăinuire fără nici o dovadă: „Nevasta dumneavoastră e un

copil din flori“, n-ar fi izbutit decît să atragă piciorul soțului în spatele informatorului.

În gîndul lui Thénardier convorbirea cu Marius nu începuse încă. Trebuise să dea îndărăt, să-și schimbe strategia, să părăsească o poziție, să caute altă cale de atac. Dar nimic esențial nu se pierduse, și pe deasupra avea și cinci sute de franci în buzunar. De altfel, avea ceva hotărîtor de spus și se simțea tare chiar împotriva acestui baron Pontmercy, atît de strașnic informat și atît de bine înarmat. Pentru oameni de felul lui Thénardier orice dialog este o luptă. Care era situația lui în aceea care era pe cale s-o înceapă? Nu știa cu cine vorbește, dar știa despre ce vorbește. În gînd își trecu repede în revistă forțele, și după ce spuse: „Sînt Thénardier“, așteptă.

Marius rămăsese pe gînduri. În sfîrșit, îl avea în mîna, așadar, pe Thénardier. Omul ăsta, pe care dorise atît de mult să-l găsească iarăși, era în fața lui. Sta în puterea lui prin urmare să respecte recomandăția colonelului Pontmercy. Se simțea umilit că eroul datora ceva banditului, și că polița trasă din adîncul mormîntului de tatăl lui pe numele lui Marius era pînă acum protestată. I se părea de asemenea, în situația lui atît de încurcată față de Thénardier, că ar fi fost minutul potrivit să-l răzbune pe colonel de nenorocirea de a fi fost salvat de un asemenea mișel. Oricum era mulțumit. În sfîrșit, va putea să scape umbra colonelului de acest creditor nevrednic și totodată i se părea că va scoate memoria tatălui său din închisoarea datornicilor.

Pe lîngă această datorie, mai avea una, să lămurească dacă s-ar fi putut, obîrșia averii Cosettei. Se părea că se ivise prilejul. Poate că Thénardier știa. Ar putea fi de folos să cerceteze adîncurile acestui om. Începu cu asta.

Thénardier ascunsese „bumașca serioasă“ în buzunărașul vestei și se uita la Marius cu o blîndețe aproape duioasă.

Marius rupse tăcerea.

— Thénardier, ți-am spus cum te numești. Cît despre secretul dumitale, adică ceea ce Țineai să-mi destăinuiești, vrei acum să ți-l spun eu? Am și eu informațiile mele. Vei vedea că știu despre asta mai mult decît dumneata. Jean Valjean, după cum ai spus, e un asasin și un hoț. E un hoț, pentru că a prădat un manufacturier bogat și l-a ruinat pe domnul Madeleine. E un ucigaș, pentru că l-a ucis pe agentul de poliție Javert.

— Nu înțeleg, domnule baron, zise Thénardier.

— Mă voi face înțeles. Ascultă! Într-o plasă din Pas-de-Calais trăia prin 1822 un om care avusese oarecari încurcături cu justiția și care, sub numele de domnul Madeleine, se ridicase din nou și se restabilise. Acest om ajunsese, în toată puterea cuvîntului, un om drept. Cu industria lui, o fabrică de sticlărie neagră, îmbogățise un întreg oraș. Cît despre averea lui personală, crescuse și ea frumos, dar numai ca o urmare și oarecum din întâmplare. Era tatăl adoptiv al săracilor. Întemeia spitale, deschidea școli, vizita bolnavii, înzestra fetele, ajuta văduvele, înfia orfanii; era un fel de tutore al Ținutului. Refuzase Legiunea de onoare, fusese numit primar. Un ocaș liberat cunoștea taina unei condamnări suferite cîndva de acest om; îl denunță și domnul Madeleine fu arestat; profitînd de această arestare, fostul ocaș veni la Paris și făcu să i se înmîneze de către bancherul Laffitte — știu lucrurile chiar de la casier — cu ajutorul unei semnături false, suma de mai bine de jumătate de milion, care aparținea domnului Madeleine. Acest ocaș care l-a jefuit pe domnul Madeleine este Jean Valjean. Cît

despre celălalt fapt, iar nu poți să-mi spui nimic nou. Jean Valjean l-a omorât pe agentul Javert ; l-a omorât cu un glonț de pistol. Eu care îți vorbesc, eram de față.

Thénardier îi aruncă lui Marius acea căutătură disprețuitoare a omului înfrînt care pune iarăși mîna pe victorie și care, într-o singură clipă, recîștigă întreg terenul pierdut. Dar zîmbetul i se întoarce numaidecît, biruința inferiorului asupra celui care-i e superior trebuie să fie blajină, și Thénardier se mîrgini să-i spună lui Marius :

— Domnule baron, sîntem pe un drum greșit.

Și își sublinie fraza făcînd cu mănunchiul de brelocuri o morișcă plină de tîlc.

— Cum, întrebă Marius, o tăgădui ? Astea sînt fapte.

— Sînt basme. Încrederea cu care domnul baron mă onorează, mă obligă să-i vorbesc așa. Adevărul și dreptatea înainte de orice. Nu-mi place să văd lume învinovățită pe nedrept. Domnule baron, Jean Valjean nu l-a jefuit pe domnul Madeleine și Jean Valjean nu l-a omorât pe Javert.

— Asta e bună ! Cum adică ?

— Pentru două motive.

— Care ? Vorbește !

— Primul motiv : nu l-a jefuit pe domnul Madeleine, fiindcă Jean Valjean este chiar domnul Madeleine.

— Ce povești sînt astea ?

— Și al doilea motiv : nu l-a ucis pe Javert, avînd în vedere că cel care l-a omorât pe Javert e Javert însuși.

— Ce vrei să spui ?

— Că Javert s-a sinucis.

— Dovedește ! Dovedește ! strigă Marius ca scos din fire.

Thénardier își reluă fraza scandînd-o ca pe un vers antic :

— Agen-tul-de-poli-ție-Ja-vert-a-fost-găsit-îneecat sub-un-vapor-în-Port-au-Change.

— Bine, dar dovedește !

Thénardier scoase din buzunar un plic de hîrtie cenușie, în care părea că se află niște foi împăturite, de diverse mărimi.

— Am dosarul meu, spuse el liniștit. Și adăugă : Domnule baron, am vrut, în interesul dumneavoastră, să-l cunosc bine pe Jean Valjean al meu. Repet Jean Valjean și domnul Madeleine sînt aceeași persoană, și repet : Javert n-a avut alt asasin decît pe Javert, și dacă vorbesc, înseamnă că am dovezi. Nu dovezi scrise, scrisul e suspect, scrisul e complice, ci dovezi tipărite.

Vorbînd, Thénardier trăgea din plic două numere de ziare îngălbenite, veștede și îmbibate puternic de tutun. Unul din cele două jurnale, rupt la toate colțurile, bucăți aproape, părea mult mai vechi decît celălalt.

— Două fapte, două dovezi, zise Thénardier.

Și întinse către Marius jurnalele desfăcute.

Cititorul cunoaște aceste două ziare. Unul, cel mai vechi, un număr din *Drapelul alb* cu data de 25 iulie 1823, al cărui cuprins s-a văzut în partea a doua din această carte, stabilea identitatea dintre domnul Madeleine și Jean Valjean. Celălalt, un *Monitor*, cu data de 15 iunie 1832, constata sinuciderea lui Javert, adăugînd că, dintr-un raport verbal al lui Javert către prefect rezulta că, fiind luat prizonier pe baricada din strada Chanvrière, scăpase cu viață prin mărinimia unui răsculat, care, ținîndu-l sub amenințarea pistolului, în loc să-i zboare creierii, trăsese în aer.

Marius citi. Era limpede, dată neîndoielnică, probă de neînlăturat, pentru că cele două ziare nu fuseseră tipărite anume ca să se dea crezare spuselor lui Thénardier : însemnarea din *Monitor* era chiar un comunicat administrativ al Prefecturii poliției. Marius nu se mai putea îndoii. Informațiile luate de la casier erau false și el însuși se înșelase. Jean Valjean, înălțat pe neașteptate, ieșea din pîclă. Marius nu izbuti să-și oprească un strigăt de bucurie :

— Foarte bine, dar atunci nenorocitul acesta e un om minunat ! Toată averea era în adevăr a lui ! E Madeleine, providența unui ținut întreg ! E Jean Valjean, salvatorul lui Javert ! E un erou ! E un sfînt !

— Nu e nici sfînt și nici erou, zise Thénardier. E un ucigaș și un hoț. Și adăugă cu glasul omului care începe să simtă că a dobîndit oarecare autoritate : Să ne potolim.

Cuvintele hoț și asasin, pe care Marius le credea înlăturate cu desăvîrșire și care se iveau iar, căzură asupra lui ca o ploaie de gheață.

— Iarăși ?! zise el.

— În vecii vecilor, răspunse Thénardier. Jean Valjean nu l-a jefuit pe Madeleine, dar e un hoț ; și nu l-a ucis pe Javert, dar e un ucigaș.

— Vrei să vorbești, reluă Marius, despre acel nenorocit furt de acum patruzeci de ani, ispășit după cum reiese chiar din ziarele dumitale, printr-o viață de pocăință, de renunțare și de virtute ?

— De asasinat și jaf, domnule baron. Și repet că vorbesc de fapte actuale. Ce am să vă destăinuiesc eu e cu totul și cu totul necunoscut. E ceva nou. Și poate că în asta o să găsiți și originea averii date atît de dibaci de Jean Valjean doamnei baroane. Zic dibaci, deoarece nu e ușor, cu ajutorul unei donații de felul ăsta, să te strecorei într-o casă onorabilă, a cărei bunăstare vrei s-o împărtășești, să-ți acoperi

fărădelegea, să te bucuri de bunurile jefuite, să-ți îngropi numele și să-ți creezi o familie.

— Aici aş putea să te întrerup, observă Marius, dar mergi mai departe.

— Domnule baron, am să vă spun totul, lăsând răsplata la mărinimia dumneavoastră. Secretul ăsta merită aur greu. Îmi veți spune : „De ce nu te-ai adresat lui Jean Valjean ?” Dintr-o socoteală foarte simplă : ştiu că el s-a despuiat de tot ce avea, în folosul dumneavoastră, şi găsesc că socoteala e iscusită ; aşa că nu mai are nici o lescaie. Mi-ar fi arătat mâinile goale, şi, fiindcă am nevoie de o sumă oarecare pentru călătoria mea la Joya, vă prefer pe dumneavoastră, care aveți totul, lui, care n-are nimic. Sînt cam obosit, dați-mi voie să mă așez.

Marius se așeză și îi făcu semn să șadă și el.

Thénardier se scufundă într-un scaun capitonat, luă iar cele două jurnale, le băgă din nou în plic și bodogăni, ciocănind cu unghia *Drapelul alb* :

— Mi-a dat multă bătaie de cap pînă ce mi-am făcut rost de el.

După asta puse picior peste picior și se lăsă pe spate, ca un om sigur de spusele lui, apoi intră în materie, cu gravitate și apăsînd pe fiecare cuvînt :

— Domnule baron, la 6 iunie 1832, acum un an chiar în ziua răscoalei, se afla un om în Marele Canal colector al Parisului, cam acolo unde canalul se varsă în Sena, între podul Invalizilor și podul Iéna.

Marius își apropie repede scaunul de al lui Thénardier. Thénardier băgă de seamă mișcarea și urmă, cu încetineala oratorului care își stăpînește ascultătorii și care simte cum inima adversarului bate la auzul cuvintelor lui :

— Omul acesta, silit să se ascundă, pentru motive de altfel străine de politică, își făcuse în canal o locuință a cărei cheie o avea numai el. Era, repet,

la 6 iunie ; să tot fi fost ora opt seara. Omul auzi un zgomot în canal. Uimit se ghemui și pîndi. Era un zgomot de pași, cineva mergea prin întuneric, venea spre el. Gratiile care închideau gura canalului nu erau departe. Curios lucru, în canal mai era un om. Puțina lumină care venea dinspre gura canalului îi îngădui să-l recunoască pe noul-venit și să vadă că acest om duce ceva în spinare. Mergea încovoiat. Cel care mergea încovoiat era un fost ocnaș și ceea ce ducea pe umeri era un cadavru. Flagrant delict de asasinat, fără îndoială. Cît despre jaf, se înțelege de la sine : nimeni nu omoară un om pe gratis. Acest ocnaș se pregătea să arunce cadavrul în Sena. Un fapt de ținut minte : înainte de a ajunge la gratiile de ieșire, ocnașul, care venea de departe din susul canalului, dăduse bineînțeles peste o spărtură înspăimîntătoare, în care ar fi putut să arunce cadavrul ; dar, chiar de a doua zi, curățitorii de canale, lucrînd la surpătură, ar fi găsit stîrvul, ceea ce nu-i convenea ucigașului. Mai bucurîndu-se străbătuse surpătura cu povara lui în spate ; eforturile lui trebuie să fi fost grozave și ar fi putut să-l coste viața ; nici nu înțeleg cum a mai ieșit viu de acolo.

Scaunul lui Marius se mai apropie o dată. Thénardier se folosi de asta ca să respire adînc, și urmă :

— Domnule baron, un canal nu este Champ-de-Mars. Nu ai acolo nici de unele, n-ai nici măcar loc. Dacă se află în el doi oameni, trebuie să se întîlnească. Ceea ce s-a și întîmplat. Locatarul și trecătorul fură siliți să-și spună ziua bună, spre părerea de rău atît a unuia cît și a altuia. Trecătorul spuse locatarului : „Vezi ce duc în spate, trebuie să ieș de aici, cheia e la tine, dă-mi-o“. Ocnașul era un bărbat de o putere înspăimîntătoare. Nu se putea să nu-i faci pe plac. Totuși, cel care avea cheia se mai tocmi nițel, numai ca să cîștige timp. Se uită la mort, dar

nu putu să vadă nimic, afară de faptul că era tânăr, bine îmbrăcat, cu înfățișare de om bogat și plin de sînge de nu-l puteai recunoaște. Stînd mereu de vorbă, găsi mijlocul să sfîșie și să rupă pe la spate un petic din haina celui ucis, fără ca ucigașul să bage de seamă. Ca o dovadă, înțelegeți ; un mijloc de a da iarăși de urma celor întîmplate și de-a face pe criminal să-și recunoască crima. Băgă dovada în buzunar. Apoi deschise gratiile, scoase afară pe cel cu povara pe umeri, închise la loc gratiile și pieri, neavînd de loc poftă să mai fie amestecat în restul întîmplării și mai cu seamă nevrînd să fie de față cînd ucigașul avea să arunce mortul în rîu. Înțelegeți acum. Cel care ducea cadavrul în spinare e Jean Valjean ; cel care avea cheia, vă vorbește dumneavoastră acum ; și peticul de haină...

Thénardier își isprăvi fraza, scoțînd din buzunar și ținînd în dreptul ochilor, cu amîndouă mîinile, între degetele mari și arătătoare, o fîșie de postav negru plină de pete întunecate.

Marius se ridicase în picioare, palid, abia răsuflînd, cu ochii ținîți la peticul negru, și, fără să rostească un cuvînt, fără să-și ia privirea de la această zdreanță, mergea de-andaratele spre zid și cu mîna dreaptă întinsă pe la spate căuta, pipăind pe perete, o cheie care era în broasca unui dulap, lîngă cămin. Găsi cheia, deschise ușa și băgă mîna fără să se uite și fără ca ochii lui înspăimîntați să se dezlipească de pe cîrpa pe care o ținea întinsă Thénardier.

În vremea asta, Thénardier urma :

— Domnule baron, am cele mai temeinice motive să cred că tînărul ucis era un străin bogat, atras de Jean Valjean într-o cursă, și că avea la el o sumă foarte însemnată.

— Tînărul acela eram eu și haina, iat-o ! strigă Marius și aruncă pe parchet o haină neagră veche și plină de sînge.

Apoi smulgînd peticul din mîinile lui Thénardier, se aplecă peste haină și apropie peticul sfîrșiat de pulpana zdrențuită. Ruptura se potrivea de minune și bucata ruptă întregea haina.

Thénardier era împietrit. Se gîndi : „M-a făcut praf !“

Marius se ridică fremătînd, deznădăjduit, fericit.

Se scotoci prin buzunare și se apropie înfuriat de Thénardier, arătîndu-i și proptindu-i aproape în obraz pumnul lui plin de hîrtii de cîte cinci sute și o mie de franci.

— Ești un ticălos ! Ești un mincinos, un defăimător, un mîrșav ! Ai venit să-l învinuiești pe omul acesta și l-ai justificat ; voiai să-l nimicești și n-ai izbutit decît să-l proslăvești. Dumneata ești hoțul ! Dumneata ești ucigașul ! Te-am văzut Thénardier Jondrette, în vizuina din bulevardul Hôpital. Știu despre dumneata destule ca să te trimit la ocnă și chiar mai departe dacă aș vrea. Uite, ia o mie de franci, nelegiuirile !

Și-i azvîrli lui Thénardier o hîrtie de o mie de franci.

— Ah ! Jondrette Thénardier, pungaș netrebnic ! Asta să-ți fie lecție, vînzător le taine, negustoraș de mistere, răscolitor de bezne, ticălosule ! Ține încă cinci sute de franci și ieși afară ! Te ocrotește Waterloo !

— Waterloo ! bîlbîi Thénardier, vîrînd în buzunar și hîrtia de cinci sute și pe cea de o mie.

— Da, ucigașule ! Ai scăpat acolo viața unui colonel...

— A unui general, zise Thénardier, ridicînd capul.

— A unui colonel ! reluă Marius cu mînie. N-aș

da o lăascaie pentru un general. Și ai venit aici să mai pui la cale alte ticăloșii ! Ai săvârșit toate crimele cu putință ! Pleacă ! Să nu te mai văd ! Fii fericit, e tot ce-ți doresc. Ah, fiară ! Iată încă trei mii de franci. Ia-i ! Poți să pleci chiar de mâine în America, împreună cu fata ; fiindcă nevasta ți-a murit, mincinos neobrăzat ! Voi fi de față la plecarea dumitale tâlharule, și am să-ți mai dau atunci douăzeci de mii de franci. Du-te să te spînzure aiurea !

— Domnule baron, răspunse Thénardier, salutînd pînă la pămînt, recunoștință veșnică !

Și Thénardier ieși nemaiputînd să înțeleagă nimic, năucit și încîntat de această dulce strivire sub saci de aur și de acest trăsnet care cădea pe el acoperindu-l cu bancnote.

Era în adevăr trăsmit, dar totodată și mulțumit ; și ar fi fost foarte supărat dacă ar fi avut un paratrăsnet împotriva acestui trăsnet.

Să isprăvim odată cu omul acesta. Două zile după întîmplările de care vorbim, Thénardier, ajutat de Marius, plecă în America, sub un nume fals, împreună cu fiica lui Azelma, și avînd asupra lui o poliță de douăzeci de mii de franci plătibilă la New York. Murdăria morală a lui Thénardier, acest burghez nerealizat, era fără leac ; a fost în America ceea ce fusese și în Europa. Contactul cu un om rău ajunge ca o faptă bună să intre în descompunere și să nască o faptă rea. Cu banii lui Marius, Thénardier se făcu negustor de sclavi.

De îndată ce Thénardier ieși, Marius alergă în grădină, unde Cosette se plimba încă.

— Cosette, Cosette ! strigă el. Vino ! Vino repede ! Să plecăm ! Basque, o trăsură ! Cosette, vino ! Ah ! Doamne ! El mi-a salvat viața ! Să nu mai pierdem nici o clipă ! Ia-ți un șal !

Cosette îl crezu nebun, dar îl ascultă.

El nici nu mai respira, își punea mîna pe inimă ca să-i astîmpere bătaile. Se plimba încoace și încolo cu pași mari, și o săruta pe Cosette :

— Ah ! Cosette ! Sînt un nenorocit ! zicea el.

Marius își ieșise din minți. Începea să deslușească în acest Jean Valjean o personalitate măreață și întunecată. Întrezărea o virtute nemaipomenită, puternică și blîndă, umilă totuși în măreția ei. Marius era orbit de această minune. Nu-și dădea seama de ce vedea, dar era ceva uriaș.

Trăsura veni într-o clipă. Marius o ajută pe Cosette să se suie și sări și el.

— Birjar, zise el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

Trăsura porni.

— Ah, ce fericire ! zise Cosette. Strada l'Homme-Armé ! Nici nu mai îndrăzneam să vorbesc de asta. O să-l vedem pe domnul Jean.

— Pe tatăl tău, Cosette ! E tatăl tău mai mult decît oricînd. Cosette, încep să ghicesc. Mi-ai spus că niciodată n-ai primit scrisoarea pe care ți-am trimis-o prin Gavroche. Trebuie să fi căzut în mîinile lui. Cosette, el s-a urcat pe baricadă ca să mă salveze. Și pentru că are nevoie să fie un înger, a mai salvat în treacăt și pe alții : l-a salvat pe Javert. M-a scos din prăpastia aceea ca să mă dea ție. M-a dus în spîinare prin canalul acela îngrozitor. Ah, sînt nerecunoscător, sînt un monstru ! Cosette, după ce a fost providența ta, a fost și a mea. Închipuiește-ți că în hazna era o surpătură înspăimîntătoare, în care omul putea să se înece de o sută de ori, să se înece în mocirlă. Cosette, m-a luat în spate ca s-o străbat. Eu eram leșinat, nu vedeam nimic, nu auzeam nimic, nu puteam ști nimic despre propria mea pățanie. O să-l aducem înapoi, o să-l luăm cu noi, vrea-nu-vrea, și n-are să ne mai părăsească. Numai să-l găsim

acasă ! Numai să fie acasă ! Cît îmi va mai fi dat să trăiesc am să-l cinstesc. Da, asta trebuie să fie, vezi tu, Cosette ? Lui trebuie să-i fi dat Gavroche scrisoarea mea. Totul e limpede. Înțelegi ?

Cosette nu înțelegea însă nici un cuvânt.

— Ai dreptate, rosti ea.

În vremea asta trăsura gonea mereu.

V

O NOAPTE PRIN CARE STRĂBATE STRĂLUCIREA ZILEI

Cînd auzi o bătaie în ușă, Jean Valjean se întoarce.

— Intră, rosti el cu glas slab.

Ușa se deschise. Marius și Cosette se iviră.

Cosette dădu buzna în odaie.

Marius rămase în prag, în picioare, rezemat de pervazul ușii.

— Cosette ! zise Jean Valjean, și se îndreptă în scaun, cu brațele deschise și tremurătoare, rătăcit, palid ca o arătare, cu o bucurie nemăsurată în priviri.

Cosette, înecată de emoție, căzu la pieptul lui Jean Valjean.

— Tată ! strigă ea.

Jean Valjean, răscolit; bîgui :

— Cosette ! ea ! dumneata, doamnă ! tu ești ? Ah, Doamne ! Și, strîns în brațele Cosettei, strigă : Tu ești ! Ești aici ! Așadar mă ierți ?

Coborîndu-și pleoapele ca să-și poată opri lacrimile, Marius înaintă un pas și cu buzele tremurînde, cu gura încleștată ca să-și stăpînească hohotul de plîns, șopti :

— Tată !

— Și dumneata mă ierți ! zise Jean Valjean.

Marius nu putu găsi nici un cuvânt, și Jean Valjean adăugă :

— Mulțumesc.

Cosette își smulse șalul și își aruncă pălăria pe pat.

— Mă stingheresc, zise ea.

Și, așezându-se pe genunchii bătrînului, îi dădu la o parte părul alb cu o mișcare minunat de duioasă și îl sărută pe frunte.

Jean Valjean, pierdut se lăsă în voia ei.

Cosette, care nu înțelegea nimic deslușit, îl mîngîia și mai mult, ca și cum ar fi vrut să plătească ea datoria lui Marius.

— Ce proști sînt oamenii ! Credeam că n-am s-o mai văd. Închipuiește-ți, domnule Pontmercy, că în clipa în care ați intrat, tocmai spuneam : „S-a isprăvit. Uite rochița ei, sînt un nenorocit, n-o voi mai vedea pe Cosette“ ; îmi spuneam asta chiar cînd urcați scara. Ce prost eram ! Uite cum se proteste omul ! Asta fiindcă uităm pe bunul Dumnezeu. Bunul Dumnezeu zice : „Te crezi părăsit, prostănacule ! Nu, nu, asta n-are să se întîmple. Ei, e acolo un biet om care are nevoie de un înger.“ Și îngerul vine ; și bietul om o vede iar pe Cosette a lui, pe Cosette a lui cea mică ! Ah, cît eram de nenorocit ! O clipă nu mai putu rosti nici un cuvînt, apoi urmă : Aveam nevoie în adevăr s-o văd pe Cosette, cîte puțin, din cînd în cînd. Inima are și ea nevoie de osciorul ei de ros. Dar simțeam bine că sînt de prisos. Căutam să fiu înțelegător : „N-au nevoie de tine, stai în ungherul tău, n-ai dreptul să fii tot mereu între ei“. Ah ! Dumnezeule binecuvîntat, o văd iarăși ! Știi tu, Cosette, că bărbatul tău e foarte frumos ? Ah, ce draguț guler brodat ai ! Așa mai zic și eu ! Îmi place desenul ăsta. Nu e așa că bărbatul tău l-a ales ? Și ți-ar mai trebui niște șaluri. Domnule Pontmercy,

dă-mi voie să-i spun „tu“. Nu-i voi mai spune așa multă vreme.

Cosette îl întrerupse :

— Cît ai fost de rău că ne-ai lăsat cum ne-ai lăsat ! Unde-ai fost ? De ce-ai lipsit atît de mult ? Altădată călătoriile dumitale nu țineau mai mult de trei-patru zile. O trimiteam pe Nicolette și mi se răspundea mereu : „E plecat“. Cînd te-ai întors ? De ce nu ne-ai dat de veste ? Știi că ești foarte schimbat ? Ah, ce tată rău ești ! A fost bolnav și noi nici n-am știut ! uite, Marius, ia-i mîna să vezi cît e de rece !

— Va să zică, iată-vă ! Domnule Pontmercy, iartă-mă ! repetă Jean Valjean.

La acest cuvînt, pe care Jean Valjean îl mai spusese o dată, tot ceea ce umplea inima lui Marius se revărsa ; el izbucni :

— Cosette, auzi ? Auzi unde a ajuns ! Îmi cere iertare. Știi tu, Cosette, ce a făcut el pentru mine ? Mi-a salvat viața. Mai mult încă. Mi te-a dat pe tine. Și după ce m-a salvat, și după ce mi te-a dat pe tine, Cosette, știi ce a făcut cu el însuși ? S-a jertfit. Uite ce fel de om e. Și mie, nerecunoscătorul, mie uitucul, mie nemilosul, mie vinovatul, mie îmi spune el : Mulțumesc ! Cosette, dacă mi-aș petrece toată viața la picioarele acestui om, și tot ar fi prea puțin. Baricada, canalul, iadul cela, cloaca, toate le-a străbătut pentru mine, pentru tine, Cosette ! M-a dus cu el, trecînd prin toate soiurile de moarte, pe care le înlătura din calea mea și le primea pentru el însuși. Are toate curajurile, toate virtuțile, toate eroismele, toate sfînteniiile ! Cosette, omul acesta e un înger !

— Ssst ! Ssst ! spuse încet Jean Valjean. De ce mai vorbești de toate astea.

— Dar dumneata, strigă Marius cu o mînie în care se împletea venerația, de ce nu mi-ai spus tot ! E și greșeala dumitale. Scapi oamenii de la moarte și nu

le-o spui ! Mai mult ; sub cuvînt că te dai pe față, te defăimezi singur. E îngrozitor !

— Am spus adevărul, răspunse Jean Valjean.

— Nu, adevărul este adevărul întreg și n-ai spus adevărul întreg. De ce să nu spui că dumneata ai fost domnul Madeleine ? De ce să nu spui că l-ai salvat pe Javert ? De ce să nu spui că eu îți datorez viața ?

— Pentru că gîndeam ca și dumneata. Socoteam că ai dreptate. Trebuia să plec. Dacă ai fi știut de istoria aceea cu canalul, m-ai fi oprit lîngă dumneata. Așa că a trebuit să tac. Dacă aș fi vorbit, asta ar fi încurcat totul.

— Ce să încurce ? Pe cine ? reluă Marius. Crezi oare că ai să rămîi aici ? Te luăm cu noi. Ah, Doamne, cînd mă gîndesc că toate le-am făcut la împlinire. Te luăm cu noi. Faci parte din noi înșine. Ești tatăl ei și-al meu. N-ai să mai petreci nici o zi în casa asta groaznică. Să nu-ți închipui că mîine ai să mai fii aici.

— Mîine, zise Jean Valjean, n-am să mai fiu aici, dar n-am să fiu nici acasă la voi.

— Ce vrei să spui ? întrebă Marius. Aha, s'ra isprăvit cu călătoriile. N-o să ne mai părăsești. Ești al nostru. Nu-ți mai dăm drumul.

— De data asta niciodată, adăugă Cosette. Am venit cu o trăsură. Te răpesc. Dacă trebuie, te iau cu forța. Și, rîzînd, se prefăcu că îl ridică pe bătrîn în brațe. Odaia duminică, acasă la noi, te așteaptă mereu. Dacă ai ști ce frumoasă e acum grădina ! Azaleele cresc de minune. Aleile sînt așternute cu nisip de rîu, amestecat peste tot cu scoici mici, violete. Ai să mănînci din căpșunile mele. Le stropesc chiar eu. Și să nu mai aud „doamnă“, să nu mai aud „domnule Jean“, sîntem în republică, toată lumea își spune „tu“, nu e așa, Marius ? S-a schimbat programul. Dacă ai

ști, tată, ce supărare am avut. O prigorie își făcuse cuibul într-o gaură a zidului și o afurisită de pisică mi-a mâncat-o. Biata mea prigorie, mică și dulce, venea la geam și se uita la mine ! Am plîns. Aș fi omorît pisica ! Dar acum nimeni nu mai plînge. Toată lumea rîde, toată lumea e fericită ! Ai să mergi cu noi. Ce mulțumit o să fie bunicul ! Ai să ai bucățița dumitale de grădină, ai s-o îngrijești și vom vedea dacă și căpșunile dumitale vor fi atît de frumoase ca ale mele. Și apoi, am să fac tot ce vrei, și dumneata ai să mi te supui.

Jean Valjean o asculta fără s-o audă. Auzea mai degrabă cîntecul glasului ei decît înțelesul cuvîntelor ; una din acele lacrimi grele, care sînt mărghăritarele întunecate ale sufletului, se adună încet în ochii lui.

Sopti :

— Dovadă că Dumnezeu e bun este că a venit ea.

— Tată ! zise Cosette.

Jean Valjean urmă :

— Adevărat că ar fi minunat să trăim laolaltă. Copacii lor sînt plini de păsărele. M-aș plimba cu Cosette. E atît de bine să faci parte dintre oamenii care trăiesc, care își dau bună ziua, care se strigă prin grădină, care se văd dis-de-dimineată. Am îngriji fiecare un colțișor din grădină. Ea mi-ar da să mănînc căpșuni, eu aș lăsa-o să culeagă trandafirii mei. Ar fi minunat. Numai că... Se întrerupse și spuse blînd : Păcat !

Lacrima nu căzu, se opri și Jean Valjean o înlocui cu un zîmbet.

Cosette luă amîndouă mîinile bătrînului între ale ei.

— Doamne, zise ea, mîinile dumitale sînt mai reci decît adineauri. Ești bolnav ? Ce te doare ?

— Eu ? Nu ! răspunse Jean Valjean. Mă simt foarte bine. Numai că...

Se opri.

— Numai că... !

— Am să mor foarte curînd.

Marius și Cosette se înfiorară.

— Să mori ? ! strigă Marius.

— Da, dar nu-i nimic, zise Jean Valjean. Respiră adînc, zîmbi și rosti iar : Cosette, spuneai ceva, continuă, mai vorbește, va să zică prigoria ta, mititica, a murit. Vorbește, să-ți aud glasul !

Marius împietrit, se uita la bătrîn.

Cosette scoase un țipăt sfîșietor :

— Tată ! Tăticul meu, ai să trăiești, ai să trăiești, vreau să trăiești, înțelegi ?

Jean Valjean ridică ochii spre ea cu adorație.

— Eh, da, apără-mă de moarte ! Cine știe ? Poate că am să te ascult. Eram gata să mor, chiar cînd ați venit voi. Asta m-a oprit, mi s-a părut că mă nasc a doua oară.

— Dar ești plin de putere și de viață ! strigă Marius. Așa îți închipui dumneata că moare un om ? Ai suferit, n-ai să mai suferi. Eu îți cer iertare, și încă în genunchi ! Ai să trăiești, ai să trăiești cu noi, și ai să trăiești mult. Te luăm cu noi. Sîntem doi și nu vom avea de azi înainte decît un singur gînd : fericirea dumitale !

— Vezi bine, reluă Cosette plîngînd. Marius spune că n-ai să mori.

Jean Valjean zîmbea mereu.

— Și dacă mă vei lua cu dumneata, domnule Pontmercy, vei face din mine altceva decît ceea ce sînt ? Nu, Dumnezeu s-a gîndit ca dumneata și ca mine, și nu-și schimbă părerea ; e bine să mor. Moartea e o socoteală înțeleaptă. Dumnezeu știe mai bine decît noi ce ne trebuie. Să fiți fericiți ; domnul Pontmercy s-o păstreze pe Cosette ; tinerețea să se cunune cu zorile ; în jurul vostru, dragii mei copii, să fie numai

flori de liliac și privighetori, viața să fie o pajiște frumoasă plină de soare, toate încântările cerului să vă umple sufletul, iar eu, care acum nu mai sînt bun de nimic, să mor, fiindcă toate acestea sînt mai bine întocmite. Să fim cuminți ! Nu mai e nimic de făcut, simt că totul s-a sfîrșit. Acum un ceas am leșinat. Și astă-noapte am băut toată cana cu apă de colo. Ce bun e bărbatul tău, Cosette ! E mai bine cu el decît cu mine.

La ușă se auzi un zgomot. Venea doctorul.

— Bună ziua și rămas bun, doctore ! zise Jean Valjean. Iată și bieții mei copii !

Marius se apropie de doctor. Îi spuse un singur cuvînt : „Domnule?...“ dar în felul de a-l rosti se cuprindea o întreagă întrebare.

Doctorul răspunse la întrebare cu o privire plină de înțeles.

— Fiindcă lucrurile nu ne plac nouă, nu avem voie să fim nedrepti față de Dumnezeu, zise Jean Valjean.

Se făcu tăcere. Toți aveau inima strînsă.

Jean Valjean se întoarse spre Cosette. Începu s-o privească îndelung, ca și cum ar fi vrut să ia ceva din ea pentru veșnicie. Din adîncul plin de întuneric în care pogorîse de pe acum, mai putea să privească plin de extaz spre Cosette. Strălucirea chipului ei blînd ilumina obrazul lui de ceară. Mormîntul poate avea strălucirea lui.

Doctorul îi luă pulsul.

— Ah, de dumneavoastră avea nevoie ! șopti el uitîndu-se la Marius și la Cosette. Și aplecîndu-se la urechea lui Marius, adăugă foarte încet : Prea tîrziu.

Jean Valjean, aproape fără să-și ia ochii de la Cosette, se uită la Marius și la doctor cu seninătate. Din gura lui ieșiră cu greu aceste cuvinte :

— Nu e nimic să mori ; e groaznic să nu trăiești. Deodată se ridică. Aceste pîlpîiri de putere sînt cîteodată chiar semnul agoniei. Se îndreptă cu un pas sigur către perete, îi dădu la o parte pe Marius și pe medic care voia să-l ajute, luă de pe zid, dintr-un cui, crucifixul de aramă, se întoarce și se așeză din nou cu sprinteneala omului deplin sănătos, și zise cu voce tare, punînd crucifixul pe masă :

— Acesta e marele martir.

Apoi pieptul i se scufundă, capul i se clătină ca și cum l-ar fi și cuprins amețeaua mormîntului și mîinile lui, așezate pe genunchi, începură să scurme cu unghiile postavul pantalonilor.

Cosette îl sprijinea ținîndu-l de umeri, suspina și încerca să-i vorbească fără a izbuti. Printre vorbele amestecate cu acea gîngăveală tristă care întovărășește lacrimile se deslușea :

— Tată, nu ne părăsi ! Se poate oare să te regăsim numai ca să te pierdem ?

S-ar putea spune că agonia șerpuiește : se duce, vine, înaintează spre groapă și se întoarce la viață. Moartea dibuie pînă să se înfăptuiască.

După această jumătate de sincopă, Jean Valjean prinse din nou puteri, își scutură fruntea de umbre și deveni din nou aproape pe deplin lucid. Luă în mîna un capăt al mînecii Cosettei și îl sărută.

— Își revine, doctore, își revine ! strigă Marius.

— Ce buni sînteți voi amîndoi ! zise Jean Valjean. Am să vă spun ce m-a făcut să sufăr. Ceea ce m-a făcut să sufăr, domnule Pontmercy, a fost că n-ai vrut să te atingi de bani. Banii aceștia sînt de drept ai nevastei dumitale. Am să vă lămuresc, copii, chiar de aceea sînt mulțumit că vă văd. Jeul negru vine din Anglia. Jeul alb vine din Norvegia. Am scris tot pe hîrtia asta, pe care o s-o citiți. Cît despre brățări, am născocit înlocuirea inelelor de tablă lipită cu inele

de tablă încovoiată numai. E mai drăguț, mai bun și mai ieftin. Înțelegi ce bani se pot câștiga cu ele. Ave-rea Cosettei e prin urmare pe drept a ei. Vă spun amănuntele astea ca să aveți inima ușoară.

Portăreasa venise sus și ea, și privea prin ușa întredeschisă. Doctorul îi făcu semn să plece, dar n-o putu opri la timp pe această femeie de treabă și plină de zel să nu-i strige muribundului :

— Să chem preotul ?

— Am unul, răspunse Jean Valjean.

Și cu degetul, păru că arată ceva deasupra capului, unde s-ar fi zis că vede pe cineva.

E foarte cu puțință ca episcopul să fi fost în adevăr de față la această agonie.

Cosette îi strecură ușor o pernă sub șale.

Jean Valjean urmă :

— Domnule Pontmercy, nu-ți fie teamă, te rog. Cele șase sute de mii de franci sînt în adevăr ale Cosettei. Dacă n-o să vă bucurați de ei, înseamnă că mi-am pierdut viața în zadar. Ajunsesem să facem minunat de bine acele podoabe de sticlă. Rivalizam cu ceea ce se cheamă bijuteriile berlineze. Însă sticla neagră din Germania nu se poate imita. Una mare, care are în ea o mie două sute de bobite foarte fine tăiate, nu costă decît trei franci.

Cînd ne moare o ființă scumpă, o privim cu niște ochi care se agață de ea și care ar vrea s-o oprească. Amîndoi, Cosette de mîna cu Marius, muți de spaimă, neștiind ce să spună morții, deznădăjduiți și tremurînd, stăteau în picioare în fața lui.

Jean Valjean se stîngea vîzînd cu ochii. Puterile îi scădeau ; se apropia de zarea cea întunecată. Răsuflarea îi era întretăiată ; din cînd în cînd, un horcăit ușor i-o întrerupea. Își mișca anevoie mîna, picioarele îi înțepeniseră și în vreme ce neputința mădurelor și vlăguirea trupului se făceau tot mai

vădite, întreaga măreție a sufletului lui se înălța și i se desfășura pe frunte. Lumina lumii necunoscute i se și vedea în ochi.

Chipul i se îngălbenea și în același timp zîmbea. Nu mai era în suflet de viață, ci de altceva. Răsuflarea slăbea din ce în ce, ochii îi erau tot mai mari. Era ca un trup neînsufletit, care simțea că are aripi.

Îi făcu semn Cosettei să se apropie, apoi lui Marius ; era fără nici o îndoială ultima clipă a celui din urmă ceas, și el începu să le vorbească încet, cu o voce atît de slabă, de parcă venea de departe ; se păru că între ei și el începuse să se ridice un zid.

— Apropie-te, apropiați-vă amîndoi ! Vă iubesc mult. Ah, ce bine e să mori așa ! Și tu mă iubești, Cosette, fata mea. Am știut eu bine că ai ținut totdeauna la bătrînul tău ! Ce drăguță ești că mi-ai pus perna la spate ! O să mă plîngi puțin, nu-i așa ? Nu prea mult însă. Nu vreau să suferi mult. Voi trebuie să petreceți, dragii mei ! Am uitat să vă spun : cu cataramele fără ac se cîștigă mai mult decît cu toate celelalte la un loc. Pachetul de douăsprezece duzini costa zece franci și se vindea cu șaizeci. Era o afacere bună. Nu trebuie să te miri de cei șase sute de mii de franci, domnule Pontmercy. Sînt bani cinstiți. Puteți fi bogați, fără gînduri negre. Trebuie să aveți o trăsură, din cînd în cînd o lojă la teatru, toalete frumoase de bal, draga mea Cosette, și apoi să dați ospete prietenilor, să fiți foarte fericiți. Adineauri îi scriam Cosettei. O să găsească ea scrisoarea. Ei îi las cele două sfeșnice de pe cămin. Sînt de argint ; dar pentru mine sînt de aur, sînt de diamant ; sfințesc lumînările pe care le pui în ele. Nu știu dacă cel care mi le-a dat e mulțumit de mine acolo, sus. Am făcut ce am putut. Copiii mei, să nu uitați că sînt un om sărman. Îngropați-mă în cel dintrîi petic de pămînt pe care îl veți vedea și puneți-mi la

cap o piatră ca semn. Asta e voința mea. Iar pe piatră nici un nume. Dacă Cosette va veni din cînd în cînd cîte puțin, o să-mi facă plăcere. Și dumneata, domnule Pontmercy. Trebuie să mărturisesc că nu te-am iubit întotdeauna ; să mă ierți. Acum, ea și dumneata sînteți o singură ființă pentru mine. Îți sînt foarte recunoscător. Simt că o faci fericită pe Cosette. Dacă ai ști, domnule Pontmercy, frumoșii ei obraji trandafirii erau bucuria mea ; cum o vedeam puțin trasă la față, mă întristam. E în scrinul acela o hîrtie de cinci sute de franci. Nu m-am atins de ei. E pentru săraci. Cosette, uite rochia ta, acolo, pe pat ! O mai ții minte ? N-au trecut decît zece ani de atunci. Ce iute trece timpul ! Am fost foarte fericiți. S-a sfîrșit ! Copiii mei, nu plîngeți, nu plec prea departe. Am să vă văd de acolo unde mă duc. N-aveți decît să vă uitați noaptea, o să mă vedeți zîmbind. Cosette, îți mai aduci aminte de Montfermeil ? Erai în pădure și ți-era frică ; îți aduci aminte cînd am apucat toarta găleții cu apă ? A fost înțîia oară cînd ți-am atins mînuța, sărăcuța de ea ! Era atît de rece ! Ah, pe vremea aceea aveai mîinile roșii, domnișoară. Acum le ai foarte albe. Și păpușa cea mare ! Îți amintești ? O botezaseși Catherine. Îți părea rău că n-ai luat-o la mînăstire. De cîte ori m-ai făcut să rîd, îngerașul meu drag ! Cînd ploua, puneai fire de paie pe șiroaiele de apă și te uitai cum se duc. Într-o zi ți-am adus o rachetă de nuielușe și o minge cu pene galbene, albastre și verzi. Tu ai uitat-o. Erai foarte zglobie cînd erai mică. Te jucai. Îți puneai la urechi cercei de cireși. Toate au trecut ! Toate sînt umbre : și pădurile prin care am trecut cu copilul, și copacii printre care ne-am plimbat, și mînăstirile

În care ne-am ascuns, și jocurile, și rîsetele sănătoase ale copilăriei. Îmi închipuiam că toate sînt ale mele. Asta a fost prostia mea. Thénardierii ăștia au fost răi. Dar trebuie să-i iertăm. Cosette, a venit clipa să-ți spun numele mamei tale. Se numea Fantine. Ține minte numele acesta ; Fantine. Să îngenunchezi de cîte ori îl vei rosti. A suferit mult. A avut parte de tot atîta nenorocire cîtă fericire ai tu. Astea sînt voile lui Dumnezeu. El e în cer, ne vede pe toți de acolo și știe ce face printre marile lui stele. Am să mă duc, dragii mei. Iubiți-vă mult și mereu ! Un singur lucru e de preț pe lume : iubirea între oameni. Poate că o să vă gîndiți cîteodată la bietul bătrîn care a murit aici. O, draga mea Cosette ! Nu sînt vinovat că nu te-am văzut în ultimul timp. Și mie mi se rupea inima. Veneam pînă la colțul străzii tale ; lumea care mă vedea trecînd trebuie să-și fi făcut despre mine o părere foarte ciudată ; eram ca nebun ; o dată am ieșit fără pălărie. Copiii mei, uite că nu mai văd limpede, mai aveam multe de spus, dar e totuna. Gîndiți-vă puțin la mine. Sînteți niște ființe binecuvîntate. Nu știu ce am, parcă văd o lumină. Mai apropiați-vă puțin. Mor fericit. Aplecați capetele voastre dragi, ca să-mi pun mîinile pe ele.

Cosette și Marius căzură în genunchi pierduți, înăbușiți de lacrimi, prinzînd fiecare cîte o mîină a lui Jean Valjean. Mîinile astea sfinte nu mai mișcau.

Era răsturnat pe spate, luminat de cele două sfîșnice ; chipul alb privea spre cer ; îi lăsa pe Cosette și Marius să-i acopere mîinile cu sărutări ; murise.

Era o noapte fără stele și foarte întunecată. Fără îndoială, un înger uriaș sta undeva nevăzut, în picioare, cu aripile desfăcute, în așteptarea sunetului.

VI

IARBA ASCUNDE ȘI PLOAIA ȘTERGE

În cimitirul Père-Lachaise, aproape de groapa comună, departe de cartierul elegant al acestui oraș de morminte, departe de toate acele morminte înzorzionate care desfășoară în fața veșniciei moda hîdă a morții, într-un colț pustiu, lîngă un zid crăpat, sub o tisă pe care urcă o iederă, printre smocuri de pir și de mușchi, e o piatră. Această piatră nu e mai scutită decît cealaltă de rugina vremii, de mucegăire, de ciuperci și de găinațul păsărilor. Ploaia a înverzit-o, vîntul a înnegrit-o. Nu e pe lîngă ea nici o potecă, și lumii nu-i place să meargă pînă acolo, fiindcă iarba e înaltă și udă numaidecît picioarele. Cînd e puțin soare, vin șopîrlele pe ea. Jur împrejur foșnesc bălăriile. Primăvara pitulicile cîntă în copaci. Această piatră nu are pe ea nici o însemnare. Nu s-a gîndit nimeni, tăind-o, decît la mărimea unui mormînt și n-a vrut nimeni decît s-o facă destul de lungă și destul de îngustă ca să acopere un om.

Nu e scris pe ea nici un nume. Dar acum foarte mulți ani, o mînă a scris cu creionul patru versuri, care încetul cu încetul s-au șters din pricina ploilor și a prafului, și care poate că azi au pierit de tot :

*„Azi doarme. Deși traiul i-a fost prea chinuitor
Trăia. Cînd al său inger plecă, el a murit.
Această întîmplare s-a petrecut firește,
Așa cum vine noaptea cînd ziua se sfîrșește.*

Scrisoare către domnul Daelli,
editor al traducerii în limba italiană a
Mizerabililor, la Milano

Hauteville-House, 18 octombrie 1862.

Domnule, ai dreptate cînd spui că Mizerabilii e o carte scrisă pentru toate popoarele. Nu știu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate. Se adresează Angliei cît și Spaniei, Italiei cît și Franței, Germaniei cît și Irlandei, republicilor care au sclavi cît și imperiilor care au șerbi. Problemele sociale depășesc granițele. Plăgile neamului omenesc, aceste plăgi uriașe care acoperă globul, nu se opresc la liniile albastre și roșii, desenate pe harta pămîntului!

Oriunde omul zace în necunoaștere și disperare, oriunde femeia se vinde pentru pîine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l învețe și un cămin în care să se încălzească, Mizerabilii bate la ușă și spune: „Deschideți-mi, vin pentru voi“.

În perioada de civilizație în care ne aflăm acum, perioadă destul de întunecată de altfel, „mizerabilul“ se numește omul. El trage să moară în orice climat s-ar afla și geme în toate limbile.

Italia voastră nu e mai teafără decît Franța noastră, Italia voastră poartă pe chipul ei semnul tuturor mizeriilor. Oare tîlhăria, forma furioasă a sărăciei, nu locuiește în munții voștri? Puține națiuni sînt roase atît de adînc ca Italia de acel ulcer al

mînăstirilor pe care am încercat să-l pătrund. Cu toate că aveți Roma, Milano, Neapole, Palermo, Torino, Florența, Siena, Pisa, Mantua, Bologna, Ferrara, Genova, Veneția, o istorie eroică, ruine sublime, monumente mărețe, orașe minunate, sînteți ca și noi niște săraci. Sînteți acoperiți de minunății și de putregai. Fără îndoială că soarele Italiei n-are pereche, dar vai ! albastrul cerului nu împiedică pe om să fie îmbrăcat în zdrențe.

Aveți, ca și noi, prejudecăți, superstiții, tiranii, fanatisme, legi oarbe care sprijină moravurile înapoiate. Nu gustați prezentul și trecutul fără să re trăiți izul trecutului. Aveți un barbar : călugărul, și un sălbatic : lazzaronele. Problema socială e aceeași la voi, ca și la noi. La voi se moare de foame ceva mai puțin și se moare de friguri ceva mai mult. Igiena voastră socială nu e cu mult mai bună decît a noastră. Întunericul, protestant în Anglia, e catolic în Italia. Numele se deosebesc, dar il vescovo, din Italia e identic cu bishop ¹-ul din Anglia. Amîndoi înseamnă întunecime, aproape de aceeași calitate. E același lucru să tîlmăcești prost Biblia sau să înțelege prost Evanghelia.

Trebuie să mai stărui ? Trebuie să mergem mai adînc cu acest paralelism lugubru ? Nu aveți săraci ?

Uitați-vă jos ! Nu aveți paraziți ? Uitați-vă sus ! Nu se leagănă și în fața voastră, ca și în fața noastră, această balanță hidoasă, ale cărei talgere, sărăcia și parazitismul, își fac un dureros echilibru ?

Unde este armata voastră de profesori, singura armată pe care o recunoaște civilizația ? Aveți școli gratuite și obligatorii ? În patria lui Dante și a lui Michel-Angelo știe toată lumea să citească ? Cazărmile voastre au devenit școli model ? Au nu aveți

---

¹ Amîndouă cuvintele înseamnă *episcop*.

ca și noi un buget de război gras și un buget de învătămint ridicol? Au nu există și la voi acea ascultare pasivă care se schimbă atât de repede în pierderea personalității? Au nu aveți un militarism care merge pînă acolo încît împinge ostașii să tragă asupra lui Garibaldi, adică asupra onoarei vii a Italiei? Să verificăm ordinea voastră socială, s-o luăm de la punctul în care se află, așa cum e, să-i vedem păcatele, să vedem femeia și copilul. Gradul de civilizație se măsoară după cantitatea de protecție care înconjoară aceste două ființe slabe. Oare, la Neapole, prostituția e mai puțin sfișietoare decît la Paris? Cît adevăr iese din legile voastre și cîtă dreptate din tribunalele voastre? Aveți oare norocul de a nu cunoaște tîlcul acestor cuvinte întunecate: urmărirea unei crime în numele societății, înfierare legală, ocnă, eșafod, călău, pedeaspă cu moartea! Italieni, la voi, ca și la noi, Beccaria e mort. Farinacci trăiește¹. Să vedem care sînt principiile statului nostru. Aveți o stăpînire care înțelege identitatea dintre politică și morală? Ați ajuns să amnistiați eroii! Și în Franța s-a făcut ceva asemănător. Să ne trecem în revistă mizeriile, fiecare să-și aducă vraful, sînteți tot atât de bogați ca și noi. Suferiți ca și noi, sub două blesteme: blestemul religios, rostit de preoți, și blestemul social, hotărît de judecător. O, mare popor al Italiei, ești aidoma cu marele popor al Franței! O, fraților, sînteți, ca și noi, niște „mizerabili“.

Nici voi nu vedeți mai limpede, din fundul întunericului în care stați ca și noi, porțile luminoase și depărtate ale raiului. Numai preoții se înșală. Aceste sfinte porți nu se află în urma, ci în fața noastră.

Rezum. Cartea aceasta, Mizerabilii, e oglinda voas-

---

¹ Nume de juriști folosite simbolic: spiritul de umanitate în materie penală — pentru delictе politice mai ales — e mort; în schimb, domnește tendința de a înăspri pedepsele judiciare.

tră în măsura în care e a noastră. Înțeleg că împotriva ei se ridică anumiți oameni și anumite caste. Oglinzile, fiindcă spun adevărul, sînt urîte. Asta nu le împiedică să fie folositoare.

Eu am scris pentru toți, pătruns de o mare dragoste pentru țara mea, dar fără să mă preocup de Franța mai mult decît de alt popor. Pe măsură ce înaintez în viață mă simplific și devin din ce în ce mai mult patriot al umanității. De altfel, aceasta e tendința vremii noastre și legea supremă a revoluției franceze. Cărțile, ca să răspundă creșterii neconținute a civilizației, trebuie să înceteze de a fi exclusiv franceze, italiene, germane, spaniole, engleze, și să devină europene, mai mult încă, umane.

De aici se ivește o nouă logică a artei și anumite necesități de compoziție care modifică totul, pînă și condițiile altădată strîmte ale gustului și ale limbii, care trebuie să se lărgească și ele, ca toate celelalte.

În Franța, anumiți critici m-au muștrat, spre bucuria mea, că aș fi în afară de ceea ce numesc ei gustul francez. Aș vrea să merit acest elogiu.

Fac și eu ce pot, sufăr de suferința universală și încerc s-o ușurez, n-am decît puterile șubrede ale unui om și strig tuturor : Ajutați-mă !

Iată, domnule, ce m-a provocat scrisoarea dumitale să spun ! O spun pentru dumneata și pentru țara dumitale. Am stăruit atît din pricina unei fraze din scrisoarea dumitale : „Mulți italieni spun : cartea Mizerabilii e o carte franceză. Nu ne privește pe noi. S-o citească francezii ca pe o istorie, noi o citim ca pe un roman. Vai, o repet, mizeria e treaba noastră, a tuturor, fie italieni, fie francezi. De cînd istoria scrie și filozofia meditează, mizeria e veșmîntul neamului omenesc. A venit momentul să smulgem zdreanța asta groaznică a trecutului și să învelim

mădularele goale ale Omului-Popor în haina de purpură a aurorei.

Dacă această scrisoare îți pare potrivită pentru a lumina câteva spirite și a risipi câteva prejudecăți, o poți publica. Te rog să primești încă o dată asigurarea celor mai alese sentimente ale mele.

VICTOR HUGO

CUPRINSUL

PARTEA A CINCEA: JEAN VALJEAN

Cartea întâia

RAZBOIUL INTRE PATRU ZIDURI

I Între Caribda mahalalei Saint-Antoine și Scilla mahalalei Temple	7
II Ce poți face într-o prăpastie decît să stai de vorbă ?	18
III Lumină și întunecare	23
IV Cinci mai puțin, unul mai mult	25
V Ce se vede din vîrfurile baricadei	33
VI Marius rătăcit, Javert laconic	38
VII Situația se înrăutățește	40
VIII Artileriștii trebuie luați în serios	45
IX Folosul unui vechi talent de braconier și al împușcăturii fără greș care a influențat asupra condamnării din 1796	49
X Zori	51
XI O împușcătură care nu dă greș, dar care nu ucide pe nimeni	55
XII Dezordinea — apărătoare a ordinii	57
XIII Licăriri trecătoare	61
XIV În care se va citi numele iubitei lui Enjolras	64
XV Gavroche afară	67
XVI Cum din frate poți ajunge tată	70
XVII <i>Mortuus pater filium moriturum expectat</i>	81
XVIII Vulturul a ajuns pradă	83

XIX	Jean Valjean se răzbună	88
XX	Morții au dreptate și cei vii nu se înșală	91
XXI	Eroii	102
XXII	Pas cu pas	108
XXIII	Oreste flămînd și Pilade beat	112
XXIV	Prizonier	116

Cartea a doua

INTESTINUL LEVIATONULUI

I	Pămîntul sărăcit de mare	120
II	Istoria veche a canalului	125
III	Bruneseau	131
IV	Amănunte necunoscute	135
V	Progresul actual	140
VI	Progresul viitor	142

Cartea a treia

INTRE SUFLET ȘI MOCIRLĂ

I	Cloaca și surprizele ei	148
II	Lămurire	155
III	Omul „filat”	158
IV	Și el își poartă crucea	163
V	Nisipul, ca și femeia, e viclean	168
VI	Fontisul	174
VII	Uneori te împotmolești chiar la mal	176
VIII	O bucată de haină sfișiată	179
IX	Marius e luat drept mort de unul care se pricepe la d-astea	185
X	Întoarcerea fiului risipitor cu viața sa	190
XI	Se cutremură țările	193
XII	Bunicul	195

Cartea a patra

JAVERT O IA RAZNA	202

Cartea a cincea

NEPOTUL ȘI BUNICUL

I	În care vedem din nou copacul cu plasture de zinc	218
II	Ieșit din războiul civil. Marius se pregătește pentru cel de-acasă	222
III	Marius atacă	228

IV În cele din urmă, domnișoara Gillenormand nu ia în nume de rău că domnul Fauchelevent a venit cu ceva la subsuoară	232
V Depuneți-vă banii mai bine în pădure decât la notar	238
VI Cei doi bătrâni fac totul, fiecare în felul lui, pentru fericirea Cosettei	240
VII Urmările visului, amestecate cu fericirea	251
VIII Doi oameni cu neputință de găsit	254

Cartea a șasea

NOAPTEA ALBA

I 16 februarie 1833	259
II Jean Valjean cu brațul mereu bandajat	271
III Nedespărțitul	282
IV <i>Immortale jecur</i>	285

Cartea a șaptea

ULTIMA SORBITURĂ DIN POTIR

I Al șaptelea cerc și al nouălea cer	291
II Tainele pe care le poate cuprinde o destăinuire	311

Cartea a opta

ÎN ASFINTIT

I Odaia de jos	321
II Alți pași înapoi	326
III Își aduc aminte de grădina din strada Plumet	329
IV Atracție și stăpânire	335

Cartea a noua

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAȚĂ

I Milă pentru nenorociți, dar îngăduință pentru fericiți	338
II Ultimele pîlpîiri ale opaițului fără ulei	340
III Un fulg a ajuns o povară pentru cel ce ridica în mîini căruța lui Fauchelevent	343
IV O sticlă de cerneală care nu-i bună de nimic	346
V O noapte prin care străbate strălucirea zilei	369
VI Iarba ascunde și ploaia șterge	381

Scrisoare către domnul Daelli, editor al traducerii în limba italiană a <i>Mizerabililor</i> , la Milano	382

Lector : NICOLAE TEICA
Tehnoredactor : ELENA-CALUGARU

Apărut 1971. Hirtie ziar de 50 g/m². Format 700×920/32. Coli ed. 18,37. Coli tipar 12,25. A. nr. 19698/1971. C.Z. pentru bibliotecile mari și mici 84—31=59.

Tiparul executat sub comanda nr.
10706 la Combinatul Poligrafic „Casa
Scînteii“, Piața Scînteii nr. 1,
București
Republica Socialistă România

